

4
10/4
mkz
3 23
А. М. ЗАЛЕСЬКИЙ

ВОКАЛІЗМ
ПІВДЕННО
ЗАХІДНИХ
ГОВОРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПЮРА
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ.О.О. ПОТЕБНІ

А.М. Залеський

ВОКАЛІЗМ ПІВДЕННО - ЗАХІДНИХ ГОВОРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ-1973

Це перше фонологічне дослідження вокалізму південно-західних говорів української мови. Висвітлюється особливості функціонування в різних говорах опозицій (протиставлення) голосних, з'ясовуються умови й результати нейтралізації цих опозицій. Питання аналізуються з використанням матеріалів історичної та сучасної фонології української літературної мови. Розрахована на лінгвістів, викладачів та студентів філологічних факультетів, учителів.

В і д п о в і д а л ь н и й р е д а к т о р
доктор філологічних наук І.Г.МАТВИЯС

Р е ц е н з е н т и:
доктор філологічних наук І.І.КОВАЛИК,
кандидат філологічних наук Т.В. НАЗАРОВА

Редакція літературознавства і мовознавства

З 0713-359 539-73
M221(04)-73

© Видавництво "Наукова думка", 1973 р.

В С Т У П

Жоден зі структурних рівнів українських діалектів не привертав до себе такої уваги дослідників, як їх звуковий рівень. Причина цього, очевидно, та, що саме з погляду фонетичної системи українські говори творять досить різноманітну й цікаву в територіальному відношенні картину, яка є живою історією мови в її просторовій проекції, а водночас і свідченням того, що на час формування української національної мови найзначніші відмінності між діалектами були власне в фонетиці (пор. також 7, 125, 127; 15, 110)¹.

У фонетиці в центрі уваги дослідників будь-якого говору неодмінно був вокалізм. Пояснюється це як своєрідністю походження українських голосних, що, з одного боку, є наслідком різних фонетичних процесів, а, з другого - різними стадіями одного й того ж процесу, який охоплював колись ті ж самі звукові елементи, - так і територіально строкатою варіативністю в субстанціональному вираженні ідентичних функціональних одиниць різних говорів.

Консонантизм у своєму розвитку зазнав менше відхилень від вихідної системи, якою для говорів східнослов'янських мов прийнято вважати систему доби давньоруської мовної спільності. Стабільнішими, порівняно з вокалізмом, виявляються в різних говорах також інвентар приголосних фонем, їх дистрибуція та інші показники (пор. також 105, 48-49).

¹Перша цифра в дужках указує номер публікації в списку використаної літератури, наступні (після коми) - сторінку.

Доречно зауважити, що основні відмінності між східнослов'янськими мовами, зокрема українською й білоруською, за тогочасними писемними пам'ятками XIV-XV ст., тобто в період їх інтенсивного формування, найчіткіше простежуються, як стверджує Л.Л.Гумецька, саме в фонетичному плані (40, 19).

У дослідженні південно-західних говорів української мови, зокрема їх звукового рівня, можна виділити кілька етапів не стільки з погляду хронологічного, скільки щодо різного підходу до опису лінгвістичних фактів, їх відбору, способу систематизації й методи наукової інтерпретації.

Перший з цих етапів починається з появи у Галичині перших "руських" граматик І.Могильницького, І.Вагилевича, Я.Головацького та завершується діяльністю одного з найбільш невтомних трудівників на ниві української діалектології - І.Верхратського, у монографіях якого простежується етимологічний підхід до вивчення звукових явищ.

Другий етап досліджень фонетики південно-західних говорів української мови започаткував своїми працями норвезький славіст О.Брок. Характерною рисою фонетичних студій О.Брока у порівнянні, наприклад, із студіями І.Верхратського є превалювання фізіолого-артикуляційного підходу над етимологічним у вивченні мовних звуків.

Не спиняючись детально на причинах таких різних підходів, зауважимо, що перший з них - етимологічний - це данина, очевидно, тому періоду молодогограматизму, коли найважливішим вважалося встановлення законів суворої історично-фонетичної послідовності в еволюції мовних звуків, а другий - фізіолого-акустичний - молодогограматизму з його розумінням фонетики як природознавчої науки.

Треба, однак, зазначити, що праці обох цих дослідників, присвячені вивченню українських говорів, мають значення не тільки для історії української діалектологічної науки, але й ще досі залишаються неопінієним джерелом найрізноманітніших відомостей про ряд найбільш архаїчних українських південно-західних говорів.

Перші спроби експериментального дослідження (знімання палатограм, лінгвограм, вимірювання щелепного кута, визначення форми язика приладом Аткінсона) окремих звукових явищ українських говорів належать відомому діалектологіві - дослідникові південно-карпатських говорів - І.Панькевичу¹.

¹Оскільки тут не йдеться спеціально про історію досліджень фонетики південно-західних говорів, ми не згадуємо імен Б.Кобилянського, И.Шемлея, С.Раб'ї, Я.Янова, В.Курашкевича, К.Дейни та ін.

Помітно зросла кількість досліджень звукового рівня південно-західних говорів у післявоєнні десятиріччя в зв'язку з розгортанням роботи над другим томом Атласу української мови (далі АУМ). Проте в центрі уваги майже всіх цих досліджень південно-західних говорів і надалі залишився лише опис їх звукового складу, що подавався, як правило, з урахуванням історичної перспективи. Основну увагу автори цих досліджень зосереджували на характеристичні специфічно діалектних явищ, описуючи іноді територію їх поширення.

певним недоліком майже всіх дотеперішніх досліджень є й те, що вони побудовані на діалектному матеріалі, запис і аналіз якого здійснювався тільки на слух. Як наслідок цього – інтуїтивні здогади, значний елемент суб'єктивізму в оцінці багатьох звукових явищ досліджуваних говорів.

Досягнення сучасної лінгвістичної думки ставлять перед дослідником вимогу аналізувати всі елементи та явища мови через складну сітку їх взаємозв'язків і взаємовідношень, вивчати самі відношення, визначати місце й значення кожного елемента не тільки за його субстанціональними властивостями, але й за відношеннями до інших елементів і явищ. Цим зумовлена невідкладна потреба – дослідження особливостей вокалізму південно-західних говорів у фонологічному аспекті. Такий аспект передбачає не тільки встановлення інвентаря фонем, а й виявлення системних зв'язків всіх його компонентів, визначення їх функціонального навантаження, дослідження умов позиційного варіювання кожної фонем, можливих обмежень її вияву, а також позицій нейтралізації фонемних протиставлень, причин цих нейтралізацій та їх результатів.

Фонологічний аспект дослідження вимагає передусім нового фактичного матеріалу, зібраного за спеціально складеною програмою, тому що наявний матеріал неповний і, головне, не завжди придатний, оскільки призначався для іншої мети. Усі дотепер існуючі програми записів дослідження українських говорів орієнтують збирачів у першу чергу на специфічно діалектне. І це повністю виправдано, оскільки для лінгвістичної географії часто факт малоістотний з погляду системи говірки може мати більше значення, ніж структурно важливий. Вивчення ж звукового рівня говірки як системи вимагає однакової уваги до всіх її елементів, у тому числі й полідіалектних. Програма повинна забезпечити також матеріал для експериментального дослідження різних звукових

явищ. У зв'язку з цим записи необхідно робити на феромагнітну стрічку.

Звукові діалектні відмінності, що стосуються найменших звукових одиниць, можна, за М.С.Трубецьким, звести до: відмінностей у системі фонем; різної фонетичної реалізації окремих фонем; відмінностей в етимологічному розподілі фонем у словах (241, 228-234). Звідси й основні принципи побудови запропонованої програми для фонологічного дослідження вокалізму південно-західних говорів - принцип системності та принцип генетичності. Перший з них вимагає передбачити в програмі всі позиції для виявлення кожної фонемі: місце фонемі в фонетичній структурі слова (початок, середина, кінець слова); у наголошеному чи ненаголошеному, закритому чи відкритому складі; різне консонантне оточення фонемі (після й перед губними, передньоязиковими, середньоязиковими й задньоязиковими, твердими та м'якими приголосними), а також - у зв'язку з вокальною гармонією, - перед наступними складами з голосними різного підняття. Необхідно виявити й реалізацію фонем у різних морфологічних ситуаціях, зокрема на морфемних стижах, де часто на фонетичні процеси накладається ще дія різноманітних морфологічних чинників. Особливо це стосується формальних елементів слова, зокрема флексій, які, з одного боку, найшвидше піддаються різним аналогічним змінам, а в другого, несучи певне функціонально-граматичне навантаження, можуть бути бар'єром для поширення окремих фонетичних процесів і тенденцій.

Дотримання принципу генетичності при складанні програми зумовлене потребою встановити для кожної фонемі всі можливі, дистрибутивно допустимі в тій чи іншій говірковій системі фонетичні позиції її (фонемі) виявлення, а також можливі обмеження реалізації окремих фонем, причину яких (обмежень) не можна зрозуміти, виходячи лише із сучасного стану, без урахування даних історичного розвитку мови.

При побудові програми слід виходити із засади, що більшості південно-західних говорів властива шестифонемна структура наголошеного вокалізму: /i/, /и/, /e/, /a/, /o/, /y/.

Вище йшлося в основному про принципи побудови програми. Не менш важливим є питання їх практичного втілення. Було б ідеально, коли б вдалося підшукати для всіх можливих протиставлень голосних фонем у всіх перерахованих позиціях так звані мінімальні пари - квазіомоніми і побудувати програму в формі питань-тестів типу клен-клин, села - сала - сила й под.

Матеріал, зібраний за такою програмою, давав би, по-перше, у розпорядження дослідника готовий набір дистинктивних фонологічних одиниць у їх парадигматичних стосунках, а, по-друге, - опитування за такою програмою дало б змогу максимально елімінувати суб'єктивний лінгвістичний шум, тобто різного роду спотворення, причиною яких може бути сам експлоратор і які зумовлені тим, що навіть досвідчений діалектолог пропускає нові для нього факти через своє, так би мовити, фонологічне решето, відштовхуючись при їх оцінці від рідної або іншої, досить відомої йому фонологічної системи.

Незважаючи на перевагу методу мінімальних пар, особливо в діалектологічних дослідженнях, він, на жаль, не може бути послідовно застосований при побудові програми передусім тому, що, по-перше, саме підшукування для різних позицій квазіомонімів зайняло б дуже багато часу. А, по-друге, метод мінімальних пар, який у багатьох фонологічних справах неправомірно підноситься до рангу єдиного й вирішального засобу визначення фонемного інвентаря, не завжди може бути таким, оскільки, як справедливо зауважив Л.Р.Зіндер, існування тих чи інших фонемних опозицій не є наслідком існування мінімальних пар, а навпаки - мінімальні пари можливі тому, що існують фонемні протиставлення (74, 28-29).

Цілком достатнім для визначення функціональної вартості звуків є вивчення можливостей появи їх в ідентичних фонетичних позиціях. Так, звук $u^И$ (<у в новозакритому складі) функціонує в деяких гуцульських говірках як окрема фонема, тому що може виступати в тих самих фонетичних умовах, у котрих можливі й звуки $e^И$, i , які в цих говірках є реалізаторами фонем /и/, /і/, наприклад: бу^Ик /<бокь/ - бе^Ик /<быкь/ - поб'їг, поду^Ил /<подоль/ - розділений - суходіл - посадили та ін.

Програма, за якою збирався матеріал для цього дослідження, побудована саме на таких засадах.

Перші спроби зіставно-порівняльного дослідження способів структурної організації вокальних систем у плані парадигматичної характеристики їхніх компонентів у різних говорах української мови, зокрема південно-західних, належать К.Дейні, З.Штіберові, М.Павлюкові, І.Робчукові, Л.Є.Калвинь, Т.В.Поповій та ін. Більш детально характеристику специфіки організації вокальних систем південно-західних творів української мови на парадигматичній

осі можна знайти в другому виданні вузівського посібника Ф.Т.Жилка "Нариси з діалектології української мови" (К., 1966) (див. стор. 34-58, 177-179, 190-193, 196-198, 204-206, 208-209, 213-214, 219-221, 225-227, 230-231, 235-237).

Проте діалекти однієї мови, а часто і близькоспоріднених мов, відрізняються один від одного переважно не стільки набором фонем, скільки способом їх організації в тексті, правилами лінійної сполучуваності, які можуть накладати в будь-якому говорі різні обмеження на вияви фонем у синтагматичному плані, призводячи або до нейтралізації деяких протиставлень внаслідок впливу сегментних і суперсегментних чинників, або до аномальної дистрибуції окремих фонологічних одиниць. Різним може бути в говорах і так званий випадковий розподіл фонем, що є наслідком дії різних чинників - іншомовних впливів, міждіалектних контактів, аналогічних вирівнювань і т.ін.

Якщо взяти до уваги, що обмеження сполучуваності мовних одиниць один із компонентів, які визначають структуру мови і специфіка сполучуваності фонем є не менш важливою характеристикою фонологічної системи, ніж сам інвентар фонем і їх групування з погляду фонологічних опозицій, стане зрозумілою актуальність і потреба досліджень цих питань мовного функціонування на матеріалі різних мовно-територіальних утворень.

Оскільки парадигматичний аспект функціонування звукових одиниць на рівні вокалізму вже знайшов певне висвітлення в дослідженнях, порівняно більше уваги в монографії буде приділено синтагматичному аспекту реалізації окремих протиставлень голосних фонем у південно-західних говорах. Предметом дослідження будуть лише питання функціонування на сучасному етапі в південно-західних говорах опозицій /e/ ~ /и/, /o/ ~ /y/, /a/ ~ /o/, /e/ ~ /a/, тобто опозицій, які у відповідних фонетичних умовах можуть зазнавати нейтралізації або реалізація яких на субфонемному рівні має істотні особливості в порівнянні з літературною мовою та іншими українськими говорами, а також досліджуватиметься так званий перезвук а в е після м"яких приголосних. В окремих випадках вважаємо, однак, за потрібне і при інтерпретації фактів синхронного ряду з метою глибшого й рельєфнішого висвітлення актуального стану залучати дані історичного розвитку досліджуваних говорів, зокрема тоді, коли функціонування того чи іншо-

го члена названих опозицій, його місце в системі зумовлене своєрідністю походження або ж якщо існуючі дотепер пояснення інших авторів нам видаються не безсумнівними.

Матеріалом для дослідження, крім наявних описів південно-західних говорів, є й власні спостереження, у тому числі відповіді, зібрані за спеціально складеною програмою в 40 населених пунктах, що більш-менш рівномірно представляють досліджувані говори, а також зроблені нами в більше, ніж в ста селах магнітофонні записи розмовної мови типових носіїв говірок, переважно людей старшого покоління, які нікуди або майже нікуди не виїжджали на тривалий час з рідного села. Використано також картотеку та карти П т. АУМ, що зберігаються у відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів).

Однією з найхарактерніших особливостей фонетичної системи української літературної мови і більшості говорів, що вирізняє їх не тільки з-поміж інших східнослов'янських мов – білоруської і російської, але й з усіх західних і південних слов'янських мов, є злиття в них континуантів праслов'янських *ъ та *і в один голосний и. Розрізнення давніх *ъ, *і збереглося в основному лише в околичних південно-західних говорах – середньозакарпатських, лемківських, надсянських, частині бойківських, – чому сприяли певною мірою й контакти із сусідніми слов'янськими мовами, у яких континуантами пол. *ъ, *і є окремі звукові одиниці¹. У всіх інших південно-західних говорах української мови відбулося злиття давніх *ъ та *і в один голосний и передньо-середнього ряду високо-середнього підняття /17, 118/, який функціонує тут на правах незалежної фонемної одиниці. Функціональна самостійність голосного и як окремої фонемі забезпечується в більшості південно-західних говорів завдяки тому, що перед голосним и можливі в цих говорах як м'які, так і тверді приголосні т, д, с, з, н, д: перед и з е та з е в новозакритому складі – приголосні м'які, а перед и з о в новозакритому складі – тверді (ніс = несль ~ ніс = нось ~ низ = нивъ, тік = текль ~ тік = токъ ~ тик = тыхъ, сік = секль ~ сік = сокъ ~ сик = сика-ти та ін.). Інша картина спостерігається в бойківських, південній частині наддністрянських (204, 35-39; 212, 16), подільських, частково також у буковинських та покутських говорах, у яких зазначені приголосні м'які перед и різного походження, у тому числі й перед и < о. Матеріали П т. АУМ засвідчують м'якість передньоязикових приголосних перед и з о, а, отже, й нейтралізацію протиставлення приголосних за твердістю-м'якістю в

¹ Детальніше про це див. в нашій статті "Про конвергенцію давніх *ъ, *і в південно-західних говорах української мови (сб. 34-51).

повищі перед і будь-якого походження в бойківському говорі, у наддністрянських говірках на південь від Дністра, гуцульських, буковинських і південній частині подільських говірок. Але й у цих говорах, як і в українській літературній мові та в більшості південно-східних говорів звуки і та и фонологічно протиставляються¹.

Найбільш виразно дистинктивна фонематична функція голосних і та и виступає в такій частковій підсистемі українського консонантизму, яку творять губні приголосні б, п, м, в, ф. Те, що ці приголосні не мають відповідних м'яких корелятів б', п', м', в', ф', для більшості дослідників української фонетики є безсумнівним (203, 149, 152-153; 121, 144-147; 150, 9-10, 56, 65, 70; 178а, 239)². У тих фонетичних позиціях, де найбільш виразно вдійснюється опозиція приголосних за твердістю - м'якістю (в абсолютному кінці слова, перед деякими типами приголосних та перед голосними а, о, у), ці приголосні виступають тільки як тверді або біфонемні сполуки бй, пй, мй, вй, фй (див., напр., 180, 62-63).

Подібне становище спостерігається й у частковій підсистемі шиплячих приголосних, зокрема літературної мови, де приголосні ж, щ, ч також не мають відповідних м'яких корелятів ж', щ', ч'. Пом'якшені довгі шиплячі ж':, щ':, ч':, що виступають виключно на морфемному стикові кореня (основи) і флексії (Запоріжжя, зб'їж!а, ключ!а, під!аш!а, п'ч!у), слід розглядати як реалізацію двох самостійних фонем: шиплячої + й (91, 120-121).

Усе це дозволяє погодитися з тими дослідниками, які в таких мінімальних парах, як баби (род.відм.одн.) ~ бабі (дав.відм.одн.), пйу ~ п'їу, бйй ~ б'їй, мйй ~ м'їй чи таких, наприклад, ч'ім ~ ч'им, п'їнка ~ п'їнка та ін. дистинктивну роль закріплюють за го-

¹ Іншого погляду дотримуються К.Дейна та Л.Е.Калнинь, які вважають, що в південно-східних українських говорах та в українській літературній мові звук и є лише виявом фонем /і/ після твердих приголосних, тобто звуки і та и фонологічно не протиставляються, а перед ними виступає кореляція приголосних за твердістю - м'якістю (див. 203, 149; 204, 33-39; 76, 71-73; пор. також 140, II; II4, 86-96).

² Як окремі фонемні розглядають звуки п', б', м', в', ф' Г.Ф.Шидло та І.Леков (195, 230; 104, 21).

досними д та і, а пом'якшені гуоні та шиплячі розглядають як по-
зичійно зумовлені варіанти відповідних твердих приголосних
(250, 56; 178а, 237-238; 210, 420)¹.

Ніхто з дослідників української фонетики не сумнівається
також у тому, що в підсистемі задньоязикових приголосних україн-
ська літературна мова й переважна більшість говорів (виняток
становлять лише ті західноукраїнські говори, яким відомий пере-
хід т', д' > к, г', наприклад: шіск' < шість, гіск' < гість - писк,
тріск) мають тільки тверді приголосні к, г, г', х, для яких озна-
ки диференційної риси твердість-м'якість іррелевантні. Це дає
підставу вважати звуки і, и в таких, наприклад, словах, як:
кіт-кит, кін'-кин', гірко-гірло, загін-затин, хіба - хибу-
вати, - реалізаторами окремих фонем /і/ та /и/, а звуки к', г', х'
алофонами відповідних фонем /к/, /г/, /х/.

Комунікативну функцію фонема /і/ та /и/ виконують і на по-
чатку слова, протиставляючи такі різні лексично-семантичні оди-
ниці, як: 'икати - 'ікан':а, 'икати - 'ікан':а, 'акати - 'акан':а, 'окати -
'окан':а, 'укати - 'укан':а, 'єкати - 'єкан':а (89, 88).

Донедавна вважалось, що репрезентантом фонема /и/ в україн-
ській літературній вимові є голосний передньо-середнього ряду
високо-середнього підняття (121, 140; 58, 108; 75, 168, 170).
Проте, як переконливо довів П.П.Коструба, на підставі аналізу
римування провідними українськими поетами наголошених д та і,
нормативним треба вважати д переднього ряду високого підняття
трохи обниженіший порівняно з і та більш внутрішній (92, 124-
126; 93, 37-38, 40-42, див. також 58, 116-118; 178а, 63-64, 243).
Услід за попередніми дослідниками голосний переднього ряду висо-
ко-середнього підняття позначатимемо транскрипційним знаком д^е
на відміну від літературно-орфоепічного голосного переднього ра-
ду високого (обниженого) підняття, який позначатимемо знаком д.

Часто діалектні системи, маючи ідентичний фонемний інвен-
тар і однаковий розподіл фонем між фонемними опозиціями, можуть
відрізнятись одна від одної своїм звуковим складом, своєрідною

¹З.Штібер, зіставивши словоформи сабі (дав.відм.одн.) і саби
(наз.відм.множ.), зробив висновок, що /и/ в формі саби є потенці-
альною фонемою, яка поступово проникає в літературну мову під
впливом західноукраїнських говорів, де вона функціонує самостій-
но (236, 337-338; пор.також: 249, 165-166).

фонетичною реалізацією окремих фонем та опозицій у цілому. Це сто- сується передусім опозиції передньорядних /и/~/е/, бо основні вияви фонем-носіїв цієї опозиції у досліджуваних говорах можуть бути дуже обниженими порівняно з іншими говорами і літературною мовою.

Обниження наголошених голосних *и* та *е* в південно-західних говорах дуже поширене. Проте через ряд об'єктивних та суб'єктив- них причин відомості про це обниження в наявній діалектологічній літературі були дуже обмеженими і лише останнім часом вони почи- нають ширше входити в науковий обіг¹.

Дослідження особливостей обниження наголошених голосних *и* та *е* ще тільки починається; немає поки що детального опису цього явища в різних південно-західних говорах залежно від фонетичних позицій; всебічного дослідження й розв'язання чекають також пи- тання про причини виникнення цього явища.

Найбільш близькими до орфоепічної норми є наголошені вияви фонем /и/ в багатьох подільських говірках, де вони стійко збе- рігають незалежно від фонетичної позиції (консонантного оточення та від голосного наступного складу) свою передньорядну артикуля- цію високого підняття трохи обнижену до середнього підняття. На- приклад: після передньоязикових - ходити^и, родиўса, лудий, піўдисать, ня, помохти, штири, йе хати, платили, тиждін, на виму, син, до сына, сир, вопчинити; після губних - зробити, рабий, заробила, вабиў, кушити, кушила, вапишут, пиво, подивилася, новий, вижинут, переломила; після шиплячих - жили, мужик, лишилася; після со- норних: колис', палити, ни палила, повалили, ва'рити, ва'рила, за ста'рими, до по'ри (с.Ставчинці Хмельницького р-ну Хмельницької обл.).

Подібний стан існує в наголошених складах і в більшості тих бойківських говірок, у котрих уже відбулося злиття давніх *и та *і /и/. Для ілюстрації наведемо матеріал з говірки с.Оря- ви Сколівського р-ну Львівської обл.: після передньоязикових - то'гда, моло'дий, родина, дишил, дітина, потилица, на виму, й'язик, син, сына, ситі, ліси, лисца, дурний, ниска, нині; після губ- них - бу'лабим 'вила, снопи, тупий, вим'на, свині, 'вили, 'вобити,

¹ Див., наприклад, монографію Г.Ф.Шила (197, 48-51).

'мило, 'маска; після шиплячих і ц - 'жито, ожина, 'цидка; після сонорних л, р - с'ли'ки, к'личе^и, похвалити, малини, ма'лина, воли, жа'лива, 'ліпа, полин, ко'лиска, по'лиця, стричи, 'риба, 'рило, 'рийе.

Обниження наголошених репрезентантів фонему /и/ після губних і передньоязикових (роби^{ели}, би^{еу}, хо'ди^е, ти^{ехо}, си^{ен}, ди^{ем}) Д.Г.Бандрівський відзначив тільки в говірках сіл Підбужа й Опаки Дрогобицького р-ну Львівської обл. (5, 16-17), у яких можна спостерігати вже і впливи сусідніх наддністрянських говірів.

У наддністрянських говірках спостережено значно ширшу артикуляційну базу виявів фонему /и/, звукове поле реалізаторів якої може охоплювати цілий ряд важко вловимих звичайним слухом відтінків, почавши від и аж до е^и. Вживанню кожного з цих відтінків не властива якась сувора послідовність, часто в одній і тій же фонетичній позиції в мовленні одного й того ж носія говірки можуть виступати більш і менш обнижені варіанти, - тому докладно регламентувати розподіл репрезентантів фонему /и/ не видається за можливе.

Проілюструємо це матеріалом з кількох наддністрянських говірок.

Село Стільське Миколаївського р-ну Львівської обл.: після передньоязикових - води^е, с пі'югоди^{ни}, годи^{ну}, де^иу'юсі, то-де^исмо, па^ире^иходе^илисмо, той се'ди^т, корти^т, пусти^{елисі}, на ти^{ех}, 'си^{елно}, пі'уницю, па'ляниц, проті'юни^{ех}, во'уни^е; після губних - по'ба^{ели}, з'нову'юсмо сі загубе^{или}, ух'оде^{или}, пере-сту'пи^{еу}, че^исок/пи^есок, дивитисі, 'ви^{ехопиу}, уми^{еу}йемо'ї; після шиплячих - квичит, чи^{ем}, положи^{ели}у'со шо 'жи^{ело}, ле'ши^{ели}ма-ши^{енку}, жи^{то}сібуло 'ви^{есепало}; після сонорних л, р - прий-шли^е, во'уни^ена'ле^{или}води^е, у доли^{ену}, найб'ле^ишого, ва'ри^{ели}, у'же гори^т, кри^{екнуу}, кре^{ик}, говоре^{ити}, пре^{икро}, пі'шле^идо го-ре^и; у позиції перед складом з голосним а після твердого приго-лосного - годе^{ина} - дві годині, сере'ди^{на} - у се^ире^идині, носе^{ла}, там 'було 'си^{ела} 'руски^{ех}, 'ви^{рвау}, 'ви^{брало}, заду'ши^{ела}, доро'же^{ина}, доле^{ина} - по долині, ле^{ипа}, штре^{ика}; у позиції пе-ред складом з голосним л - у масниці, загуби'юсі, зашчи'псі, 'вди'ли^е, ви'кідано, у'же сі роз'видніло, де'в'исі, не^иле'ши'юсі; у позиції перед наступним й - тудийка, д'ітий, закри'є^{мо}, пий, 'вийшо'у.

Село Мельнич Жидачівського р-ну Львівської обл.: після передньоязикових - 'ти^ехо, 'у потилицу, ти^ен, позичити, вози^е, си^енови, си^ен, си^е, 'си^епле^и, 'си^ето, посидиш, косити, сірні^ек, чесні^ек; після губних - би^ек, набити, роби^еу, 'били^н, 'чи^ево, спи^ет, хлопи^е, 'пи^еши, 'ве^изу, пасови^еско, 'вили, 'ви^етри, сови^е, ми^ело; після шиплячих - 'ши^я, 'ши^ело; після сонорних л, р - ля^ест, блиши, по^или^н, вари^ети, 'ри^еби; у позиції перед складом з голосним д після твердого приголосного - луди^ена, нати^ена// нате^ина, дити^ена - дитині, про 'се^ина, кни^ешка, коби^ела, 'ве^ига, ров':іве^ила, кропе^ива - 'у кропиві, 'ши^еба - на 'шибі, маше^ина - на машині, 'ле^ипа - на липі, коли^еска - 'у колісці, 'гле^ина - у глині, кри^ела; у позиції перед складом з голосним і - 'дишлі, дивіці, 'птиці, 'зимнісі, 'синій, лисиці, 'сивій, ружниці, голу^биці, ко^пиці, 'пишній, одовіці, 'вишні, рукавиці, на 'милі, 'чистій, 'липін', 'ри^еу; у позиції перед наступним ж - лудий, рісний, рабий, новий, тупий, сирій.

Село Осташівці Зборівського р-ну Тернопільської обл.: після передньоязикових - до води^е, розходитисі, плоти^{на}, 'си^ето - на 'ситі, сит (род. відм. мн.), пше^инишниско, сени^{ца}, ріжни^{ца}; після губних - роби^ети, 'убили, копи^ето; після шиплячих - 'жи^ето, 'у житі, 'жи^ети, гиржит, ву^жини; після сонорних л, р - болит, ля^еп (род. відм. мн.), 'ле^илик, з глини, догори^е, сварилисі; без 'роби, 'ри^ебоу, кори^ето - у кориті, курити, на 'гриву; у позиції перед складом з голосним а після твердого приголосного - дити^ена, 'чи^ева - на 'чіві, роби^ела, коби^ела - кобилі, 'чи^елка, ко^лоти^ела, лішчи^ена - лішчині, к^ли^екати, 'ли^епа - на 'липі, ма^ли^ена - у ма^ли^ні, 'ри^еба - 'рибі, кре^ила - без крилі^у, гре^ива - на 'гриві; у позиції перед складом з голосним і - ситі^у (род. відм. мн.), 'ви^діли, че^ирниці; у позиції перед наступним й - дітй, старій.

Село Винятинці Заліщицького р-ну Тернопільської обл.: після передньоязикових - хо^ди^ено суда, седи^т, молодицу, без 'газди^е, шо 'тижне, 'ти^ехо, дроти^е, штири, 'си^ето, 'сивий, 'синий, 'чи^ешча, штани^е, пшеницу, спідницю, ма^гі^иниці, пи^униці, Дани^ело; після губних - зароби^ети, 'били^н, купи^еу, запе^ишу, 'чи^есок, полови^ек, займи^ели, ми^еш; після шиплячих - точи^ело - на точилі, лиш би^еже^ити, ожини, жи^ето, у житі, 'ши^ело - на 'шилі; після сонорних д, р - на до^бину, по^ли^{це}, ли^ес, ма^лини, 'ре^ибу, сваре^ици, як го^воре^или, Га^ури^ело, Ке^ире^ило, ко^ре^ито - у кориті, крижі; у позиції перед складом з голосним а після твердого приголосного -

ходе^и лам, роде^и на - родикі, коти^е ласи, мойа дити^е на - дитині, засе^и пала, си^е ла - силі, се^р - на сирі, кни^ешка - у книшці, побе^и та - побиті, худо^е би на - худо^е бині, драби^е на - драбині, оби^е два, ве^и лами, ме^и ска - у місці, ши^е ба - на шибі, маши^е на - на машині, ци^е ган, ли^е па - на липі, сли^е ука - на слиуці, гле^и на - у глині, оле^и ва, коре^и та - у кориті, кре^ишка хліба; у позиції перед складом з голосним і - молодичі, у силі, посиділи, ситі луди, посивіу, пшшниці, виче^и рниці, у пиві, олошциці, учитіл, липін, на долині, крижі; у позиції перед наступним й - саний, дурний, слабый, рабий, тупий, чужий, шийа, малий.

Кілька прикладів обниженої вимови и з наближенням до е в говірках сіл Старий Почаїв, Лідихів Почаївського (тепер Кременецького) р-ну Тернопільської обл. знаходимо в монографії Г.Ф.Шила: 'ди^е шіл', дисати^е на, жи^е тну, поли^е ца, стави^е, кули^е ска (197, 50).

Наведені приклади дають підставу вважати, що найпоследовніше й найбільш виразне ширше й нижче звучання мають у наддністрянському говорі наголошені репрезентанти фонем /и/ в позиції перед наступним складом з голосним а. Я.Янів, відзначивши, що в наддністрянській говірці с.Мошковець наголошене и не обнижується так сильно, як у гуцульському говорі, зауважує проте, що й тут можна іноді почути замість и голосний е. З тих небагатьох прикладів, котрими дослідник проілюстрував це явище, видно, що таке обниження репрезентантів /и/ відбувається саме в позиції перед складом з голосним а: 'ehan, 'rezva, kopeta (212, 17). З тією ж последовністю відбувається в цих говірках і зворотне явище - звуження й підвищення артикуляції репрезентантів /и/ в позиції перед складом з голосним і, які іноді можуть досягати й відтінків типу и^і, а то й і: 'видіу, си^і лі, на самім ни^і зі, вініс, вінні (212, 17-18) ¹.

Як у випадку розширення артикуляції виявів /и/ перед складом з голосним низького підняття а, так і в випадку їх звуження перед складом з голосним високого підняття і йдеться, очевидно, про два протилежні напрями одного й того ж фонетичного явища - вокальної гармонії чи вокальної асиміляції, що в неоднаковому обсязі та на різному матеріальному субстраті виявляється в го-

¹ П.І.Пристапа наголошене і замість и в слові 'вінні пояснює асиміляцією до наступного м'якого приголосного. Насправді ж тут губний м не асимілюється щодо м'якості наступному сонорному н, а тому звуження и > і треба в цьому випадку також пояснювати вокальною асиміляцією и до голосного і наступного складу (149, 15).

ворах української мови як одна з досить характерних рис її діалектного вокалізму.

Обниження репрезентантів наголошеної фонемі /и/ відсутнє, за нашими спостереженнями, у наддністрянських говірках у позиції перед наступним **й**, особливо тавтосилабічним; іноді репрезентанти /и/ можуть зазнавати помітного звукуючого впливу цього середньоязикового приголосного, підвищуючи свою артикуляцію в напрямі до голосного **і**, а то й зливаючись з ним, наприклад: *pr'ideš', vy'žou'* /*vy'žou', š'juut* (212, 17-18). Розгляд фактичного матеріалу, зокрема прослуховання магнітофонних записів, дозволяє припустити, що сусідство репрезентантів /и/ в м'яких приголосних до певної міри сприяє загалом голосним зберігати їх передньорядну й високу артикуляцію.

Як видно з наведених прикладів, у переважній більшості випадків обниження звукового поля виявів /и/ не доходить до звукового поля фонемі /е/. Найнижчими щодо артикуляції складниками звукового поля виявів фонемі /и/ в наддністрянських говірках є голосні середнього підвищеного підняття передньо-середнього ряду типу **e^н**. Саме завдяки тому, що обниження репрезентантів /и/ не досягає звукового поля репрезентантів /е/, протиставлення /и/ ~ /е/ в наддністрянських говірках у наголошеній позиції після передньоязикових, губних, шиплячих і сонорних приголосних продовжує функціонувати, забезпечуючи названим фонемам можливість успішно виконувати їх найважливіше комунікативне, звуко-сигнальне призначення - бути засобом розрізнення на диференційному рівні більших за довжиною звукових сегментів: морфем і лексем.

Як зазначалося, найбільшого обниження зазнають вияви /и/ в позиції перед складом з голосним **а**. Так, у говірці с.Мошковець це обниження доходить навіть до **а**. Таким чином, виникає загроза ліквідації потрібного фонемного протиставлення /и/ ~ /е/. На дорозі зневиравненню й усуненню в цій позиції протиставлення /и/ ~ /е/ стала згадувана вже вокальна асиміляція, яка на українському мовному ґрунті полягає в підрівнюванні в рамках фонетичного слова артикуляції - щодо підняття й напруженості - голосного попереднього складу до голосного наступного складу незалежно від їх наголошеності чи ненаголошеності.

У говірці с.Мошковець вокальна асиміляція виявляється не тільки в обниженні репрезентантів /и/ перед складом з голосним **а**, але також в обниженні в цій же ж позиції репрезентантів /е/.

Ось що пише про це Я.Янів: "В оточенні непалатальних наголошене e підлягає часом обниженню й незначному переміщенню назад, наближається майже до e^a. Я зауважив це тільки перед складом з голосним a" (212, 14-15). Як ілюстрацію дослідник наводить кілька прикладів: *xa'be^ata* (стара кобила, незграбна жінка), *ko'e^asa*, *po'me^ata* (наз. відм.мн. від помело) (212, 14-15). Отже, суттєвою особливістю розглядуваної фонемної опозиції /и/ ~ /е/ в наддністрянських говірках порівняно з літературною мовою й більшістю північних та багатьох південно-східних говорів є її реалізація на субфонемному рівні.

Подібне спостерігається в частині покутських і буковинських говорів, зокрема сусідніх з наддністрянськими. Іншу картину спостережено в тих буковинських і покутських говірках, які територіально ближчі до гуцульських, а також у самих гуцульських говірках. Нижче розглянемо приклади кількох говірок.

Село Перехресне Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.: після передньоязикових - де^им, пресаде^ибу, йди^е ко^ете^и, пугелица, пустеле^и, укруте^у, поте^ис, гостя^ети, йе^изек, образе^и, до магазену, віусе^и, прасе^ило (праска), се^ир, 'сето, 'се^ивий, 'уне^и, у полоне^инку, шкільне^ица (школярка); після губних - 'бе^илца, купе^у, копето - на копикі, напетиси, шветко, цве^интар, половик, не 'ве^итко, одове^ице^у, в^име^иті^и, куме^и, меш, 'ме^илий, видойме^иу; після шиплячих - 'же^ито - у 'жикі, 'же^или, маржену, 'шело; після сонорних л, р - 'лехо, г'лести, постолі, весе^илиця, 'ле^иске, 'лесий, 'лєско, зазуле^ица, 'лєск, тре^и, закре^ито, тре^исто, в'реле^и, 'у царенку, Петре^ику, сестре^и, товарешу, говорели, накре^иу^{си}; у позиції перед складом з голосним a після твердих приголосних - 'дека сви^ена, чістена, картена, ди^ите^ина - ди^итині, купоратєва - 'у купоратєві, 'се^ина 'фустка, 'сека - на 'сиці, 'попро'се^ила, 'ше^ишка - на 'шищі, 'файна 'нєнка (днінка), драбєна, 'кагла 'убєла, лущєна - лущ-пині, бобовєна, 'вєла, 'ве^ислала, 'мєска - на 'мищі, маржена - на маржині, 'шеба - на 'ши'бі // на 'ши'бі, 'цєчка - на 'цищі, 'цєган-сєва - на 'сєлєві, стєлєна, долєна - у долє^ині, скрепка, футрєна; у позиції перед складом з голосним i - 'цишіл, повичі'у, на магазині, 'се^иній, 'се^ині, чорниці, 'че^искій, паланиці, на садове^ині, 'мєлий, покреше^иті; у позиції перед наступним й - голубий, слаб-бий, ріби^ей, но'ви^ей, жи'вий, ше^ийа, шейут.

Село Бистрець Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.: після передньоязикових - ди^ене^у, пиугоде^ину, ді'те^ину, те^ижден^і.

поти^елица, блоги^еця, прости^и (2 ос.одн. наказ.сп.), кертиця, те^их, хресте^ини, оберте^ин (назва зілля), позе^ич, дзе^име жето, йезе^ик, сенови^е, до си^ели, набе^ип, усе^ипле, си^етий, псе^и, ле^и-се^ицеў, мегіуни^ек, грани^еця, спідне^ицу, дзвонница, ручни^ек, огне^и-во, се^ини^ецу; після губних - гребе^и, дубе^и, поганбе^ити^и, лупену, запесуйете, вин^ешет, спе^ит, до кропе^иви, одови^еця, полове^ик, ве^иле^и, ве^итре^и, остро^ева, головиця, вишна, меш, поме^иу, куме^и; після шиплячих - учи^етел, ше^ило, шебе^и, покреши^ети^и; після сонорних л, р - пофале^ити^и, блеско - блі^ешке, пишла у малени, поле^ин, поплеу, постели^ети^и, постоле, кле^ичут, коли^ес, йелеця, кре^ик, Ре^им (Рим), стри^ечі, коре^ито, острех, поостре^ити^и; у позиції перед складом з голосним а після твердих приголосних - де^имало, суде^ина, стерне^ина, ловела, ме^иска, помела, оже^ина, гороше^ина, цецка, стеле^ина, ве^иле^ика, ле^ипа, коле^иска, плета, скрепка, кре^ишка хліба, оре^индза, покриват дошками; у позиції перед складом з голосним і - носи^еті, у дійниці, кусок солоне^ині, спи^еці, копи^еці, рукавиці, черевикі, на вишні, поле^исціу, великій; у позиції перед наступним й - лудий, світий Николай, катий, дурний, дешевий, ме^ийут, вона ше^ийет, веселий, сарий, стари^еи, при^ейде.

Село Тисовець Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.: після передньоязикових - йду води^е, луде^ину, молсте^ити, прости^игло, вобрази^е, квасе^ило, гасе^ити, се^ивий, се^итий, карни^ек, лісне^ик, неско, ліни^еви; після губних - від драбе^ини, ве^илин, пе^или, лупе^ити, напе^илим дроу, снопе^и, спе^ит, пе^ишу, водови^ецу, полове^ик, вешна, ме^ило; після шиплячих - же^ито - у жит^икі, вожи^ени, розбе^иу шефку; після сонорних л, р - бле^изго, коле^ис, мале^ини, кле^ин, скри^ина, зварі^ети, вогори^ети, утворе^ирот, майу гре^ижу, горет, стре^игли, стришчи, ре^иби; у позиції перед складом з голосним а після твердих приголосних - згоде^иуса, трайсте^ина, засе^ипау, солоне^ина, кне^ижга/кне^ишка, прямоуне^иця, грудне^иця, пи^еуне^иця, убедва, копе^иця, лупшена, кропе^ива - у кропиві, шпе^иця - штиці, водове^иця, проме^ила, уче^иуса, мушче^ина, маше^ина, ре^инка, пре^иска, упстре^игла, пе^ирена - на пе^ирині; у позиції перед складом з голосним і - драгтиві, тиждів, на йазіці, посиніу, на збиткі, рукавиці, чере^ивикі, блогиці, фасуїні, у долині, вишчі (листя), перпе^илиці, у фабриці, топориш; у позиції перед наступним й - худий, простий, саний, дурний, слабий, шліпий (сліпий), новий, савий, чужий, ре^ийку; (див.також 85, 29).

Село Тростянець Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.: після передньоязикових - тогд^и, ходет^и, седе^ит, кладес^и, патек, кугут^и, засмут^иуси, насе^идувале, кубасе^и, насе^ипле, гердане^и, пше^исної, спідне^ица, кне^иш; після губних - бе^инду, карбе^и, кобе^ито, с круп^и, ве^инного, садове^ине^и, мотове^ило - на мотовилі, мотове^илник, ве^итко, рукаве^и, све^инского, у домове^ину, жме^ит; після шиплячих - учец^и, вітпоче^ину, позлоче^иниц, суче^ити; після сонорних л, р - че^исле^или, убіле^ити, постол^и, клекале^и, гуцуле^и, вар^ите^и, коре^и; у позиції перед складом з голосним а після твердих приголосних - дрантева, носела, пречіне^ила, спорожне^ила, наро-белас^и, преліне^ила, че^ива, розве^ита, ше^ита, справедле^ива; у позиції перед складом з голосним і - тре те^ижні, 'си^иліночки^и, 'виділа, милі; у позиції перед наступним й - у Коломе^иї, на 'ши^ию, 'ше^ия, ўкрух 'ши^иї, котре^иї, пре^иїду.

Село Завалля Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.: після передньоязикових - згарде^и, ште^ире^и, воротело, на те^их, ко-се^иу, 'усе^илувате, ту че^иту, зогне^иу, на днену; після губних - поробе^или, полове^ину, ве^итко, мотове^илне^ик'їу, ви'пе^исуйут, по'че^и, хлопе^и, осме^ити, ме^иш, надломе^иу; після шиплячих - 'же^ито, ле^ише^ило-се^и, 'ше^ите; після сонорних л, р - мле^ин, по'ле^ицу, коре^ито - у ко-рик'ї, гре^иб, накре^ити, опстри^ишти^и, прим' (прищ); у позиції перед складом з голосним а після твердих приголосних - 'се^ип'я, другане^ица, гра^ине^ица, жне^ива, кобе^иука, обе^идва, оже^ина, ше^иба, марше^ина (швей-на машина), ве^иле^ика, по'ле^ица, г'ле^ина, кле^ина (клина), ма'ле^ина; у позиції перед складом з голосним і - на середині, у мага'зи^ині, пося^иділа, 'си^иліні, 'си^ині, дві 'ня^иті, 'вешні, рукавиці, 'жи^ирній, ши^иті, у доли^ині, об'лишті, тре^ицік; у позиції перед наступним й - гусій, дурний, слаби^иї, новий, жи^ивий, уме^иї, чужий, ши^иїут, 'ше^ия, ма'її, гни^иїлий, накре^иїї, се^ири^иї.

Навіть поверховий перегляд наведеного фактичного матеріалу показує, що цим говіркам порівняно з надністрянськими властивий більший ступінь обниження наголошеного и: найпоширенішим виявом фонеми /и/ тут є голосний передньо-середнього ряду середнього підвищеного підняття е^и, дуже часто ця фонема може реалізуватись також голосним середнього підняття переднього трохи переміщеного до середини ряду е. Як і в надністрянських говірках, у гуцульських і в названій частині буковинсько-покутських говірок існує чергування, з одного боку, більш звужених варіантів /и/ в позиції перед складом з голосним і та перед наступним середньоязиковим

приголосним *й*, а з другого боку, більш відкритих варіантів */и/* в інших позиціях *і*, особливо, перед наступним складом з голосним *а* після твердого приголосного. Проте на відміну від наддністрянських говірок в розглянутих гуцульських і буковинсько-покутських це чергування менш послідовне й простежується швидше як виразна тенденція, що все ж таки може ще іноді порушуватись. Необхідно відзначити, що всі ці характеристики мають релятивний характер. Відмічаючи спільну для наддністрянських, покутських, буковинських і гуцульських говірок властивість звужувати вияви */и/* перед складом з голосним *і* й виразно розширювати їх перед складом з *а*, не можна забувати того, що абсолютні, так би мовити, параметри фізичних субстратів фонем */и/* в кожній із цих позицій у названих говорах можуть бути різними: у наддністрянських говірках ця властивість виявляється переважно у вигляді 'си^ела - 'силі, 'се^ила - 'силі, а в гуцульських вона може виражатися такими, наприклад, співвідношеннями: 'села - 'се^илі, 'се^ала - 'си^елі та под.

Релятивна значимість цих характеристик зумовлена певними, часто випадковими, обставинами, урахувати які не завжди можливо, тому що можуть мати значення такі фактори як темп мовлення, позиція слова в рамках більшої ритмо-мелодичної єдності - фрази, синтагми, індивідуальні особливості мовлення носія говірки й т.ін.

Значне обниження в деяких південно-західних говорах основних виявів фонем */и/* і реалізація її звуками типу *е* дало підставу деяким дослідникам навіть парадигматично кваліфікувати це *як* вияв окремої фонемі */е/*, відмінної від *е* етимологічного та *е* з *ь*, відповідником якого в цих говірках *е*, на думку цих дослідників, голосна фонема */а/*.

Т.В.Попова моделює, наприклад, структуру наголошеного вокалізму говірки с.Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл., розташованого за 21 км на захід від м.Коломиї (ця говірка за багатьма своїми мовними особливостями може бути віднесена до перехідних гуцульсько-покутських говірок), так (145, 81):

і	у	високе піднесення
е	о	високо-середнє піднесення
а̃		нижньо-середнє піднесення
а		низьке піднесення
нелабіалізованість	лабіалі- зова- ність	

Нам, проте, здається, що так моделювати наголошений вокалізм ^І цієї і подібних говірок неправомірно.

Згадані автори, моделюючи серію нелабіалізованих голосних для гуцульських і покутських говірок як серію $\begin{matrix} \text{e} \\ \text{a} \end{matrix}$, беруть до уваги при ідентифікації фонем лише фізичний субстрат ^а відношень між ними, відсовуючи на другий план самі відношення. Правильніше, мабуть, вважати, що фонологічні моделі (структури) вокалізму цих говірок однакові з моделями (структурами) вокалізму української літературної мови й більшості українських говорів, а різниця між ними полягає лише в реалізації їх у мовленні на синтагматичній осі, де одні й ті ж самі відношення можуть виражатись і часто виражаються трохи іншими звуками, тобто, як зауважує Е. Салір, "об"ективно різні звуки" збігаються щодо місця в моделі (156, 213).

Зауважимо принагідно й таке. Переважна більшість експлораторів, які записували матеріали для П т. АУМ, - це вихідці з території південно-західних говорів. Для них обнижені вияви голосних /и/, /е/ є звичними, рідними, - здебільшого вони не фіксуються свідомістю, якщо експлоратор не мав раніше спеціальної нагоди детальніше ознайомитися з більш вузькими виявами цих же фонем в інших українських говорах - північних та деяких східних - тому і не міг при аналізі кваліфікувати їх, зіставляючи й порівнюючи між собою з фізіолого-акустичного погляду. Сприймаючи ці звукові одиниці - різні обнижені вияви фонем - відповідників літературних /и/, /е/ - через свою сітку протиставлень, через своє, так би мовити, "фонологічне решето", експлоратори позначили їх переважно транскрипційними знаками $\underline{и}$, $\underline{е}$, рідше \underline{e}^n (відповідно до /и/) та знаками $\underline{э}$, дуже рідко - $\underline{э}^a$ (відповідно до /е/) і відтворили тим самим лише фонологічний бік справи, показавши, що фонема /и/, /и/, /е/, /а/ в цих говірках розрізняються в наголошених позиціях.

^І Фактичний матеріал із цієї говірки див. також у статті Г.П.Клепикової "К характеристике системы ударения одного переходного гуцульско-покутского говора" (Славянская и балтийская акцентология. Краткие сообщения Института славяноведения, вып. 41, М., 1964, стор. 40-54): лудена, скупсте, сен, габе (наз. відм. мн. від габа), мочета, шело, леко, цеган, лест-лескі, бідето, фалета, греб, коретс, крєкнути, стрей; брєдэш, стабла, замлу-замлі, сарце-сарці, сарп, пасаш-пасамо, нашо, кінш, свакор, вярємні, овас, смарк, корчєм, плєчє, плєчєй, чєрєво, трєстє, вєрєта, мєрєна, куйєш-куйє-куйємо, гнєйєг-гнєйє-гнєйємо, обєш-обє-обємо-обєтє.

Носії ж іншої – у цьому випадку російської – фонологічної системи й іншої артикуляційної бази відразу ж відчули й звернули увагу на величезну артикуляційну й акустичну різницю як між російським и /э/ та и /э*, і/ досліджуваних українських південно-західних говорів, з одного боку, так і на різницю в реалізації цього и в українській літературній мові й у південно-західних говорах, – з другого. Вони слушно відмітили відповідні відмінності в реалізації фонем /e/, але допустилися при цьому і в першому і в другому випадку тієї помилки, що чисто фонетичні відмінності в реалізації фонем /и/, /e/ між окремими південно-західними говорами та, скажімо, українською літературною мовою легалізували й на рівні фонематичному.

Усе це дав змогу приєднатись до думки, висловленої у другому виданні "Нарисів з діалектології української мови" (К., 1966), що й "... у гуцульських, пекутських та деяких інших південно-західних говорах основний вияв фонем /e/ – обнижений звук, що наближається до а. Наприклад: о^ад^ан, те^ап^ар, са^ам^а, не та та ін." (53, 52). Деяке застереження може викликати лише застосування тут транскрипційного знака ä, бо позначуваний ним звук більше асоціюється з голосним а переднього ряду, що виступає після палатальних приголосних. Г.Ф.Шило, відзначивши обнижену, з наближенням до е, вимову наголошеного и здебільшого в сусідстві з губними, сонорними та задньоязиковими приголосними в північнонадністрянських говірках Яворівського р-ну Львівської обл., зауважує далі, що в північній частині Сокальського р-ну Львівської обл. та західній частині південної Волині "вимова и як е^и набирає на силі, тут майже кожний звук и під наголосом вимовляється як е^и, чи навіть просто е" (197, 49). Наведемо кілька прикладів із зазначеної монографії Г.Ф.Шила: рубе^иу, сак^еве^и, ве^ибрали, ве^игга, ве^итраче^ину, вешні, куле^иб, уле^ива, гле^ина, веба – с.Скоморохи Сокальського р-ну Львівської обл.; ву^оде, де^им, иде^и (нак.сп.), де^ишіл, мулудей, ште^ире^и, брате, обритуна (оброть, уздечка), те^ий (тий), магазе^ин, да^есе^и, йі^еш, населу, се^ин, от^есепанка, ле^исе^ичкі, вуне, драбине, гребе^и, берло, зрубела, худо^ена, пешут, пе^ише, спе^иш, цпелно, спена, ведно, на веборах, ве^ишки, куро^е, кусо^еца, рука^еве, сача^еве^ица, по^еди^еве^илас, ве^ибжити, свені, вейут, по^емете^и, вмет^иса, ме^и, хме^из, лишчени, жето, же^иу, спіше /нак.сп./, зе^иле^искуйіца, ву^оле, заслети, куле^иб, клен (клин), ле^ихо, ле^исце, прынале, колеска, пле^ита, удлега, прейшлей, скрена, тре^и, прейде – с.Хобултова Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (197, 50).

Як зазначалося вище, на значній частині території південно-західних говорів української мови основні вияви фонем /и/ та /е/ є досить обниженими й відкритими звуками. Отже, протиставлення /и/ /е/ реалізується тут здебільшого у вигляді $\underline{e}^e \sim \underline{e}$, $\underline{e}^i \sim \underline{e}$, $\underline{e} \sim \underline{e}$ або й навіть $\underline{\xi} \sim \underline{\xi}^a$. Така звукова реалізація опозиції /и/ ~ /е/ зробила її, незважаючи на значну функціональну навантаженість, маловиразною й неясною, бо обидва члени цієї опозиції ні в артикуляційному, ні акустичному відношенні не мають задовільної розрізняльної здатності. Викликане тенденцією до обниження, про причини якої поки що можна говорити лише в гіпотетичному плані, пересунення артикуляції наголошеного и до е (а то й злиття його з е) могло спричинитися до занепаду розрізнення цих двох фонем, до його усунення на користь голосного середнього підняття е. Щоб уникнути цього й зберегти фонологічну дистанцію між обома протиставними компонентами, другий з них – е мусив в свою чергу трохи обнизити артикуляцію. Фонетична реалізація процесу обниження артикуляції наголошених и та е неоднакова в різних позиціях і залежить передусім від консонантного оточення. Найбільш обниженими й відкритими є вияви цих фонем у наголошеній позиції після губних і сонорних, а з останніх – особливо після р і л.

У зв'язку з вищесказаним важко погодитися з припущенням Я. Янова, який в обниженні гуцульського е бачає румунський вплив: "Характерні для румунської мови $\underline{\tilde{a}}$, $\underline{\tilde{i}}$ мають відповідники в гуцульських \underline{e}^a , \underline{y}^e , що найлегше зауважити в запозиченнях з румунської мови. Румунський звук $\underline{\tilde{a}}$, який можна визначити як щось посереднє між a – e, зберіг у гуцульських говорах приблизно артикуляцію \underline{e}^a , що знайшло відображення в записах етнографів, які передають його то як a, то як e, наприклад, *zar'dak* поруч із *zer'dak*, *ra'ua's* // *re'ua's*, *ma'tai* // *me'tai*...

Слід вимови румунського $\underline{\tilde{i}}$ виступає в гуцульському звуці, близькому до \underline{y}^e (підвищений, середньо-зовнішньо напружений е), який записувачі передають частіше через y, ніж через e, наприклад, *dryndaša* „*crocus vernus*“, *'g'yr'ta* „*Erdsparze*“, *'myg'ta* „*kyna*“, напр., дерева". Не раз записувачі передають його через e: *bt'enda* "висипка на тілі" (214, 73–74; 215, 453–454). У наш час нема вже потреби доводити, що безпосередніх запозичень звука, а тим більше фонем, з однієї мови до іншої не буває (24, 181–170). Запозичуються лише слова, які відразу ж на ґрунті мови, що запозичує, асимілюються нею фонетично і здебільшого морфологічно шляхом фонемних і морфем-

них субституцій, оформлюючись згідно з чинними в ній фонетичними законами. Своєю фонемною будовою ці запозичені слова нічим істотним не відрізняються від слів рідних, різниця може бути хіба що в дистрибуції звуків (так, у говірках, де побутує перезвук а > е після м'яких приголосних, в окремих запозиченнях а зберігається і після м'яких, наприклад: лампа, шубада).

Л.Е.Калнинь, узагальнивши матеріал досліджень, у яких розглядається питання фонетичного засвоєння російських лексичних одиниць молодописемними мовами народів СРСР, робить висновок, що звуковий склад усних запозичень перебудовується згідно з правилами фонологічної системи, що запозичає. Це стосується як складу фонем (не властиві мові (діалекту), що запозичає, фонеми чужої мови (діалекту) замінюються власними), так і правил їх дистрибуції (78, 44). Як уже згадувалось, саме запозичення можуть призводити до так званої випадкової дистрибуції окремих фонемних одиниць. "у мові осіб, які не володіють літературною мовою, тобто в діалектній мові, нові російські запозичення перебудовуються, - підсумовує Л.Е.Калнинь, - згідно з нормами рідної мови: діалектна мова не допускає особливості фонологічної системи, яка реалізується в сфері лексичних запозичень. Наведені приклади контактів російської діалектної мови з літературною, з одного боку, і деяких молодописемних мов Радянського Союзу з російською мовою, з другого, свідчать, що система діалектної мови не приймає іносистемних елементів" (78, 45). Отже, весь тягар пошуку механізму й причин аналізованого явища треба перенести із зовнішніх чинників на внутрішні й досліджувати його на тлі й у зв'язку з іншими фонетичними процесами, намагаючись у такий спосіб розкрити його внутрішні пружини.

Обиження репрезентантів /и/, /е/ мало, як ми вже зазначили, фонологічне підґрунтя, а саме: намагання зберегти існуючу опозицію /и/ ~ /е/ (пор. з цього приводу II2, 73). Що саме такою була послідовність пересування артикуляції цих голосних переднього ряду, тобто, що початок цій ланцюговій реакції поклато зміщення поля розсіювання саме фонем /и/ свідчать, хоч скупі, але досить промовисті матеріали письмових пам'яток XIII-XIV ст., писаних на території сучасних південно-західних говорів української мови. М.М.Пещак, пояснюючи походження сполук кѣ, хѣ та кѣ, хѣ з давніх кы, хы у сучасних південно-західних говорах загальним законом переходу в цих говірках *и/і/ та *ѣ в э, наводить кілька прикладів з відповідно до етимологічних ѣ, и й не після задньоязикових: з

Галицького євангелія 1261-1301 рр. - достоянь, прьменеть от чаша
 ся, причече; з Часослова XIV ст. - причече та ін. (141, 22), які
 вказують на певну артикуляційну нестійкість новопосталої (на
 місці н, і) звукової одиниці, на її тенденцію до розширення та
 обниження. Кілька прикладів з написанням е замість и в так званіх
 молдавських грамотах XIV - XV ст., що певною мірою відбивають на-
 родну мову Буковини, Гуцульщини й Покуття, наводить В. Ярошенко:
 очезны, не порушел (199, 278). Графемою е передають іноді, як
 зазначає І. Манькевич, цей новоутворений, акустично близький до е,
 звук також писарі марамороських грамот XIV-XV ст.: *Dominus Vasse-*
lius, Johannes filius Makzem, назва села *Creva* замість Крива
 (138, 47). Постулюючи певну артикуляційну, а, отже, й акустичну
 мобільність звукової одиниці з давніх *і, *и з початку її виник-
 нення, при шуканні причин її особливо сильного обниження саме в
 гуцульських і багатьох волинських, надбузько-волинських, волин-
 сько-поліських говірках треба взяти до уваги те, що в системі вока-
 лізму цих говірок функціонує також фонема, яка утворилася з дав-
 нього о в новозакритому складі і яку умовно позначатимемо симво-
 лом /и₁/. Артикуляція наголошених репрезентантів цієї новоутвора-
 ної фонемної одиниці здебільшого високо-передня, трохи зміщена
 до середини. Репрезентанти ж фонем /и/, що розвинулась з давніх
 *і, *и, мають, як уже згадувалось, високо-обнижену и^е або навіть се-
 редньо-підвищену е^и артикуляцію. Така мінімальна пара, як, на-
 приклад, бик /<бок^е/ ~ б^ик/ <бык^и/ розрізняється лише звуками
и ~ е^и, що є репрезентантами окремих фонем, які умовно можна поз-
 чити відповідно /и₁/ та /и/.

Різний артикуляційно-акустичний характер континуантів давніх
 *і, *и, та о в новозакритому складі в гуцульських говірках помітив
 уже В. Гнатюк. У передмові до підготовленого ним видання народних
 оповідань про опришків він писав: "Самозвук і без огляду на своє
 походження /і, е, о/ має нахил перемінитися на и, а особливо лю-
 бить се робити, коли походить від первісного о, прим. двир, бик
 (замість бік), вид (замість від), свий, мий, спид, дриб, грим,
 стив, мист, ніж, на тим, ворих, возив (замість возів), спосіб, у
 нашим гирським нивелицьким місточку, опир, трийло, гришми, ойно,
 підслухати, зимивля, дибралиси, зарібки, тобивка ..." (Етногра-
 фічний збірник НТШ, т. XXVI, Львів, 1910, стор. 411). І на цій же
 сторінці: "Деколи переміняється самозвук и на е, але не дуже час-
 то, прим. абес, кобес, хоть бесте, умесно, коменом". Спостережен-

ня Я. Янова над гуцульською говіркою с. Гриняви дозволяють зробити висновок, що фонема /и₁/ реалізується там у двох варіантах: після губних – лабіалізованим голосним ü^y (mü⁴st, fü⁴st, pü⁴t, wü⁴n, pi⁴žta, i živü⁴ žü⁴k), а після інших категорій приголосних, за винятком задньоязикових, – голосним у (nys⁴lnä⁴s, por⁴yx, sty⁴st⁴t, syl, p⁴yt, vot⁴u, ruk, o'sy⁴dnо // o'ž⁴dnо, hryš, 'potym) (213, 268).

До речі, перший з цих варіантів – ü^y – Я. Янів чомусь уважав давнішим за варіант у. Після задньоязикових на місці давнього о виступає в цій говірці вже голосний і (213, 268). Натомість репрезентантом фонем /и/ з давніх *i, *y виступає в говірці с. Гриняви під наголосом голосний e^y: me⁴s, 've⁴žu, d'ce⁴nat⁴i, 'pe⁴s'ma, be⁴u, zpe⁴s, 'me⁴gža, be⁴x, kolo kor'⁴me⁴, be⁴k, ze⁴n, že⁴ny, dostine⁴, ac'ine⁴ta (213, 270).

Матеріалом з кількох гуцульських говірок ілюструє різницю у вимові континуантів давніх *i, *y та о в новозакритому складі В. Курашкевич: v⁴z, žv⁴žka (с. Старі Кути), py⁴st, my⁴st, v⁴jd 'neho (с. Вербовец), ž⁴yr, p⁴yr, v⁴ys (с. Криве Поле), p⁴ryx, p⁴yt, ž⁴yk, xž⁴že, br⁴yt, h⁴ys'k, 'lež⁴u⁴ka, r⁴žd'vo. syl, vož⁴u, o's⁴ždnо (с. Pírka), але ž⁴u⁴ko, ž⁴u⁴pa, me⁴s, be⁴k, ž⁴u⁴e'ka, 'v⁴u⁴ž⁴u (221, А51).

Спостереження, зроблені літом 1965 і 1967 років у селах Яворіві Косівського р-ну, Перехресному та Бистрені Верховинського р-ну Івано-Франківської обл., доповнюють матеріал попередніх дослідників і свідчать, що констатований ними стан існує в окремих гуцульських говірках і тепер: обори^х, гнит, вин, вис, дай пару батоги^у, окрип, порих, йевори^у, на двир, надийде, 'зі^иде, виуса, виуторок // вуторок, жинка, помич, виуца // вууца, фист, бил, бийка // буйка, биршій, дзвин, фиртка, мист, пизно // цузно, пишо^у, писна // цусна, плуги^у, йетитка, лий (лій), глих, рибла, тхори^у, 'вори^х (ворог), грим, ўзир, але се^ин, скре^ипка, солоне^ина, пишла у ма^иле не, да^ином ме^ила, гребе^и, робе^иле^и, жешка, корето, кагла ўбе^ила, йезе^ик, ре^иси^е, що те^и купе^иу. Виникнення фонем /и₁/ неминуче повинно було спричинитись до певних структурних змін у серії нелабіалізованих голосних переднього ряду, бо її поява призвела не тільки до збільшення кількості фонемних опозицій, але відразу ж значно звузила поля розсіювання своїх найближчих сусідів, зменшуючи одночасно "зону безпеки" між фонетичними репрезентантами всіх фонем цієї серії. А оскільки мови загалом не терплять, щоб різниці

між репрезентантами фонем були милими¹, то це неминуче вело до зміщення звукової реалізації компонентів серії нелабіалізованих голосних, до пересунення у бік обниження їхніх полів ровсіювання. Достовірність наших міркувань підтверджує також матеріал інших говірок, де на місці давнього о в новозакритому складі розвинувся звук и, що вирівнюється своєю артикуляційною й акустичною сторонами від и^е /-*і,*у/. Так, у говірці с.Дібровка Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. ми записали структури: нис, тик, вин, питказуйе, нич, плит, билш, паниу, сім годи у, шисц' зрати іу, але на 'зе^уму, гре^ива, у'зели^е, 'весепало колос, стерта со^уломи^е, бо^утвена, по греби^е йте^и, на ле^ижах, 'ре^иба, дуле^ина, пішле^и, те^и посид', удле^ига, ле^ипа, дубе^ина, блуде, серо^ута, же^ива, же^иве.

Таку ж структуру наголошеного вокалізму спостережено недавно в говірці с.Тур Ратнівського р-ну Волинської обл.: мий батко, гний, биб// би^іб, пориг// поріг, мист//міст, сі^ил, слиу, ликта-ликтуу, ноги^е - наг, вис' (вісь), рі^ік//рік, 'пизно, тхи^ір//тхір, кри^іт//кріт, дризд//дрізд, але 'жи^ето, 'ли^епа, 'їди^е, кли^{ен}, 'си^еви, си^{ени}^е; ди^{ем}, 'ли^есиі, 'си^ела, 'рц^еба, ми^{еш}//ме^иш, матови^ена та ін. (Матеріали Загальнослов'янського лінгвістичного атласу). Подібний стан засвідчують записи до П.т. АУМ у багатьох південноволинських та волинсько-поліських говірках на території Волинської обл.: потим, стил, стилчик, 'тилко, сил', ляжко, плит, гублиг, 'погриб, 'жинка, йак 'добрий рик, то з'біжа 'поўний тик, але буденок, частена, 'вешка, скреня, дитена спет у кулесці, бабе прадут', варети, свені - с.Хотячів Володимир-Волинського р-ну; тик, стил, облиг, але хатена, скре^ина, гладешка, парто^уве^ина, ма'газен, курне^ик, 'де^иш'іл', шче^иці, сле^иука, лішче^ина - с.Старий Загорів Локачинського р-ну; батиг, облих, стижок, властиука, двир, тик, але садеба, колеска, гладешка, меска, заблети, ожена, калена, сунеци, лисеца - с.Пустомити Горохівського р-ну.

За спостереженням Л.І.Барановської, в говірці містечка Лукова Волинської обл. відповідно до давніх *і та *у виступає в наголо-

¹ Пор., наприклад, що пише з цього приводу В.Г.Рудельов:

"Природні звукові розрізнення, які сприймає людське вухо, використовуються мовою, яка зіставляє на основі деяких з них свою дискретну шкалу. Ця остання ж зумовлена дистинктивними потребами, а тому повинна бути відносно стабільною і такою, яка легко спостерігається й інтуїтивно усвідомлюється носіями мови" (159, 126).

шеній позиції після всіх приголосних голосний е, напр.: 'мелий, щаслевий, 'мешка, 'кешка, 'вешка, черивек'ї, сук'єра, муг'єла, кру-пева, 'шело, 'мело, муг'євело, д'їученуйка, каленуйка, дитенуйка, висте, нисте, удлучети, учети, 'мети, худети, лубети, прусети. Голосний и виявляється в цій говірці під наголосом на місці: давнього о в новозакритому складі - вис, тик, стил, рих, порих, нис, вил, хвист, мист; давнього е в новозакритому складі після шиплячих - шист, шчїтка; давнього ї після приголосного р, який у говірці ствердів - 'рїтко, 'рїчка (8, 61).

Матеріали досліджень українських говорів на території Воро-нзької обл. Г.Т.Солонської також підтверджують наше припущення, що обниження репрезентантів фонем /и/ з давніх *и, *ї може бути зумовлене появою серед передньорядних голосних нової фонемної одиниці з о в новозакритому складі (168, 241, 247, 249; 169, 156; 170, II-14). Усе це дозволяє припускати, що й говірки, у яких те-пер фонема /и/ /<*и, *ї/ реалізується дуже обниженими репрезен-тантами, але в структурі вокаліауму яких немає фонем /и₁/ (<о в новозакритому складі), мали її раніше. Згодом маніфестанти фонем /и₁/, не маючи достатньо чіткої артикуляційно-акустичної роз-різнявальної здатності, могли або шляхом органічного розвитку злитися з репрезентантами /и/ (<ѣ та е в новозакритому складі) або могли бути витіснені останньою через сусституцію під впливом інших ікаючих говірок чи літературної вимови¹, а єдиним слідом існування в цих говірках фонем /и₁/ /<о/ могла і надалі збері-гатись сильно обнижена вимова репрезентантів фонем /и/ /<*и, *ї/.

Пrawdopodobність запропонованого пояснення підтверджують також поодинокі випадки структур з и на місці о в новозакритому складі, які спорадично зустрічаються в окремих південно-західних говір-ках і які тепер можна розцінювати вже як релікти колись більш поширеного явища. Так, у говірці с.Сулятичі Жидачівського р-ну Львівської обл. ми зафіксували структури: 'гирше, пизніше, а також

¹ Вживання новоутвореної фонем /и₁/ (<о в новозакритому скла-ді) було, як відомо, обмежене до позиції в закритому складі. За цих умов, природно, мусила виявитися в неї тенденція приєднатись до іншої, близької артикуляційно, фонем, дистрибуція якої не настільки позиційно обмежена. В окремих говорах фонема /и₁/ /<о/ могла злитися з /и/ /<*и, *ї/, однак в більшій частині говорів злиття відбулося, як ми вже вказували, з фонемою /і/, що розвину-лася на місці ѣ та е в новозакритому складі, чому сприяв такий могутній фактор розвитку сучасних говорів, як вплив літературної мови.

ходе^или, по нех, шела, буде^инок, біле^или, зробе^ити. Лише в кількох словах зберігся и з о в новозакритому складі в говірці с.Тисовець Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.: вослони^у, воли^у, слози^у, стдлу^у, 'вosi^у, оджоли^у, 'жалисо.

І. Панькевич зауважує між іншим, що звуки и, ы на місці о в новозакритому складі мусили давніше займати значно більшу територію поширення, ніж це відомо тепер (134, 10).

Як певну паралель у цьому плані можна навести такий факт. Дослідник фонетики північноросійських говорів С.С.Висотський зауважує, що в російських говорах з п"ятифонемним вокалізмом обнижений голосний, який вживається відповідно до о літературної мови, відзначено лише в тих говорах, де раніше або була засвідчена, або припиняє своє існування в найбільш архаїчній верстві говору ще одна фонема /ω/ (32, 67). Наведений вище матеріал з кількох південноволинських говірок також, зрештою, засвідчує це явище - фонему (и₁) з о - вже майже на завершувальній стадії витіснення його повним "ікавізмом".

Серйозним запереченням думки Я.Янова про те, ніби обниження гуцульських голосних и, е - це наслідок зовнішнього, чужомовного впливу, треба вважати той факт, що аналогічне явище знаходимо не тільки в гуцульських, покутських та буковинських говорах, які більше чи менше контактували коли-небудь з іншими мовами, зокрема румунською, але й у тих південно-західних говорах, котрі таких контактів не мали ніколи. Ми вже згадували про відзначену дослідниками вимову наголошених и як е, е як а в говірках західної частини південної Волині (196, 17-18; 197, 43, 49; 144, 81, 86). Таку ж вимову цих голосних констатував у говірках Сокальського р-ну Львівської обл. польський краєзнавець минулого століття В.Сокальський (234, 262-266). Широку та обнижену артикуляцію наголошеного и в двох надсянських говірках відзначає І.Веркратський (27, 11, 17-18). З приводу надсянських говірок необхідно зробити зауваження. Одним з характерних рис їх фонетики є не стільки збереження розрізнення давніх *і, *н (таке розрізнення знають також інші українські говори, що трансформували його в розрізнення і^е / <і/ ~ н / <*н/), скільки те, що це розрізнення виступає тут саме у вигляді і / <*і/ ~ н / <*н/. Фонематичність і та н тут поза всяким сумнівом: обидва ці звуки

вживаються в абсолютно ідентичних фонетичних позиціях¹. І власне в тих небагатьох надсянських говірках (за відомими нам даними наукової літератури таких є дві: с.Золотковичі - 'же^ито /жито/, 'же^иті /жити/, 'ме^иска, ме^и, че^им, русе^иц, бра^иш; с.Мацьковичі - дем, мотель, 'велизау язком, продай плясканку 'сера, добеток, до 'песка, 'реба, по тех полях, баране, малейі, сен, 'теждін, 'ве, 'курата), у яких починає відбуватись конвергенція давніх *і, *и в один звук, цей новоутворений звук має обнижену, зближену до е вимову (див.також 152, 23-24). Можна припускати, що й тут обнижену вимову новоутворена звукова одиниця завдячує існуванню в структурі вокалізму цих говірок фонемі /и₁/ (<о в новозакритому складі). Різниця, скажімо, між гуцульськими й надсянськими говорами полягала б лише в тому, що в перших фонема /и/ < *і, *и/ виникла раніше і тільки згодом почала зазнавати тиску з боку звукового ряду фонемі /и₁/ (<о в новозакритому складі), а в других навпаки - звукова одиниця, що поставала на місці давніх *і, *и, відразу ж зазнавала тиску звукового ряду вже існуючої фонемі /и₁/, що розвинулась з о в новозакритому складі. На відміну від загальноукраїнського процесу занепаду давньої фонемної опозиції /ы/ ~ /и (і)/, який полягав у взаємному зближенні звукових рядів обох спільнослов"янських фонем /ы/ та /и (і) / й злитті їх в одному звуці (95, 206ξ), характерною особливістю північноукраїнського діалектного вокалізму є те, що в поліських говорах основних змін зазнав передусім звуковий ряд фонемі /ы/, натомість звуковий ряд фонемі /и (і)/ виявився порівняно стійкішим, і лише внаслідок диспалаталізації попередніх приголосних трохі обнизилась і розширилась артикуляція його складників (див.119, 104).

Детальний аналіз фактичного матеріалу південно-західних говорів дозволяє висловити припущення, що й у деяких південно-західних говірках початок процесу конвергенції спільнослов"янських *ы, *и /і/ поклали зміни звукового ряду фонемі

¹ Для ілюстрації досить навести такі приклади: 'лысьй, 'лысіна, 'плетнінка, 'зімний, худіті, каліна, 'мілий, патькі, сьніу, сьтний, шітка-с.Поповичі Мостиського р-ну Львівської обл.; сын, 'мусть, 'сісти, худіу, дівітісі, дістау, за удіуце, з нім, 'тыдін, начиніла та ін. - с.Буців цього ж району.

/н/. В окремих південногуцульських говірках континуанти псл. *і зберігають свою давню особливість голосного переднього ряду високого підняття: доїті, метаї, стоїєті, ліжні^нк, сани^н, груди^н, чоботи^н, на сухоті^н, блукайучі, зурочіті, мочіті, га-діна та ін. (сс. Бистрець, Перехресне Верховинського р-ну, с. Яворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.). У цей же час у названих південногуцульських говірках на місці давнього *н розвинувся в наголошеній позиції сильно обнижений і розширений голосний типу е^н. Голосний е відповідно до давнього *н незалежно від наголошеної чи ненаголошеної позиції, а голосний і відповідно до давнього *і відзначила в 1926 р. О. Курило в згадуваній уже говірці с. Олешин (біля м. Хмельницька), а саме в тій його частині, що має назву Підбужжя і говіркою своєю докорінно відрізняється від сусідніх подільських: *zen, ž'tere, tre kope, kude, 'reba, 'weduptaj, do'kupke, 'ku'a 'zate, čer'none wo'rota, ž'tahe, sta'rej, zu'dej* (98, 57), але пусадів, колісь, вуні, нарубіла, втіхумірілі (97, 61). Дуже подібний до описаного олешинського (щодо континуантів давніх *н, *і) стан існує в надсянських говірках с. Золоткович і с. Мацькович (27, II-12, 17-18) з тією суттєвою різницею, що в структурі вокалізму цих надсянських говірок існує ще й окрема фонемна одиниця /я₁/ на місці о в новозакритому складі.

І. Панькевич, констатує в говірках двох сіл (Рус-Криве та Рус-Пюляна), розташованих у долині ріки Руської колишньої Мараморощини (на території Румунії), початок зміщення звукового ряду давньої фонемі /н/ в напрямі зближення її зі звуковим рядом фонемою /і/, зауважує, що це зближення починається в обниження та розширення н, внаслідок чого його артикуляція справляє акустичне враження голосного е: си^{ен}, ди^{ем} (134, 9; 136, 72).

В українській говірці с. Остурні в Східній Словаччині відповідниками спільнослов'янського *н є, за спостереженнями Й. Віри, звуки артикуляційно й акустично наближені до голосного середнього підняття е; на місці ж спільнослов'янського і зберігається в цій говірці голосний і, перед яким попередні приголосні пом'якшуються. Цим якраз зазначена говірка наближається до сусідніх польських, у яких також в артикуляції континуантів *н вловлюються елементи голосного е (246, 90, II 4).

Описане фонетичне явище - обниження й розширення в нап-

рямі до е артикуляції відповідників спільнослов"янського *ь при одночасному збереженні в основному незміненою артикуляції спільнослов"янського і - відоме не тільки окремим українським говіркам; воно має паралелі й у говорах інших слов"янських мов, зокрема сусідніх з українською - чеської, польської, словацької, білоруської.

Так, у середньоморавських, або ганацьких, говорах чеської мови первісний короткий у обнизив свою артикуляцію спочатку в у^е, а далі в так зване широке е: *ryby > ry^eby^e > re^ebe, my > me, byⁱ > beⁱz* (223, 73, 82; див. також 162, 96-97), *cheba, mesi, dobetek, moteka, hade, žene, štere, me, ve* (208, 283). На значно більшій чеській мовній території - майже в усіх чеських і в більшості моравських говорів - відбулась у XIV-XV ст. дифтонгізація довгого у, причому першим компонентом цього дифтонга виступає також голосний е: *pýcha > pejcha, strýc > strejc, mlýn > mlejn, výr > vejr, dobrý > dobraj, dobrých > dobrejch, dobrýma > dobrejma*. Перебіг цієї зміни був таким: у > у^е > е^і (223, 72-74).

Подібна до чеської зміна спільнослов"янського *ь відбулась у XV ст. в південній частині середньословацьких говорів. Як і в чеських говорах, короткий у змінився тут у короткий відкритий голосний е^і: *odechovatⁱ, tade, moteka, stek, mlen, reda, skreⁱtⁱ, uhreznutⁱ, brenza, sepati, sen, jazek, baži, z betok, odebaj, pesk, mekatⁱ, meš, voze, vole, duve, moste, žene* (230, 251).

Довгий у змінився спочатку в довгий відкритий е, а згодом цей довгий е змінився, в свою чергу, в низхідний дифтонг е^і, на відміну від етимологічного довгого е, який мав скільність вимовлятися як висхідний дифтонг іе: *deⁱchatⁱ, teⁱž den, hreⁱstⁱ, skreⁱvatⁱ sa, beⁱvatⁱ, opeⁱtatⁱ sa, umeⁱvatⁱ, nad domeⁱ, z druž^ebeⁱ, mladeⁱ, chudeⁱ, dobreⁱ, kruteⁱ* (230, 251; див. також 235, 440-441).

Дослідники історичної фонетики чеської і словацької мов пояснюють зміни у > е, у > е^і в обох мовах фонетичними мотивами - намаганням систем вокалізму цих говорів зберегти після ліквідації кореляції приголосних за твердістю-м'якістю проти-

¹ На місці етимологічного е та е з е^і виступає в цих говорах закритий вузький голосний е^і.

ставлення голосних /i/ ~ /y/, якому загрозувало злиття і та у в один голосний. Щоб запобігти цьому, репрезентанти фонем /y/ мусили пересунути свою артикуляцію вниз (223, 73-74; 230, 254).

Обнижена вимова континуантів спільнослов'янського *н відомо й говорам польської мови. К.Нітш відзначив, що в говорах південної Малополющі у досить виразно схиляється до *e: ry^eda, sy^en, dy^emic'* (227, 257; див. також 17, 109-110). У польських говірках Орави, як стверджує М.Карась, голосний у^o відповідно до спільнослов'янського *н виступає в усіх позиціях незалежно від фонетичного оточення: *ry^eda, py^etac', fsy^e, muzy^e, gwo^odoty^e*. "В окремих випадках, - зауважує дослідник, - процес обниження вимови цього звука заходить так далеко, що відбувається ідентифікація його з фонемою *e*, наприклад: *nazevac', od berac', ry^ede, zebe, speta^oi, gres, stek, zeba^oi, berac'i, graicacare, peta^oi, zec'e*. Трапляється це також досить часто перед сонорними, наприклад: *fam^ot'ija, sety, beto, naret*, а також перед і: *tryju^ont // treia^ont*. Ці факти деколи утруднюють ідентифікацію цього варіанта з відповідною фонемою" (216, 38).

Відомо також кілька випадків переходу спільнослов'янського *н в *z* в північно-західних говірках білоруської мови: кудэ замість куды, 'хустка сястрэ, 'бочка вадэ, воз травэ, из руке (80, 239-240). Невелике поширення досліджуваного фонетичного явища на українському мовному ареалі не позбавляє його значення й не применшує його важливості в порівняльно-типологічному аспекті.

На окрему увагу заслуговує питання розрізнення голосних /и/ ~ /е/ в позиції після задньоязыкових приголосних *г, к, х*. Як відомо, на різних етапах розвитку слов'янських мов, у тому числі й східнослов'янських, ці приголосні відзначалися неоднаковою здатністю до сполучення з різними голосними звуками. Так, ще в період східнослов'янської мовної спільності вони могли сполучатися тільки з голосними заднього ряду. Після прип'янення дії законів перехідної палаталізації цих приголосних перед передньорядними голосними *й, е, і, ь* задньоязыкові *к, г, х* уже в історичний період набувають поступово здатності сполучатися з голосними переднього ряду.

Властива фонетичній системі східнослов'янських мов тенденція до зміщення в позиції після задньоязыкових артикуляції

заднього и до переднього ряду переплелася на українському мовному ґрунті зі специфічно українською фонетичною рисою — злиттям спільнослов'янських *і та *и в один голосний типу и, різні акустичні видозміни якого існують у цій позиції в більшості українських говорів. Деяким підтвердженням цього припущення, яке останнім часом було викладене в дослідженнях М.М.Пенцак (141, 3-21; 143, 1-7), може бути й те, що обнижена реалізація наголошених виявів /и/ після задньоязикових територіально в основному збігається з такою ж реалізацією цієї фонеми в позиції після інших категорій приголосних¹.

Чи не вперше згадку про обнижену вимову відповідників давнього *и після задньоязикових приголосних на території сучасних південно-західних говорів знаходимо у відомому дослідженні П.Житецького: "... українські форми гину, кину, хижа, гріхи, облуги, крочки в Галичині вимовляються ніби як: гену, кену, хежа, гріхе, облуге, крочке з ледь помітним опусканням звука е в середнє и (різноріччя підгірське й гуцульське)" (56, 128).

Це ж зазначав і О.Огоновський, вказуючи, що в Галичині після д, к, х давній *и постійно вимовляється як е, передусім у наголошених складах, а іноді й у ненаголошених: 'хежа, сукей, поженути, кедати, конике. У прикметникових ненаголошених закінченнях и змінилося в і: дикій, дикім, дикі, дикіх, дикіми (228, 40). За спостереженнями Я.Янова, у південногуцульській говірці с.Гриняви відповідно до и літературної мови під наголошенням після к, г, х вимовляється голосний е^у: *ručn'i'k'e^у*, *zapask'e^у*, *varda'k'e^у*, *žege^у*; у ненаголошеній позиції після к, г и наближається до і: *u'župki^и*, *ptašk'i^и*, *do'd'iuk'i^и*, *piš'k'i^и*, *fe'teđ'i^и*, а після х, г зберігається у незміненим: *ptaxy^и*, *žereg'adorohy^и*, *'rohy^и* (213, 270). В описаній ним надністрянській говірці сс.Мошковець і Сивки-Войнилівської існує така ж, як і в говірці с.Гриняви, тенденція до обниженої вимови наголошених репрезентантів /и/ після задньоязикових і звуження іх у ненаголошеній позиції. Різниця виявляється лише

¹ Свого часу Т.Лер-Сплавінський висунув і обстоював думку, що західноукраїнські сполуки к'і, х'і (відповідно до давніх кы, хы), а також пом'якшення приголосних у сполуках к'е, х'е розвинулись під впливом сусідніх говорів польської мови (224, 15). Цю думку заперечили дослідники, підкресливши, що, по-перше, сполуки к'і, х'і поширені також у багатьох північних українських говорах, а, по-друге, ці сполуки відбиті вже в найдавніших українських пам'ятках ("Галицьке євангеліє", "Христоніпольський апостол", "Добрілове євангеліє"), коли про польський вплив не було ще ж мови.

в ступені обниження наголошених виявів /и/ та звуженні ненаголошених. Наприклад: *zorač'ky^e, s'gra'ky^e, z'in'ky^e, dym'ky^e, dvi don'ky^e, gic'ky^e, hor's'ky^e, ky^ez'zok ho'r'z'ck'i* (212, 107-112). Не під наголосом /и/ реалізується після *к* або як *у¹* (голосний високого піднесення передньо-середнього ряду), або як *і*: *ruk'y¹(-i), ky¹šen'i, kip'iy^et* (212, 18) *try'raki, 'balk'y¹, ve'ty-kli ver'z, majeck'i, troški, vytgr'raki, try 'hask'i* (212, 102-112).

У говірках західної Дрогобиччини на місці давнього *н після *к*, *х* виступає під наголосом голосний *и^e* /рідше *я/*: лаўк^и, хетри^и, ки^епско^у, май^е хи^ебу, ки^если, ки^ебаўка, руки^е, муки^е, по^ухи^елини^и, хест, ки^евайе^і (152, 23).

Матеріал про рефлексію сполук *кн*, *гн*, *хн* в наддністрянських говірках на північ від Дністра та в західноволинських говірках опублікував Г.Ф.Шило. Він робить висновок, що в усіх названих говірках існує виразна тенденція обнижувати після приголосних *к*, *х* вияви фонем /и/ в напрямі до *я*, причому попередні приголосні пом"якшуються, а в ненаголошених складах реалізація /и/ після цих приголосних ще остаточно не усталася й тому можливі хитання у вимові - *ки*, *хи*, *к'і*, *х'і* (197, 74-77).

Кілька прикладів вимови давнього *н* як *е* з пом"якшенням попереднього *к* наводить І.Верхратський з так званого говору батьків (за сучасним поділом-північнонаддністрянські говірки): ке^дата, кер^ниця, груше, сливе, шепке (31, 3, 10).

Матеріали II т. АУМ, виготовлені на їх основі карти та наші записи в основному підтверджують спостереження попередніх дослідників, що в наддністрянському, гуцульському, покутському, буковинському говорах давні сполуки *кн*, *хн* рефлексувалися під наголосом як *ки^е*, *хи^е* або як *ке^и*, *хе^и*, а іноді навіть як *ке^я*, *хе^я*, причому в ненаголошеній позиції вони чергуються здебільшого зі сполуками *к'і*, *х'і* або *ки*, *хи*.

Доповнимо існуючі спостереження новим матеріалом з окремих південно-західних говорів.

Наддністрянські говірки: сокера, ог'рке, бараже, пйаўке, співаке, ціўке, Кейіу, кенути, скеслій, кешка, воўке, ріке, вускей, г'ркей, тешкей, пастухе, гріхе, пішкі, к'сіл, ф'сі р'кі, пореткі, зак'ім, к'ішенеу, до думк'і, до б'ійк'і, шерок'ій, велик'ій, глибок'ій, монахі, з блехі, тоги гор'іхі, мухі, пархі, клоповух'ій, тих'ій, але тичка, пероги, плуги, дорог'ий, без ноги - с.Мельнич Жидачівського р-ну Львівської обл.; муки^е, шипке^и.

патижк^е, так^ех, німак^е, к^ену, сорочки^е, подушк^а, козаки^е//
 козаке^и, так^ей, чепк^е, солотки^ех, курк^е, ружк^а, мурахе^и,
 к^етрій, дахи^е, мух^е, блох^еи - с.Стільське Миколаївського
 р-ну Львівської обл.; кедали, на боке^и, пйеуке^и, жінке^и, огір-
 ке^и, сокера, парник^е, ски^есло, бижк^е, гулубінк^еи, цвек^и, два
 роки^е, тамк^е, к^ернице, брчки^е, чиривик^е, штихта, блох^еи,
 гріжк^е, пастух^и, сфрйхи, мух^и, бєбих^и, але п^ероги, плуги,
 моги^ела, загинули, ноги, другий - с.Винятинці Заліщицького
 р-ну Тернопільської обл.

Покутські говірки: к^ила, чічк^а//чічки^е, пйеуке^и, лаужк^и,
 лалк^и, бураки^е, пилинк^и, холеужк^и, мік^ита, щик^и, нитк^и,
 к^ешка, турк^и, бурк^и, цвек^и, вазонк^и, унук^и, на зотк^и, бєх-
 кій, малenkій, у брук^и, к^ишк^и, вікідати, глібок^ій, пастух^и,
 гріжк^и, бліж^і, зєврж^і, мух^и, нах^ібили, х^іба, парк^и, х^ітати,
 але облуги, кн^ігині, бериги, гичка, бєсаги, чиниги, дорогий -
 с.Турка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.; сніпк^и,
 зборг^інк^и (торф), мік^ита, к^ица, йиж^ік^и, воужк^и, бінді-
 к^и, сілск^іх, м^іужк^и, к^іптар, в^іжк^и, волошк^и, пац^ірк^и, к^і-
 тайєц, звар^іли барєбулу на обарк^и, к^ішах, глібок^ій, ш^ірок^ій,
 гріжк^и, пастух^и, глух^иєй, гор^іж^і, т^іх^ій, парк^и, бєбих^и, але
 пероги^е, бер^іги, плуги^е, дорогий, угєнула, ноги, доуж^ій, дру-
 гий - с.Підвисоке Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.;
 черв^ік^и, так^ех, крак^и, чічк^и, нєкедала, слиужк^и, гойарк^и
 (огірки), ск^імос, дочк^и, галужк^и, пужк^иєй, к^ішк^и на полі,
 ласк^іужк^и, г^ірк^иєй, кош^ічк^и, з групк^и, ч^ітк^и, солотк^ій, позич-
 к^и, райтик^и (штани), вікідати, гріжк^и, пастух^и, к^етрій, глу-
 к^иєй, з бл^іж^і, волоск^і гор^іж^і, нах^ілєти, але п^ероги, бериги,
 гичка, дороги^е, другий, доуж^ій - с.Завалля Снятинського р-ну
 Івано-Франківської обл.

Гуцульські говірки: дочк^и, лєшк^и, скєдау, пацєрк^и,
 к^еййу, воужк^и, сп^івак^и, самокєша, ц^іпк^и, печ^інк^и, пєл^інк^и,
 сокера, кєшкава струна, д^іужк^и, бракує дошк^и, к^іл^іме^и, кє-
 шєна, по гуцулск^і, черєв^ік^и, в^ітк^и, кєртови^єна, гріжк^и, пасту-
 к^и, оф^іжк^и, трох^і, нахєлет^і, мух^и, парк^и, сухий, т^іх^ій, пє-
 рог^и, плуг^и, загєп, ноги^е, другєй, доуж^ій, ноги^е - с.Бист-
 рець Вєрховинського р-ну Івано-Франківської обл.; н^ішк^и, во-
 лос^інк^и, запаск^и, кєшка, воужк^и, сп^івак^и, с^ієнк^и, ог^ірк^и,
 йиж^ік^и, сокера, бурак^и, рок^и, кєдати, цвек^и, в^ітк^и, к^іл^ім,

широкій, глібокій, зупчикі, пастухе^и, сухий, глухий, горіхі, мукі, бобихі, пархі, ге^ичка, берети^и, пироге^и, мого^ила, дорогий, боже ноге^и, доугий - с.Яворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.

Буковинські говірки: кіуки^е, дошки^е, сардаки^е; сорочки^е, чічки^е, кишки^е, цицки^е, зілнички^е, дурнаки^е, галушки^е, цатки^е, богачки^е, краки^е, пвекі, воко горіуки^и, вогиркі, дві дочкі, бородауки, черевикі, штери свічкі, гріхи, глухий, чоробаки, бшохи^и, гоуріхі, капилуки, але стоги, востроги, тинчі, ватаги, гичка, ноги, другий - с.Тисовець Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.

Як бачимо, на відміну від інших південно-західних говорів, що мають після задньоязикових обнижені репрезентанти /и/, перед якими попередні к, х пом"якшуються, у буковинській говірці с.Тисовець задньоязикові к, х перед наголошеним голосним, як правило, не пом"якшуються. Подібний стан зафіксував Г.К.Голоскевич у подільській говірці с.Бодачівки колишнього Ушицького повіту, де також після к наголошений д змінюється в и^е і навіть в є, але попередній приголосний залишається твердим: *spa - 'ky^е // spa'ke, so'ky^е-rka // so'kerka, ml'keta, pit'keny^еno, 'kenuty, 'ky^еvatyza, 'ky^еnuty, zoroč'ky^е, ta'ky^еci* (38, 114).

Матеріали АУМ цілком підтверджують висновок попередніх дослідників (І41, 16-17) про те, що розвиток спільнослов"янської сполуки гн відбувався на українському ґрунті окремо від розвитку сполук кн, хн. Це виявляється в тому, що на сучасному етапі більшість українських говорів на місці давньої сполуки гн має рефлекс га, у тому числі й ті говори, у яких сполуки кн, хн рефлексувалися як кн^е, хн^е, кн^и, хн^и, кн^е, хн^е та ін.

Аналіз матеріалу показує, що в більшості наддністрянських, покутських, гуцульських і буковинських говірок обниження наголошених репрезентантів /и/ після задньоязикових не сягає далі голосного є^и.

Проте в окремих наддністрянських і гуцульських говірках (див.матеріали з сіл Мельничі, Яворів) можлива реалізація в цій позиції фонема /и/ також голосними ê, є. Саме такий стан виявив П.І.Пристуда в говірках колишнього Бреховицького р-ну біля Львова: "Наголошене д після г, к, х знижує артикуляцію, збігаючись в є, що пом"якшує попередні приголосні: ву^гери

(обл. огири "жеребці"), кєдати, кєйїу, буракє, рїкє, вускєй (вузький), йакєй, такєй, жєба, хєтра, грїхє, глухєй" (149, 14-15).
Через те, що й перед етимологічним є в цих говірках задньоязикові к, х пом'якшуються (внаслідок чого може трохи звужуватись і артикуляція самого є: такє, вохкє, гїркє, сухє, вускє, такє, вохкє, гїркє, сухє, вускє та інші), виникла фонетична ситуація, у якій неможливе розрізнення голосних /я~/~е/, а тим самим і сполук /ки, ки/ ~ /кє, хє/. Дехто з дослідників уважав, що такий стан існує не тільки в західноукраїнському діалектному мовленні, але й був властивий колишньому літературному мовленню уродженців Галичини. На їхню думку, у вимові сполук ки, хї і кє, хє тут немає вже ніякої різниці й вони звучать зовсім однаково як кє, хє: такє (таке) - лаукє, кєрма - сокєра, кєнути, сухє - кожухє.

Загальновідомо, що в більшій частині південно-західних говорів ненаголошене є незалежно від свого походження - з етимологічного є та в ь - зазнає значного звуження в напрямі до голосного и. На тлі говорів з сильним звуженням ненаголошеного є найбільше виділяються західні українські говори в постійним наголосом - лемківський та говір так званих замішанців, у яких реалізація /є/ в ненаголошеній позиції майже нічим не відрізняється від реалізації фонем /е/ під наголосом (шєвениця, зелєний, полє, зернина, морє, горє, занєсе, верєтєно, смєрєчьна, мєлє, чєпєц, купуйєш). Свідчити про це може те, що у відомих монографіях І.Верхратського про названі говори немає жодної згадки про зміни ненаголошеного є, а також приклади з опублікованих ним текстів: недїля, жєльїзо, лєтьїти, вєсьїля, грудєн, нє доїхєау, йїдє, мєрєц, соньцє, зьвїдує, панє, брєтє (кл.форма), до мєнє, велїку, алє, будєш, пасє, кєрмєш, до вєчєрє, найпєршє, голодєн, другє, жєнитє, тєпєр, добрє, сєрєдухшїй (29, 24, 164-169); гїнєчє, ливєр, шубєниця, кєлєшок, вчєрєшнїй, дожджєм, п'уєщєм, смєрєкє (25, 7).

І.І. Приступа відзначає й м'якість проривного задньоязикового г перед наголошеним є: г'єц (гєдзь), г'єник (Євгєн), г'єнка (Євгєнїя), а також: кєлїх, кєпєска, вохкє, йакє, такє, штахєтє, глухє, сухє (149, 14).

І.Панькевич зауважує, що й у середньозакарпатських говірках у позиції між твердими приголосними або у визвучі фонема /e/ реалізується в ненаголошених складах одним і тим же голосним переднього ряду середнього підняття e: 'dobre, 'kaže, 'bože, 'čekaie, me'ne, 'vezela, 'pered, 'čere'dar, 'teše, dereč'zani, 'berenom, cerkū(u)'nyk, te'de, 'bīpše, stačte, ne'dažeko, 'buda, 'kazete, kle'pač, 'kume, petro, 'čerez ma in. (136, 75-76).

Матеріали II т. АУМ, дослідження різних авторів, зокрема післявоєнні, та наші спостереження над рядом південнокарпатських говірок сучасної Закарпатської обл., не дозволяють погодитися з таким загальним висновком І.Панькевича. Наведемо матеріал з кількох закарпатських говірок: 'бере^их, бе^иреза, сте^ибло, у^и 'бере^иду, вер^итено, вирена, мел^иш, ме^ижа, Штиран, сте^ирнанка, 'будеме, голоде^ин, 'серце^и, такоїе, немає, не^исе, се^ибе, ре^ибро, хрибет, 'оре^и, пуч:оїе 'сіно, же^ибрак - с.Лавки Мукачівського р-ну; биреза, то са 'коле^и, виритено, висилий, висила, у^ипирет, деревцо, у^и 'мене^и, 'туноїе полотно, 'дуже^и на болит 'серце^и, трипета, зилена, чирвена, 'чере^ип, записуїеме, даїакоїе слово, ниборак, пирен:ий, зайау 'чере^иду, брижач' - с.Плоске Свалівського р-ну; пе^иро, зеленоїе, пе^ичат, вун 'кашле^и, пе^икарна, не^исе, 'взе^иро, она 'пере^и, хрибет, 'море^и, овун 'оре^и, 'шепче^и, 'чере^ип, Шиученко, 'серце, село, 'хочеме, до двєри, слеза - с.Приборжавське Іршавського р-ну; 'бере^их, 'берест, у^ипиред, 'мелеш, стибло, не^исе, 'сонце^и, пилєнка, 'моїе, 'поле, сама 'пере^и, ре^ибро, хрибет, 'чере^идар', шистеро, 'пише^и, же^ибрак, 'мокроїе - с.Кибяри Ужгородського р-ну. Наведені приклади свідчать про те, що тенденція до звуження ненаголошених репрезентантів фонема /e/ завойовує собі право на існування й у цих архаїчних українських говірках, руйнуючи щоразу більше в ненаголошених складах похитнуте вже розрізнення /и/ ~ /e/. Такий же стан спостерігається в говірках Затисся на території Виноградівського р-ну: уже 'нитиса, ве^иликий, ве^илигдін, бре^ихливий, пше^инишний, не^ивістка, ле^итїти, пе^ичи, не^иїду (109, 124-125). У говірках північно-західної Мукачівщини звуження зазнають лише переднаголошені репрезентанти фонеми /e/: ве^иду, не^ису, ве^идеш, ве^иртати, зе^илений, се^ила, ре^ила, ме^ила, пе^иленка, але в абсолютному кінці слова: 'пере, 'поре, 'коле, 'меле, 'поле, 'море та й взагалі в післянаголошених складах: 'вувела, 'череш, 'мелеш, 'берех, 'деревцо, 'черес (пож)ишеш (130, 90).

Б.Кобилянський підкреслив, що звуження ненаголошених репрезентантів фонем /е/ відбувається тільки в північній частині гуцульського говору (85, 21, 31-32). Таке твердження правильне лише частково, тільки при порівнянні південногуцульських говірок з літературною мовою та іншими говорами. При зіставленні ж реалізації фонем /е/ в наголошених і ненаголошених складах звуження ненаголошених репрезентантів фонем /е/ порівняно з наголошеними досить помітне: під наголосом реалізаторами цієї фонем є здебільшого голосні середнього обниженого підняття ε або й середньо-низького підняття e^a. Зауважимо принагідно, що відзначена Я.Яновим у південногуцульських говірках напівпалатальна вимова приголосних перед голосним ε (213, 267) в обстежених нами говірках виявляється тепер дуже спорадично. Можна припускати, що ця архаїчна риса гуцульської фонетики протягом останніх десятиліть активно занепадає й тепер майже не спостерігається. У ненаголошених складах фонема /е/ реалізується голосним переднього ряду середнього підняття e: межа, петелька, печінкe^и, береги, Семен, понеді і унок, верклух, підпенки^е, каменем, релігія, учител, цеся, зелен, жінинек, береш, хребат, шепеліє, футко буде, то мене не^и ми^ене, берешар, гнилен, безен, білен, копен, перанний - с.Бистрець Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; йдете, акт обстежена, біянкe^и, секретарка, дереуєні, усеке, черезо, смерече, відійкає, чел:ений, на перег'і, до вознесєнія, пережела - с.Яворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл. Аналогічний стан спостережено нами в північногуцульській говірці с.Паляниці Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.: у нейі торе, берегe^и, верета, веселіука, свекруха, держек, береш, серце, легке, зелені свєта, пере. В іншій північногуцульській говірці - с.Вороненко цього ж району вже виразно простежується схильність до більш звуженої реалізації ненаголошених репрезентантів фонем /е/: серида, ве^ирба, виселий, вучи^етил, серце^и, прийди^е, сибе, нисе, білши, цибер, палцим, сонци, нибішчик, смалиц, ришито, за синим морим, пе^ире^ийти черис поточину та ін. У гуцульській говірці с.Луки на Рахівщині, що типом своїм близька до північногуцульських говірок, у ненаголошених складах /е/ послідовно реалізується голосним середнього підняття e: не буде, гребенем, бубен, тепле буде біто, хто сеся, весіде, буде, байемо, кукає, кудевіу, дешевий, царквіу, коласо, теліга, поперек, кучерєви, дурєн, файне та ін.

Експериментальне дослідження вимови ненаголошеного *e* за допомогою методу так званого прямого палатографування (151, 80-89), проведене співробітниками лабораторії експериментальної фонетики Київського університету в сусідньому з Лугами селі Кваси Рахівського р-ну Закарпатської обл., виявило, що "у говірці Квасів ненаголошений *e* після твердих приголосних також не схильний до підвищеної артикуляції. Як і всі інші ненаголошені голосні цей звук також відзначається більшою відкритістю порівняно з наголошеним" (182, 142). За спостереженнями В.С.Черняк, у ряді бойківських говірок у мовленні старшого покоління ненаголошені репрезентанти /e/ відзначаються трохи ширшою вимовою порівняно з літературним варіантом, завдяки чому зберігають майже таку саму артикуляцію, як і наголошені репрезентанти /e/: знайе, питає, сонце, окорше, через, ремін (187, 152-153). "Однак, - зауважує далі дослідниця, - поруч з наведеними вище формами відмічено часті випадки, особливо в мові середнього і молодшого покоління, коли ненаголошене етимологічне *e* підвищує свою артикуляцію до *i*, як це маємо і в літературній мові: се^ибе, зе^илений" (187, 152-153).

Очевидно, як початок руйнування фонемної опозиції /i/~e/ в ненаголошених складах треба розцінювати відзначену Д.Г.Бандрівським нестійкість звукової реалізації фонем /e/ в ненаголошеній позиції в окремих говірках Дрогобицького р-ну Львівської обл., де її репрезентанти найчастіше не звучують своєї артикуляції і рідко підвищують її до *e^и*, *e^е*, а ще рідше до *i*. Наприклад: метали, сестра, мене, по перерві, черепаха, сере^идла, печи - наддністрянська говірка с.Липовець: ве^изу, ве^еречи, на верху, пере^иліх, заперети, беру, зе^илений, пше^иниці, не ^ибудем, те^ипер, недо^игода, знайе^и, на зе^имлі, ^иможи - перехідна від середньобойківського до середньонаддністрянського типу говірка с.Уличного; ве^исїли, ве^ечерїє, пере^иберати, Катерина, холо^идїє^и, зем^ила, се^имеро, пере^иважно, те^ипер, чет^ивертого, вжи^инує^и, ^ивїд^икани (коні) - перехідні від західнобойківських до західнонаддністрянських говірки сіл Ясениці-Сільної та Попелів (6, 4-5). За свідченням Я.О.Пури, найбільш характерною реалізацією фонем /e/ в ненаголошених складах у говорах західної частини колишньої Дрогобицької обл. є голосні *e^и*, *e^е*, *i* (152, 20-21). У позиції ж після губних приголосних та в структурах з повно-

голоссям у говірках південно-західної частини Старосамбірського, південно-східної частини колишнього Підбузького і колишнього Стрільківського районів фонема /e/ реалізується в ненаголошених складах голосним e: не 'мелено, перебо'їх, хлопец, береза, метата, смєрека, пере'їс, вередіти, весна, весела, зелени^е (152, 20-21; див. також 3,5).

З десяти обстежених нами говірок покутського говіркового ареалу лише в одній – говірці с.Підвисоке Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. – виявлено більш-менш послідовну реалізацію фонем /e/ в ненаголошених складах голосним середнього підняття e: вержіти, стеречи, пітпенкі, тейл^ечка, палце^м, відлєсти, лєміш, уречи, почерес дорогу, господарем, жмакайз шєлєстят, понє'їунок, шчербати, спечена, герой, Шеу'ченко, нєсе, се'бе. Цікаво, що жителі с.Підвисокого добре усвідомлюють цю характерну рису їхнього вокалізму, відмінну від вокалізму говірок сусідніх сіл, а тому не раз самі інформували експлоратора, що в говірці сусіднього, наприклад, с.Торговиця "говорє не так, як у нас: не четвєр', а читвєр', не середа, а зирида"¹.

Можна, таким чином, припускати, що говірки з виразною реалізацією ненаголошених репрезентантів фонем /e/ голосним передування ряду середнього підняття e зустрічаються тепер дуже спорадично і губляться невеличкими острівцями в загальному потоці говірок з нерозрізнюванням у ненаголошених складах опозиції /a/ ~ /e/. У всіх інших південно-західних говорах дослідники одноставно стверджують значне звуження ненаголошених репрезентантів фонем /e/. Так, у надсянських говірках І.Верхратський констатував звуження ненаголошеного e аж до i, який пом"якшує попередні приголосні: пом'їло (помєло), вісьїлє (27,17).

В деяких дослідженнях надсянського говору немає згадки про пом"якшення попередніх приголосних перед i, що є виявом фонем /e/:

¹ Під час обстеження говірки с.Нижній Ольчедаїв Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. нам довелося зустрітись з протилежним випадком, коли ольчедаївці, у говірці яких існує значне звуження ненаголошених репрезентантів /e/ й відсутнє не піднаголосом розрізнення /a/ ~ /e/, розповідали, що їхні сусіди в с. Іракліївки "говорять якось помало і ніби кожне слово викладають на лопаті: село, дерево, берєг, червона".

*ní'si, yí'zi, dítu, sí'r'pu, pí'tro, zna'jiz, 'mai's, ní'su,
dí'r'vina, zil'énoi, tí'r'novij.*

Тут доречно згадати й про характеристику дослідниками наголошених виявів фонема /e/ в надсянському говорі. Вивчення наявних описів вокалізму різних українських говорів і наші спостереження дозволяють висловити припущення, що найближчою до вимови давньоруського *ѣ* можна вважати вимову цього голосного, яка збереглася в надсянському говорі. На місці давніх **ѣ, *ъ* у сильній позиції під наголосом в цьому говорі фігурує вококий *ѣ*, артикуляцію якого щодо підняття можна визначити як середню підвищену. Графічно відтворювано його знаком *ѣ*. Цей голосний легко палаталізує попередні приголосні, підвищуючи їхній тон, але, як зауважують дослідники, ця м'якість є не настільки виразною, щоб її передавати в фонетичній транскрипції: *'bésida, 'bériz, pés, 'vérba, 'mél'u, hmér, dèn, bér'vu, 'tér'u, z'lténvú, 'čérnu, s'ěrp, s'ěrci* та інші. В описі надсянського (долівського) говору І.Верхратський не згадує про цю характерну вимову *ѣ*, проте зазначає, що особливістю говору є ледь помітне пом'якшення губних *ц, б, м*, а також зубних *т, д, н* і свистячих *з, с*, яке він передає знаком апострофа, наприклад: *м'ѣтѣ, п'ѣс, п'ѣро, б'ѣдро, т'ѣбѣ, в'ѣтѣр, д'ѣрево* (27, 4). Очевидно, не маючи власних спостережень над вокалізмом бойківських говірок, дехто з дослідників на підставі опису бойківської фонетики З.Рабію, яка звужений бойківський *ѣ* передавала також знаком *ѣ* (хлопѣц, горнѣц, дѣн, тѣнѣр) (231, 20), помилково ототожнював вимову надсянського трохи підвищеного *ѣ* (порівняно з літературним більш обниженим *ѣ*) з бойківським дуже звуженим *ѣ*. Такої помилки допустився, наприклад, Я.О.Пура, твердячи що "... звуження *ѣ* до *ѣ*, *и* відоме також бойківським, гуцульським, закарпатським, частково лемківським, подільським і надсянським говорам" (152, 20).

Відносно підвищення артикуляції *ѣ* в надсянському говорі й сильне звуження *ѣ* в певних позиціях у бойківських говірках генетично різні явища: підвищений надсянський *ѣ*, можливо, зберігає звукову вартість давньоруського *ѣ*; звужений бойківський голосний *ѣ* може бути або наслідком асимілятивного пристосування (прогресивного за напрямом) артикуляції голосного *ѣ* до наступного м'якого приголосного, або наслідком дії так званої вокальної гармонії.

Про те, що в згаданих дослідженнях Я.О. Пури та З.Рабій однаковим транскрипційним знаком \acute{e} передано різні голосні свідчать таке: І.Верхратський у названому описі долівського (надсянського) говору, мабуть, не вважає навіть за потрібне відзначати в транскрипції ці трохи підвищену артикуляцію надсянського \acute{e} (див. наведені вище приклади); І.С.Свенціцький звужене бойківське \acute{e} передає навіть не знаком \acute{e} , як це започаткував О.Брок (16, 12), а знаком и: майийкі, молодийкий, тиширь, динь, вирх, ід ширькві, чиниць та ін (161, 120).

Надсянський \acute{e} найбільш близький за своєю артикуляцією до подібного голосного \acute{e} , який зафіксував і описав Я.Янів у південногуцульській говірці с.Гриняви: *u'ek'le^u, p'iet'aro, u'it'ic'ile, z'n'en'e'c, na'ter'ycy, za'mor'em* (213, 266-267).

Наші записи з надсянської говірки с.Буців Мостиського р-ну Львівської обл. виявляють строкатішу, ніж наведена вище, реалізацію фонemi /e/ в ненаголошеній позиції, напр.: ви¹сєлії, пічч, пікарні, піч'їнка, міже, тіле, Ста¹пан, постіліті, ни¹сє, сикрїтар', палцим, сонци, плі¹тє, поли, чарамха, вартєно, пирадній, сираний, чалїт, віліка, чарапак/<черпак/, чарвона, вичирїє, думайі, купуйі, майі, патайі /<питає/, вукрайїц хлїба, чуго сі рипайїш, глухойє, ліхойє, кепскуїє, дурутсїє, сухойє б'їно.. Таким чином, фонема /e/ реалізується тут у ненаголошених складах голосними і, і^и; и^і, и, е, а. Причому вияви а можливі лише в сусідстві сонорного р та шиплячих; вживання е приурочене до позиції після середньоязикового й у закінченні нестягненої форми прикметників середнього роду. Функціонування решти виявів і, і^и, и^і, и не регламентоване будь-якими фонетичними умовами.

Як відомо, у надсянських говірках немає фонemi /и/, відповідно до /и/ літературної мови, бо давні *і, *ы збереглись в основному незмінними. Тому фонема /e/ в більшості надсянських говірок (за винятком тих, де о в новозакритому складі рефлексувалось голосним и) вступає в опозицію тільки з одним передньорядним голосним /і/, етимологічна база якого в цих говірках значно ширша, ніж у літературній мові. Можливість реалізації в ненаголошених складах фонemi /e/ в багатьох позиціях голосним і^и приводить до усунення опозиції /і/ ~ /e/ за рахунок фонemi /e/, тобто відбувається нейтралізація протиставлення цих фонем, котре з метою більшої наочності й виразності можна зобразити такою формулою: /і/ ~ /e/ → /і/, /і^и/. Зазначене дозволяє де-

що скорегувати наведені в "Нарисах з діалектології української мови" (К., 1966) структури ненаголошеного вокалізму надсянського говіркового ареалу:

і/и	н	у або	і/и	у	н	у
е			е			
	а			а		

а й структури з нейтралізацією не тільки опозиції /у/ ~ /о/, але й опозиції /і/ ~ /е/ на користь репрезентантів /і/, тобто такі:

і	н	у	і	у	н	у
	а				а	

Таким чином, для надсянського ненаголошеного вокалізму релевантним по вертикалі є розрізнення лише за двома підняттями: верхнє-нижнє (або ж верхнє-неверхнє чи, по іншому, нижнє-ненижнє).

Фонема /е/ реалізується голосним і в ненаголошених складах після шиплячого ч у говірці с.Завалля Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.: чіне^иги, чіришаха, чірише^ица, чірвона, чіт-вер, чітвєртий, кучірі, хочіш, хочі, чірвє^икі, печіра, а іноді й перед ч та іншими м'якими приголосними: спічи, вічєрати, вісіле, пінок, березі^ин, верісі^ин, бизи^ин. У позиції після інших приголосних не перед м'якими репрезентантами /е/ виступають у цій говірці голосні і^е, и: вір^итєно, пїєтиро, ливади, диртіўка, пирєдни житіво, виріш:ит, ривізіїа. Звуження ненаголошених репрезентантів фонєми /е/ аж до і в позиції після шиплячих помічено дослідниками також в інших південно-західних говірках, наприклад, у подільських: учіптити, чіпига, вєчіра, вєчіром, прічіптити (115, 52); у наддністрянських: душіна//душина, приложіна//приложина, спєчіна//спєчина (149, 14). Подекуди реалізацію ненаголошених репрезентантів /е/ голосним і після шиплячих можна пояснити тим, що на час звуження репрезентантів /е/ в ненаголошених складах м'які шиплячі, зокрема ч, зберігали свою давню м'якість котра сприяла ще більшому звуженню ненаголошених виявів /е/, їх злиттю в цій позиції з алофонами фонєми і, перед якими шиплячі могли й надалі зберігати свою м'якість.

Найбільшого звуження – аж до голосного верхнього підняття і досягають ненаголошені репрезентанти /е/ в більшості наддністрянських говірок у позиції після середньоязикового й: він майі, знайі, співайі, ти майіш, знайіш, грайіш, купуйіш, тойі

се^ело, двої пацет, трої ййец (197, 48), вцпайти, к'їтайц, напрацуйісі, вичир'її, смаркаїсі, відрікаїсі, ййден, ййго, ййму (149, 14; 228, 37).

У ряді наддністрянських говірок у ненаголошеній позиції перед наступним м'яким приголосним можлива подвійна реалізація фонем /e/ або голосним і або и: вісіл^ел^е//вісіл^іл^іе, пісета//писета, дівідіс^ет//дівідіс^іет (149, 14), хлопіц^е//хлопи^іц' (212, 15). Як відзначає О.С.Мельничук, у південноподільській говірці с.Писарівки (Кодимський р-н Одеської обл.) фонема /e/ в ненаголошеній позиції перед наступним складом з голосним і будь-якого походження реалізується голосним високого піднесення і: пірістий, вісіла, літїти, віртїти, двїлізо, зілініти, пірїділітиса//пірїділітиса, пітпіріжіцїца//пітпірижіцїца (115, 51-52). Проте треба зауважити, що в цій позиції й ненаголошені репрезентанти /и/ звужуються найчастіше до і: прїбіг, піріжок, сїдіти, крічіт, пішіт, вісїдіти та под. Таким чином, виникає ситуація, у якій на синтагматичній осі відбувається ідентифікація виявів трьох фонем /e, и, і/ внаслідок зникання ознак їх диференційних рис (пор. також: мїліти, мїліцїя, воїднїю, на рїлі, нїмі, у рїці, нічлїг), що призводить до нейтралізації в цій позиції протиставлень /и/ ~ /e/, /і/ ~ /e/, /і/ ~ /и/. Принагідно зауважимо, що між наддністрянським звуженням е > и > і типу вісіл^ел^е, пісета, піріжок, мїні; в сілі та описаним подільським є певна різниця, яка полягає в тому, що в першому випадку звужуючим чинником є, мабуть, передусім наступний м'який приголосний (про це свідчать приклади пісета, піріжок), а вокальна асиміляція лиш додатково сприяє такому звуженню; у другому ж - подільському - випадку вирішальним фактором є саме вокальна асиміляція, бо приголосні тут можуть бути навіть твердими (зілініти, пірїділітиса). Правда, на Поділлі є також говірки, у яких звуження ненаголошених виявів /e/ в і відбувається, як свідчить О.Курило, не тільки перед складами з голосним і, але й перед наступним складом з м'яким приголосним та будь-яким голосним: ві'сі'ла, 'tyždin', пір'їпі'єка, пр'ї'бін', пр'ї'ї'зду, хр'ї'бі'н'єс', ді'с'атка, бр'ї'ан'є, по'є'удін, wy'tyždin', 'є'є'їн', 'ка'є'с', py'ry'is'it', m'ї'n'ї, kapi'žax (99, 70).

У подільській говірці с.Бодачівки фонема /e/ може, як зауважує Г.К.Голоскевич, реалізуватись (хоч і не завжди) у першому переднаголошеному складі голосним е, якщо в наголошеному складі є голосний е (mē'nē, tē'sē, sē'bē, tē'pēr, u'pērēd); така реалі-

вація /е/ можлива й у другому переднаголошеному складі, коли в двох наступних складах виступають голосні *e*: *beréžety^e*, *présté'rehcy* (37, 112-113).

Незвужені варіанти фонему /е/ в ненаголошених складах В.О. роковський відзначає в говірці с.Кобилівки колишньої Подільської губернії в позиції після шиплячих та африкат (у 'вечері, 'тычэчка, 'жэнчэ (кл. форма), 'шчэ'рбнна, 'вольщэ, 'парубчэ, 'сэрцэ) у закінченні наз.відм.одн. прикметників середн.роду ('чорнэ, 'гарнэ, 'пэўнэ), у дієслівній парадигмі теперішнього часу і дієвідміни ('чухаецца, 'замэрвае, 'маіе, хуруе/ (125, 34).

А.І. Сорочан вказує, що в подільській говірці с.Монастирське на Вінничині в переднаголошених складах замість *e* звучить *и*, а в післянаголошених складах відтінок *e* чується виразніше (171, 250).

Інші дослідники подільських говірок відзначають, що відповідно до етимологічного *e* та *e* з *ь* як у переднаголошених, так і післянаголошених складах вимовляється голосний, дуже зближений за своєю артикуляцією до *и*, або середній між *и* та *e* звук *и^e*. Наприклад: виселий, плине, тиля, застїлїти, чїрида, пїрїй - сс.Пахутинці й Кремїнна (179, 88); *ы'тэ, 'вуды'с, 'шору'с, 'ходу'с, 'вїзївїсїу'* с.Бодачївка (37, 112-113); *чн^e'кати, вн^e'сло, мн^e'ні, сн^e'стра* - м.Стара Ушиця (200, 4-5); дїнцэ, лїгенький, 'перстїнї, 'вїтїр, шїтїна - с.Чернїятїн (39, 134). Типову для подільських говірок артикуляцію ненаголошених виявів фонем /е/ та /и/, протиставлення яких в ненаголошеній позиції повністю нейтралїзується, О.Курїло визначає як середньо-переднього ряду високо-середнього підняття. Причому, на думку дослідницї, у пївденнїй та захїднїй частинї Подїлля відчувається нахїл до бїльш обниженої (в напрямї до *e*) їх вимови, а в пївнїчнїй та схїднїй частинї Подїлля - до бїльш звуженої (в напрямї до *и* та *ї*) (99, 68-69).

Унаслідок дії вокальної гармонїї властивої ряду подільських говірок матерїальним виявом нейтралїзацїї опозицїї в ненаголошених складах /и/ ~ /е/ перед складом з наголошеними *e* або *e* може бути голосний *e*: переписав, конеченька, втератися, пренїяла (прїйняла), севенька, виберала, земельки, незенько, блезенько, перенько, менетця, плеве, жевцем, потехенько, *спрэ'бнїкут, умэ'раїэ, носэ'зедыс', тэ'пер, мэ'нэ, пэ'tаїїсї, дэ'кажа, бэ're, прэ'wezta, wэ'ta'ty, 'konéka, 'nal'méta, wé'reta*; інодї він трап-

ляється і не перед складом з широким голосним: крельцьом (крильцем), конек, чуте, спате, кайдане, научено); натомість результатом нейтралізації опозиції /и/~/е/ перед складом з наголошеним голосним високого підняття буде голосний и або і: жинці, сирди, ниділо, сжинився, пшиничиньку, пташичку, живу, міні// міні, біру та ін. (99, 69-70).

Для повноти картини наведемо ще матеріал наших спостережень над іншими південно-західними говорами. Наприклад, з наддністрянських говірок: сиридца, пичене, юцит, пе^ире^ибути бе^ис систри^е, кажи, верис, шоб пахни, сонци, вітпочивайи, липин' - с.Стільське Миколаївського р-ну Львівської обл.; до себе, віконци, нибішчик, се^ело, ве^еду, учи^етил', тихши, рошчисати, джшева, пичеткз, чорчійісі, зиленій, пе^ире^илікауїсі, перилас - с.Мельнич Жидачівського р-ну Львівської обл.; круби стибло, ве^ислон, чиремха, чирвіки, мокри, митилице, каминим, тиліфон, у нейі виби^еке гори - високі гори - с.Винятинці Заліщицького р-ну Тернопільської обл.; чесни слово, гинакши, ой божи, ничависц', ле^илик, лжжит, дириублана, писе, че^ирниці, то моїе поли - поли у блусці - с.Осташівці Зборівського р-ну Тернопільської обл.; з буковинських говірок: ве^ирена, перпе^илиці, скригочи, до шиуца, май б'л-ша, миртец, колосо, ре^ибло, де^ишивий - с.Тисовець Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.; піт мижеу, чире^исло, чирипица, дес йіх не^има, смирдачий, топлене^исало, бере^иг - с.Лівинці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.; з покутських говірок: верисін', почерис в'оду, вирк'ити, меліш, бітайи, голод'н, з'и^ерно, черип, воно коли - с.Турка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.

У матеріалах П. т. АУМ ненаголошені вияви /е/ позначено переважно знаком э, яким згідно з інструкцією до "Програми для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови" (К., 1949, стор.97) рекомендувалось спочатку передавати звук, що за своєю артикуляцією середній між и та е - и^е або е^и та и - е^и. Малообізаному з українськими південно-західними говорами дослідникові могло здатися, що в ряді цих говірок має місце не нейтралізація фонологічної опозиції /и/~/е/, а лише деформація, руйнування однієї з ознак диференційної риси фонем /е/ внаслідок звуження й наближення звукового поля її вч'явів до звукового поля виявів фонем /и/, яке все ж таки не досягає звукового поля виявів /и/. Тобто всі зміни відбуваються на рівні реалізації фонем /е/, але не виходять за межі визначеного їй

звукового ліміту і не переступають порога, що відділяє її звукове поле від звукового поля фонема /и/. Це схематично відтворено формула:

$$\frac{/e/ \quad \sim \quad /и/}{\left[\begin{array}{cc} и & е \\ е & и \end{array} \right] \quad \sim \quad [и]}$$

Насправді ж у досліджуваних південно-західних говорах картина інша. Справа, по-перше, в тому, що в більшості цих говірок знає деформації в ненаголошеній позиції й звукове поле виявів фонема /и/, яким властива помітна схильність до обниження артикуляції в напрямі до е. Схематично це можна зобразити такою формулою:

$$\frac{/и/ \quad \sim \quad /е/}{\left[\begin{array}{cc} е & и \\ и & е \end{array} \right] \quad \left[\begin{array}{cc} и & е \\ е & и \end{array} \right]} \rightarrow (и/е) .$$

Вказівку на перехід ненаголошеного и > е (седіти, дитина, засерати) в говірках Галичини знаходимо вже в О.О.Потебні (146, II2; див. також 228, 39: хващиле, буле, стоїате). К. Михальчук уважав, що взагалі в українських говорах ненаголошений и схильний вимовлятися як е: бѣльня, лѣбонь, мѣзнєць, мѣнати, пѣльника, рѣшити, сѣрївєць, сѣротина, Тѣмко, цѣбуля, чѣряк, вѣлєняты, вѣмь таты та ін. (II7, 52).

Обнижену вимову ненаголошеного и, сплутування ненаголошеного е та и в галицьких говірках зафіксував Т. Лер-Сплавінський (224, 7). Тенденція до переходу ненаголошеного и в е в деяких наддністрянських говірках знайшла відображення у "вкладному записі", зробленому в церковній літургічній книзі, так званому "Службенику", у 1854 р. в с. Мошківцях на Івано-Франківщині. Цей запис повністю опублікував Я. Янів у своєму монографічному описі говірки сс. Мошковець і Сивки Наддністрянської (тепер Сивки-Войнилівської). Ось кілька прикладів з цього "вкладного запису": купленей, царь росейскей, провадев, помѣц даде, платиле, поставленей (212, 4). Далі Я. Янів наводить кілька характерних прикладів заміни и голосним е в письмових вправ львівських гімнастів українців: *чусрѣща, леволуке, прѣтѣс, вѣсѣлас'а* та ін. (212, 17).

М. В. Леонова відзначає, що в більшості сіл Хотинського, Заставнівського, Кіцманського та Кельменецького районів Черні-

велької обл. на місці ненаголошеного е виступає звук я (з Питром, зилений, хлопиці, очирет, бйреза, 'перстин'), але в сс.Валява, Поляна, Нові Мамаївці, Лужани, Кадубівці, Шипинці на місці ненаголошеного е вживається звук я - середній між е та я. У названих селах, як відзначає далі дослідниця, звук я зустрічається також на місці ненаголошеного и: взпневий, шерокий (107,90-91; 108,206). Ця риса буковинського ненаголошеного вокалізму внайшла відбиття навіть у мові художніх творів Ю.Федьковича: ти абе-с був, ти міг бе-с, муть виберати, аж дух му заперало, обверав, повтерали сльози, умерати, в своїми найметами (172, 65-66).

Наведемо приклади обниженої вимови репрезентантів фонем /и/ в ненаголошеній позиції в кількох південно-західних говірках. Наддністрянська говірка: леши^ела, презначена, преви^екла, се діло, шерокій, у же^ивоті, пероги^е, запетати, зе^има, біуде^и, гне^илий, жнева - с.Мельнич Жидачівського р-ну Львівської обл.; буковинська говірка: греби^е, до бе^ика, пе^ила, де^ив'ятиса, ле^иси ца, це^игани^е, ше^ире^ина, ца же^е - с.Тисовець Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.; покутська говірка: лігате^и, хо^ироме^и, здало^еси, шерокій, пелнуйут, кре^ив'ятиса, стерчи^{ет}, б^ебехі, віученка, ве^осокій - с.Тростянець Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.

Усе це підтверджує зроблений уже раніше дослідниками висновок, що в свідомості мовлян більшої частини південно-західних говорів в ненаголошеній позиції не існує різниці між "писаними е та я". Наші спостереження показують, що фонема /е/ може реалізуватись у ненаголошених складах цілою гамою звуків, починаючи від е й закінчуючи и. Причому, як показує простий слуховий експеримент, що полягав у підстановці та вимові в ненаголошеному складі слів село, поле, зелений різних голосних е, я, и, и, мовці виявляють повну, так би мовити, фонологічну байдужість до реалізації в ненаголошеній позиції фонем /е/. Уживання варіантів е, я, и, и по суті фонетично не розмежоване, в одному й тому фонетичному оточенні, у тому ж слові, у мовленні однієї особи можливе вживання обох екстрем цього звукового поля: як голосного е, так і голосного и. Якщо й існує я^ксь диференціація у вживанні цих варіантів, то вона, можливо, є жанрово-стилістичною або інтонаційно-синтаксичною: звуженіші відтінки я, и вимовляються під час звичайного, більш швидкого мов-

лення, не в кінці фрази або мовного такту, а більш відкриті відтинки e , e^i - у виразнішому й повільнішому мовленні, у так званому повному стилі, у кінці фрази або мовного такту.

Як відомо, у бойківських, частково лемківських та в середньо-закарпатських говірках відбулось звуження наголошеного e в позиції перед наступним м'яким або колись м'яким приголосним, у тому числі й перед $й$, та перед складом з голосним i . Цей звужений e О.Брок (16, 12), а за ним також І.Панькевич визначали як закритий звук переднього ряду середнього підняття й позначали його знаком \hat{e} . Проте більшість дослідників, зокрема сучасних (161, 120; 130, 90; 109, 130; 152, 20; 4, 11; 187, 152-153), передає цей звук знаком $д$, ототожнюючи таким чином його артикуляційно-акустичні особливості з $д$, що розвинувся в цих говірках на місці давнього $*i$. Найбільш експліцитне вираження ця думка знайшла в дослідженнях фонетичної системи окремих середньокарпатських говірок П.П.Чучки та В.І.Добоша. Перший з них пише: "І.Панькевич цей звук у транскрипції позначає значком \hat{e} (закрите e). Але навряд чи існує така потреба, щоб для нього вживати окремий значок і в тих випадках, коли цей звук акустично нічим не відрізняється від звичайного $д$ " (188, 156). Другий також вважає, що "... І.Панькевич під впливом О.Брока припускає певну неточність у визначенні артикуляційно-акустичних особливостей $д$ /< e /. Справа в тому, що наголошене $д$ /< $д$ / (наприклад: тихо, в'ити, клин, тинути), а також і в словах "пив", "пиво", які взяті І.Панькевичем для експерименту при визначенні артикуляції звука $д$ та $д$ /< e , $ь$ / (наприклад, у словах: пин', пиливна, вийчур, тирна, дин, огин тощо) у вимові нічим не відрізняються одне від одного, незважаючи на їх різне походження" (45, 109). Варто звернути увагу й на таке явище. В.І.Орос відзначає, що в середньокарпатських говірках, поширених між річками Тересвою та Рікою, помітна тенденція до пом'якшення приголосних $б$, $в$, $м$, $п$ перед $й$ та $д$. Усі наведені автором приклади пом'якшення губних перед $д$ (бір', вірх', м'ирва, п'ирні) (124, 72) свідчили б, що таке пом'якшення відбу-

¹ Вище вже йшлося про те, що ми не погоджуємось з тими дослідниками, які ототожнюють звуження e в карпатській групі говорів типу д'єр, в'єрх зі звуженням його в надсянському говорі типу в'ісєла, з'ілена, п'єс.

вається лише перед и < е. Дослідник, на жаль, не згадує про те, як ведуть себе в цих говірках губні приголосні перед и < *і. Таке уточнення мало б суттєве значення, коли б зазначені приголосні пом'якшувались тільки перед и < е, а перед и < *і - ні, - то це б могло бути доказом відмінності артикуляції и < е та и < *і. М'якість губних у позиції перед и < е пояснювалася б тоді їх коартикуляційним пристосуванням до наступного звуженого й напруженого и < е.

Свідчення цих дослідників - уродженців Закарпатської обл. важливі, бо вони мали б доводити, що в свідомості мовлян різниці у вимові и < е та и < *і (а в багатьох бойківських говірках також и < *н) перед наступним м'яким приголосним, перед й та перед складом з голосним і не існує. Проте цей висновок П.П.Чучки та В.І.Добоша не можна, очевидно, узагальнювати й поширювати на всі середньозакарпатські й бойківські говори. Так, матеріали записів для Загальнослов'янського лінгвістичного атласу, зроблені під час обстеження 1965 р. говірки с.Буштина Тячівського р-ну Закарпатської обл., показують, що в позиції перед насупним м'яким приголосним вияви /е/ зазнають змін лише на синтагматичній осі внаслідок помітного звуження й напруження артикуляції, яке відбувається все ж таки в межах звукового поля виявів фонем /е/, тобто мають місце тільки допорогові зміни.

Спостереження над говіркою с.Бітлі Турківського р-ну Львівської обл. ставлять під сумнів правильність відтворення І.С.Свенціцьким звуженого бойківського е знаком и: бискид, пинтилька, тширь, чипиць, динь, вирьх, църква, двирі та ін. (161, 120, 123-124). Сам дослідник зауважує, що в чотирьох останніх структурах відповідно до е літературної мови звучить ніби короткий и (дънь, врьх, църква, двърі), що нагадує вимову складотворчих р. и (161, 120, 123-124). Неодноразове прослукування магнітофонних записів говірки с.Бітлі, а також зіставлення вимови е та и в таких, наприклад, структурах, як ксенка (власна назва) - синка, уген - згин, клей - лий 'воду н: ес (<днесь) - ниско, отец - картиц та ін. переконують, що різниця у вимові е та и існує, що вона вловлюється та усвідомлюється мовлянами. Отже, це дозволяє транскрибувати фонематично, наприклад, структури ксенка, синка як (к'сенка), (с'инка). Принагідно зауважимо й таке. Відомий польський дослідник українських говорів В.Курашкевич спеціально підкреслював, що напружену вимову голосних е, о в карпат-

ських говорах він уловлював дуже легко, наприклад: *hrěbēnom, šokšt'* (221, А 55). Варто нагадати, що задовго до О.Брока специфічну вимову голосного *ě* в позиції перед м'яким приголосним у говірках колишньої Самбірської округи та на угорському боці Карпат у так званій Країні відзначив Я.Головацький у 1849 р. в своїй граматиці, пишучи, що в зазначених говірках *e* вимовляється як півголосний *ь*, стиснений короткий *e*: днь, пнь, тьрь, дьр-жить (33, 220). І.Верхратський часто передавав цей характерний звук знаком *e^п*: гне^пска < днеска, гне^пшний де^пнь, ще^пня (29, 34, 70), де^пнь, рябе^пць, вурубе^пць, о^пте^пць (245, 410).

Проте цілком можливою є й така ситуація, коли розрізнення /e/ ~ /и/ в позиції перед наступним м'яким приголосним ще зберігається, але вияви фонем */e/* є вже по суті складниками звукового поля *и*. Такий стан відзначено нами на підставі аналізу магнітофонного запису в говірці с.Поляни Свалявського р-ну Закарпатської обл. Різниця між виявами /e/ та /и/ зводиться лише до того, що фонема /e/ перед м'якими приголосними реалізується напруженим голосним *и* (позначаємо його знаком *и̇*), вияви /и/ (<^п*i*) позбавлені такої напруженості: на *зі̇млу*, *ді̇сат* *мі̇труу*, *дін*, але у *чисниці*, *дітині*, *сновалниці*, *чичилниці*, *ужениуса* та ін. Треба відзначити, однак, і помітну тенденцію до втрати в розгляданій позиції виявами /e/ напруженої артикуляції (це особливо виразно спостерігається в ненаголошених складах), що призводить до артикуляційного й акустичного ототожнення виявів /e/ з виявами /и/, тобто до нейтралізації опозиції /e/ ~ /и/ за рахунок голосного середнього підняття *e*, напр.: *косиц* (<косець (косар)) – *косиц* (род.відм. мн. від іменника *косиця* (коса)). Ураховуючи також спостереження згаданих дослідників, які графічно відтворюють вияви /e/ знаком *и̇*, можна припускати, що відзначена вище тенденція до нейтралізації опозиції /e/ ~ /и/ в розгляданій позиції стає щоразу помітнішою і в інших середньозакарпатських говірках.

Мабуть, тому, що під час артикуляції голосного у порівняно в артикуляцію інших голосних все тіло язика найбільше відтягується назад і максимально наближається до піднебіння, а губи, заокруглюючись, помітно висуваються вперед - він справляє акустичне враження дуже глибокого й найбільш закритого з усіх задньорядних голосних звука. Завдяки, очевидно, саме цій особливості артикуляції голосного у звукове поле реалізаторів фонем /у/ в порівнянні з виявами інших фонем у більшості українських говорів як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиціях досить стійке й майже не зазнає модифікацій, які можна сприйняти звичайним слухом.

Виняток становлять лише окремі середньозакарпатські говірки, у яких основним виявом фонем /у/ в наголошеній позиції перед складом з непалатальним приголосним е голосний y^o . Його артикуляцію в говірці с.Ублі О.Брок визначив приблизно середньою між артикуляцією голосного у та звуженого о (16, 15), тобто як y^o (16, 15). В окремих випадках, зауважує далі О.Брок, цей голосний може повністю злитися з \hat{o} : \hat{o} ме (-жуме!) (16, 15).

З уваги на те, що репрезентантом фонем /о/ також буває голосний \hat{o} , реалізація фонем /у/ в голосному \hat{b} не виключає в принципі можливості нейтралізації протиставлення цих фонем в окремих позиціях. Такими позиціями можуть бути: 1) позиція перед наступним складом з голосним у; 2) позиція перед тавтосилабічним \hat{y} , напр.: $\hat{m}\hat{o}$ ху, $\hat{r}\hat{o}$ ху, $\hat{z}\hat{d}\hat{o}$ хну, $\hat{d}\hat{o}$ угий, $\hat{s}\hat{b}\hat{y}$ - з одного боку, та $\hat{m}\hat{b}\hat{x}$ у (<муху), $\hat{r}\hat{b}\hat{x}$ у (<руху), $\hat{d}\hat{b}\hat{x}$ у (<духу), $\hat{p}\hat{b}\hat{o}$ д \hat{y} (<подув), $\hat{p}\hat{s}\hat{b}\hat{y}$ (<псув) - з другого боку.

У позиції перед наступним м'яким приголосним, де фонема /о/ реалізується також як голосний \hat{o} , репрезентантом фонем /у/ є вже, за спостереженнями О.Брока та І.Панькевича (16, 15; 136, 99, 100), звужений голосний \hat{y} . Таким чином, створюються умови

для безперешкодного функціонування в цій позиції протиставлення фонем /o/ ~ /y/, яке здійснюється тут за допомогою репрезентативів \bar{o} та \bar{y} , напр.: \bar{y} 'рочи (від рік) - 'ручи /наз.відм.мн. від іменника руща/.

Подібну до говірки с.Ублі реалізацію фонем /y/ в звуковій у^o в позиції під наголосом перед твердим приголосним, а перед м'яким приголосним - \bar{y} , в ненаголошеному ж складі в голосному у - відзначив О.Брок у говірках сусідніх з с.Ублею сіл Кленової та Руського Волового (16, 71). І.Панькевич виявив обнижену реалізацію фонем /y/ в наголошеній позиції, а зрідка й у ненаголошеній (*čá^odě, ká^opyt', vá^ocha, bávú^osa, há^ooka, mú^ocha, ká^ome, zaká^ostyna, rá^oku, dá^ob, žú^olo, žú^orku^o, stu^odnyk, zakú^oryti, žú^odu, š^ožu^o, volocú^o*) у говірках ряду сіл, що творять більш-менш компактну групу на території Східної Словаччини вздовж сучасного кордону з УРСР, а також у говірках двох сіл - Княгиня, Сіль-на Великоберезнянщині Закарпатської обл. (136, 99-100). Таке ж явище спостеріг дослідник у говірках кількох сіл, що знаходяться на захід від Мукачєва (сс.Кальник, Червенево, Ірлява, Бенедиківці і Кайданове (тепер об'єднані з с.Ракошич) (136, 100).

Суттєве доповнення й уточнення до спостережень О.Брока та І.Панькевича зробив на матеріалі говірок північно-західної Мукачівщини І.Д.Пагіря, виявивши, що обнижений вияв фонем /y/ - голосний у^o - виступає в цих говірках не тільки під наголосом перед наступним твердим приголосним /зу^oц, ду^oба, зу^oби, 'ру^oки, 'му^oха, 'гу^oска, 'ку^oрка, слухати, 'чу^oхати, 'чу^oкор, 'ду^oтка, 'ку^o-риш/, але й незалежно від наголосу в абсолютному кінці слова, якщо він походить з давніх у та \bar{y} /у Калнижу^o, 'чу^oкру^o, 'гайу^o, 'сину^o, 'Іванку^o, в'зала 'вода 'лавку^o, 'Йу^oрку^o, 'красну^o, 'сину^o, 'фарбу^o, 'кажу^o, 'несу^o, 'скачу^o, 'плачу^o, 'кошу^o, 'воджу^o, 'жану^o (139, 84-85). Обниженню не підпадає тільки прикінцеве у, що розвинулось з о в новозакритому складі в колишньому закінченні -овь род. відм. мн. іменників з давньою основою на - \bar{y} : сину, хлѣбѣ, кѣ \bar{y} , вѣлу та ін. (род.відм.мн.) (130, 85).

Унаслідок редуції нескладового кінцевого \bar{y} або стягнення його з попереднім у (пор. з подібним процесом у гуцульському голуво>голуву>'голуу>голу) в названих говірках північно-західної Мукачівщини склалася ситуація, коли окремі члени парадигми того ж іменника відрізняються один від одного, а, отже, й проти-

ставляються лише характером прикінцевого голосного. Так, наприклад, у парадигмі іменника кінць функцію виразника значення вличної форми виконує голосний y^0 - 'ко y^0 ', а функцію форматива род. відм. мн. здійснює голосний y - 'ко y '. Оскільки вживання цих голосних в абсолютному кінці слова аж ніяк не зумовлюється фонетичним оточенням, то комунікативна, смислорозрізнявальна роль голосних y^0 та y в цій позиції не підлягає сумніву. Тут вони функціонують як представники окремих фонем / y^0 / та / y /.

Отже, у говірках північно-західної Мукачівщини дистрибуція голосних y^0 та y специфічна: у середині слова вони взаємовиключаються в одній і тій же позиції - під наголосом виступає y^0 , а не під наголосом y , а в абсолютному кінці слова вони виступають як у наголошеному, так і в ненаголошеному складі незалежно від характеру попереднього приголосного. У першому випадку, в середині слова голосні y^0 , y функціонують на правах алофонів однієї фонемі / y /, а в другому - в кінці слова - як окремі фонемі / y^0 / та / y /. Часткові системи вокалізму цих говорів з для середини й кінця слова можна зобразити відповідно так:

і	$y^0/y/$	і	у
и		я	y^0
е	н, о	е	ч, о
а		а	

Можна припустити, що на попередніх етапах розвитку в цих говірках була ще одна лабіалізована фонема високого підняття / y /, яка розвинулась на місці o в новозакритому складі. Фонемі / y / та / y / розрізнялися між собою диференційною рисою - більшим або меншим ступенем закритості артикуляції в межах заднього ряду високого підняття. Наше припущення базується на спостереженнях попередніх дослідників. Так, О.Брок підкреслює, що в говірці с.Ублі o в новозакритому складі послідовно рефлексувалося в голосний y : *dúm, vún, rák, ús, nús, púd, ún, úúsa* (16, 50). Г.Геровський також зауважує, що в південномармороських говірках y з давнього o відрізняється своєю артикуляцією від y з давніх y та \bar{y} : $y < o$ вимовляється з напруженням і більшим заокругленням губ, ніж $y < \bar{y}$, \bar{y} , для якого властива ненапружена й трохи обнижена (в напрямі до o) артикуляція, напр.: *kút/kit/, kút/kit/* (209, 467).

Сучасні дослідники українських говорів на території Східної Словаччини вважають, що характерною фонетичною особливістю

ряду говірок сіл Ублянської долини (а не тільки сіл Ублі, Кленової та Руського Волового, як уважав О.Брок) є наявність у них на місці *o, ə* в новозакритому складі голосного *y* (муст, тутка), який своїм закритим і звуженим характером помітно відрізняється від обниженого й відкритого етимологічного *y* (послухати, траву, жону).

Структури наголошеного вокалізму закарпатських говірок можна було б доповнити ще однією моделлю, яка побутує тепер у названих говірках Ублянської долини:

y
 і н у
 и
 е о
 а

Малі "зони безпеки" між звуковими полями реалізаторів фонем */y/* та */y/* не створювали сприятливих умов для їх функціонування. Дистрибуція фонем */y/*, що виникла з голосного *o* в новозакритому складі, була обмежена – вона могла виступати лише в закритому складі. За цих умов природною була в неї тенденція приєднатися до іншої, акустично й артикуляційно найближчої фонемі, дистрибуція якої не була такою позиційно обмеженою. У цьому випадку названа тенденція могла реалізуватися тільки в напрямі злиття фонем */y/* з фонемою */y/*.

Очевидно, саме такий процес відбувся колись у більшості середньозакарпатських говірок, у яких тепер на місці *o, ə* в новозакритих складах виступає голосний *y*, артикуляційно й акустично ідентичний, як видно із спостережень сучасних дослідників (188, 151-154; 130, 84-87; 109, 121-124) з етимологічним *y* та *y < ə*.

Обниження наголошених виявів фонем */y/* ми констатували в 1967 р. в говірці с.Лавок Мукачівського р-ну Закарпатської обл., але вже на стадії занепаду, лише в мові представників найстаршого покоління, напр.: ту^oси, ту^oби, на пупку^o, капу^oста, чу^oкалка, плу^oг, двох ру^oк, fru^oки, fru^oди, чу^oкор, му^oха, му^oка, на во^oлицу, ву^oлиця, fru^oшка, ву^oгла, ву^oзел.

П.М.Ливанець вказує, що обнижена вимова наголошених репрезентантів */y/* перед наступним твердим приголосним властива також говірці с.Іви Хустського р-ну Закарпатської обл. (109, 124 вимова 4).

Порівнюючи характер впливу консонантного оточення на реалізацію голосних фонем у різних південно-західних говорах, можна зробити висновок, що не в усіх говорах вплив попереднього й наступного приголосних однаково сильний і важливий. У тих південно-західних говорах, яким відомий перезвук $a > e$, перехідна фаза артикуляції будь-якого голосного зазнає більшого впливу попереднього м'якого приголосного, ніж наступного. У середньозакарпатських говірках, навпаки, голосний зазнає більшого впливу наступного приголосного, тобто переважає регресивна асиміляція, і кожен попередній голосний уже заздалегідь динамічно настроюється на артикуляцію наступного приголосного. Про це свідчить явище вокальної асиміляції типу $deŋ$, обниження наголошених виявів /у/ навіть після м'яких приголосних ($л'у^o$ де, $ч'у^o$ хати, $йу^o$ рку^o), але звуження їх перед м'яким приголосним ($му^o$ ха - $м'усі$, $п'ут'$).

За спостереженнями дослідників, фонема /о/ в закарпатських говірках реалізується в кількох позиційно зумовлених виявах: під наголосом як голосні o, \hat{o} , а не під наголосом як o, \hat{o}, o^y, y^o, y .

Алофони o та \hat{o} в наголошеній позиції перебувають у відношеннях додаткової дистрибуції. Перший з них, відкритий голосний заднього ряду середнього підняття o , виступає перед твердими приголосними (за винятком гавтосилабічних \bar{y} та \bar{y}), якщо в наступному складі немає голосних i, y, \hat{o}, o^y, y^o : 'борозда, 'воко, 'ярко, 'колєска, кумова, 'острий, 'ораница, 'чорний (188, 146), 'молоко, 'поле, 'воли, 'корова, 'полова, 'снопи^o (130, 84), 'худоба, 'хромий, 'вовад, 'босній, 'солома, 'слово (109, 110). Другий, закритий, більш лабіалізований голосний заднього ряду середнього підняття \hat{o} виступає: перед наступним м'яким приголосним або перед складом з м'яким приголосним - кбс, 'зора, 'м'ор'м, 'п'ол'м, 'г'ор'на, 'конт'а (188, 147), 'ходат', 'возат', г'б'ол'а, 'в'ско, 'к'б'лка (130, 82), 'в'с'м'ий, 'п'б'та, 'н'с'ат', д'б'кл'а, д'б'гл'а (109, 118); перед наступним складом з голосними y, i /крім $i < *i$), $\hat{o}, o^y / y^o /$ - 'д'об'ру, 'м'ал'ому, 'м'б'йу, 'м'от'ус, 'б'гурка, 'р'б'зум, 'с'т'ойу, 'в'б'ч'і, 'к'б'р'ів, 'к'р'ом'п'л'і, 'б'б'р'ва, 'б'л'ін', 'п'б'ві'ємо, 'п'п'іл', 'б'б'с'ому, 'м'б'р'ков, 'б'с'тр'ов, на 'м'б'р'озі, у 'х'б'л'оді (188, 147), 'п'б'рух, 'г'в'ому, 'к'б'рову, 'г'б'л'ому, 'в'н'со'кому, 'в'б'с'ін', на 'р'б'б'г'і, 'п'б'ст'іл', 'т'б'й'і, але 'х'од'іт', 'н'ос'іт', 'в'о'д'іт' (з ос.одн.) (130, 81), 'с'л'в'буд'но, 'п'б'т'ук, 'в'ол'ум, 'в'в'з'дух, 'г'б'л'ущі, 'в'с'п'ді, 'с'в'р'ін', на'п'ос'л'ід, 'г'р'о'ш'і, д'б'р'і, широкі (109, 118); перед гавтосилабічними y, \bar{y} - 'в'в'к, 'д'в'жен, 'др'ов, 'ж'в'тий, 'но'г'ов,

пушов, 'вйна, 'гойдати, 'дбика, 'пйге (188, 147), 'пвний, мблов, кровлов, двйика, 'гбйката (130, 82), 'мовчки, курагов, крбв, рукбв, накбй, грбйца, 'пбйме (109, 118-119).

Таку дистрибуцію наголошених алофонів фонема /o/ - голосних o та õ - І.Панькевич відзначив на великому і компактному ареалі, почавши від сіл Бичкова, В.Руни, тобто від межі з гучульськими говірками Рахівщини, аж до Бардіїва в Східній Словаччині (136, 101-104).

Звуження наголошених виявів /o/ внаслідок вокальної акомодациї до голосного високого підняття наступного складу зафіксували дослідники і в бойківських говірках на північних схилах Карпат, зокрема в говірках на південь від Лотовишськ, Турки й Скольного, напр.: на пбрбзі, при дбрбзі (231, 21).

Загальновідомо, хоч чітко ще й не визначено в лінгвогеографічному плані, що характерною особливістю системи голосних фонем ряду південно-західних говорів, яка значно відрізняє їх від багатьох інших українських говорів, є скорочення кількості голосних фонем в ненаголошеній позиції внаслідок нейтралізації опозиції середнє підняття ~ верхнє підняття не тільки в межах голосних переднього ряду, а й у межах задньорядних голосних - носіїв цього протиставлення.

Нейтралізацію протиставлення фонем /o/ ~ /y/ в ненаголошеній позиції звичайно прийнято називати "уканням", причому сильним уканням називають нейтралізацію цього протиставлення в усіх позиціях незалежно від фонетичного оточення, а помірним - звуження ненаголошених виявів /o/ лише в позиції перед наступним складом з голосним y або i, тобто тільки в рамках вокальної гармонії (121, 170).

Ця часткова, позиційно обмежена (лише в рамках вокальної гармонії, тобто перед складами з голосними y, i) нейтралізація протиставлення /o/ ~ /y/ або лише його руйнування на субфонемному рівні внаслідок модифікацій звукового поля виявів /o/ у напрямі його звуження (o^y...y^o) від досліджень О.Н.Синявського (163, 13) вважається нормативною рисою українського літературного мовлення в його алегровому темпі (121, 169).

Слушність цієї норми для орфоепії української літературної мови останнім часом поставлено під сумнів (57, 10). Монолітність української літературної мови з погляду звуко-виражальних засобів зумовлена, як відомо, тим, що її фоне-

тична система ґрунтується на центральних середньонадніпряньських говірках. А саме в цих говірках матеріали й карти підготовленого до друку І тому АУМ не виявляють ні нейтралізації, ні навіть руйнування протиставлення /o/~/y/ в жодній фонетичній позиції. Це підтверджують і наші спостереження літом 1971 року за рядом говірок Черкащини. Отже, і нейтралізацію опозиції /o/~/y/, і схильність до її руйнування на субфонемному рівні треба розглядати як явище позалітературного мовлення, притаманне лише територіально-діалектним видозмінам української мови.

Найбільш послідовно так зване сильне укання, тобто нейтралізація опозиції /o/~/y/ в усіх або майже в усіх позиціях, властиве говіркам, ареал поширення яких можна приблизно визначити ізоглосю, що проходить на північ від Володимира-Волинська понад річков Турією, північніше Ковеля, далі верхів'ям Стоходу до Стира, тут повертає на південь до Луцька і понад Жку йде до Дубна, Бродів, далі західніше Тернополя верхів'ями Серету й Золотої Дийи до Підгаєць, потім знову повертає, але вже на північний захід у напрямку на Перемишляни, Бірку Львівської обл., а звідти до Самбора й верхів'ям Дністра до кордону з Польщею. Ця ізоглоса, проведена автором на основі картографування матеріалів П т. АУМ, визначає компактний ареал звуження ненаголошених виявів /o/ в складі перед наголошеним a (волам, волах). З нею збігаються в основному ізоглоси поширення звужених репрезентантів /o/ голосних y⁰, y перед складом з наголошеним o (мороз, гробох), а також звужених виявів обох переднаголошених голосних у словах вороги, голоси, холбди.

Розглянені ізоглоси виділяють діалектний масив, що охоплює весь надсянський говір, північно-західну частину наддністрянського говору (пор. також: 197, 54), західну частину волянського і волянсько-поліського говорів (див. 64, 14-19).

Проте й на цій території не всі говірки однаково охоплені звуженням ненаголошених виявів /o/ в усіх позиціях. Найбільш послідовне сильне укання, тобто нейтралізація /o/~/y/ за рахунок голосного середнього підняття o в усіх переднаголошених і післянаголошених, у тому числі й у кінцевих відкритих складах, виявлене в надсянському говорі. Проілюструємо це матеріалом з говірки с. Буців Мостиського р-ну Львівської обл.: ву'са, тру-

За спостереженнями дослідників, у західноволинських говірках нейтралізація /о/ ~ /у/ послідовно відбувається тільки в переднаголошених складах, а в післянаголошених лише перед складом з голосним у: руле, гувачка, гувору, гупанки, стукулоса, куласа, гурубац, за клунуу, з динуу, за криницуу, але скоро, хутко, бігом, сарпом - с.Бубнів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.; куле^нска, куноплі, бурудач, гувеча, куубаня, гувес, вусика, вухота, мулудого, вузетет, убичейка, ве^нрустуг, з лупагуу, зубагуу, але темно, бе^ндло, сіно, детко, войско, вухо, сухо, удзамок - с.Грибовиця Іванічівського р-ну цієї ж області (197, 54).

Дослідник так званих надсарнських говірок (Торчинський, Загурцівський та Луцький райони Волинської обл.) В.Ф.Покальчук зауважує, що в цих говірках кожне переднаголошене о незалежно від консонантного оточення та голосного наступного складу звужується в у, а в післянаголошених складах таке звуження о > у поширене значно менше, хоча також зустрічається зрідка (144, 91-92).

Матеріали II т. АУМ звужену вимову післянаголошених виявів /о/ в слові сорок фіксують послідовно тільки в надсянському говорі, в ряді надністриянських говірок на північ і захід від Львова та спорадично острівцями з однієї - двох говірок на Тернопільщині й південній Волині.

Територіально найменш поширеною є звужена вимова виявів /о/ в післянаголошеній позиції абсолютного кінця слова. Реалізацію фонем /о/ в цій позиції в голосних заднього ряду середньо-верхнього або верхньо-середнього підняття o^y, u^o, що на слух сприймаються як голосні, середні між о та у з різним ступенем наближення до першого - o^y - або до другого звука - u^o - матеріали II т. АУМ засвідчують у словах-репрезентантах - тісто^y /у^o/, тіло^y /у^o/, та /е/шко^y /у^o/, тихо^y /у^o/ на Львівщині:

с.Корчівка Сокальського р-ну; Забір"я, Старе Село, Завадів Нестерівського р-ну; Смолин, Глиниці, Чолгині, Ясницька Яворівського р-ну; Тимковичі Мостиського р-ну; Зороговичі, Болозів Старосамбірського р-ну; Галичани, Мавковичі Городоцького р-ну; Ставчани, Забір"я, Коцурів Пустомитівського р-ну; Чаниж Буського р-ну; Дернів Кам"янсько-Бузького р-ну - Пониковиця,

У записах до АУМ ці два відтінки голосного заднього ряду середньо-верхнього підняття і верхньо-середнього підняття - o^y та u^o - переважно передаються, згідно з інструкцією до програми для збирання матеріалів, знаком ω .

Накваша Бродівського р-ну; Підгайчики Золочівського р-ну; Борщів, Дунаїв Перемишлянського р-ну; на Тернопільщині: с.Рогачин Бережанського р-ну. Голосним у реалізується фонема /o/ в цій позиції ('тісту, 'тіду, 'та/е/шку, 'тиху), за свідченням матеріалів П т. АУМ, лише в говірках Львівської обл.: сс.Старява, Чашки, Ніговиці Мостиського р-ну; Кліцько, Рубанівка Городоцького р-ну; Чайковичі Самбірського р-ну; Губячі, Лопушниця Старосамбірського р-ну; Іванівці Жидачівського р-ну; Кізлів Буського р-ну та в гвірці с.Грушева Іваничівського р-ну Волинської обл.

Отже, названі реалізатори фонему /o/ у відкритому ненаголошеному складі кінця слова голосні o^y , yo , у поширені в говірках, територію яких можна приблизно визначити так: починаються вони біля Угнева і неширокою смугою вдовж кордону з Польщею тягнуться до Краківця і Яворова. Тут ця смуга значно розширюється й захоплює на сході Львів. Від Львова повертає на південь до Дністра, а далі йде понад Дністром, північніше Самбора в напрямі на Добромаль і Хирів.

Звужена реалізація фонему /o/ (голосними o^y , yo) в будь-якій ненаголошеній позиції, у тому числі й у флективних морфемах, відома й поодиноким подільським говіркам. О.Курило зафіксувала такий стан у говірці с.Руські Фільварки (передмістя Кам'янець-Подільського): 'dano (сумно), bty'zen'ko' /u/, 'zuxu^o, 'mokru^o, 'l'ito, ny upa'tyt^o kuhn^om (29, 63).

У всіх інших говірках, яким властива нейтралізація /o~/ /y/ в ненаголошених позиціях, вона, як правило, не виступає в абсолютному кінці слова. Тому в цих говірках фонема /o/ на межі слів і в ненаголошеній позиції функціонує так само, як у наголошеній, тобто також виявляється як голосний середнього підняття заднього ряду o, виконуючи, крім дистинктивної функції - засобу розрізнення звукових структур морфем, слів і словоформ, ще й розмежувальну (делімітативну) функцію сигналу межі (кінця) фонетичного слова в мовленнєвому потоці. Наприклад: лас-ко^yтата, спо^yло^yкати, лубуда, надгуру^yзати-надгурода, ру^yзава, чо^yло - на чулі, полова - полову, ухурона, со^yлома, піхутойу, субойу, гувес, кро^yпива, мугела, з душчем, пулін, зулутий, сорум, губі:з, ду^oпіру, мулуді, 'нашуйі, дубік, чулувік, на ступлі, але просо, грумно, 'вохко, укremo, 'тісто, 'тіло, ташко, 'сіно, Цідо - с.Гаї за Рудою Зборівського р-ну Тернопільської

обл.; прупіла, пувіз, пусаців, пуїхав, дудому, пуїхав, вуїні, сусідунці, рузірвали, пубачів, путом, пручухався, пузірав, нарубіла, вухота, віхумірілі, кулісь, руслі'таги, в 'нашуї, зу-дутаа , ні вгуділа, ду суботи, але 'рано, 'батько, 'тілько , бувало, ч'їк'ай 'шумо - с.Олешин, на північний захід від м.Хмельницька (97, 61; 99, 61-62; пор. також 105, 51; 37, III).

Наведені спостереження за реалізацією фонем /о/ в перед- і післянаголошених позиціях дозволяють зробити висновок, що в ряді українських говірок підсистему ненаголошеного вокалізму треба, в свою чергу, поділити на підсистеми переднаголошеного і післянаголошеного вокалізму.

Така відмінність у функціонуванні /о/ в переднаголошених і післянаголошених позиціях може бути зумовлена різними факторами: неоднаковою значимістю складів (ступенем кількісної редукції голосних у перед- і післянаголошених складах у відношенні до наголошеного складу), іншими словами, - специфікою акцентної структури (моделі) фонетичного слова. До уваги треба взяти також те, що післянаголошені склади знаходяться здебільшого на кінці слова, який часто є кінцем мовного такту, фрази, речення й т.ін., тобто смислових та інтонаційно-ритмічних одиниць мови. Таким чином, на розподіл експіраторної сили в післянаголошених складах накладається ще й дія інтонаційно-ритмічних чинників, які приводять до того, що й ненаголошені склади кінця слова, будучи в багатьох випадках одночасно кінцем тих чи інших смислових та інтонаційно-ритмічних мовних утворень, можуть потрапляти в особливо сильну позицію. Тому в цій позиції фонем, зокрема аналізована фонема /о/, можуть часто реалізуватися в тих самих звукових одиницях, що й у позиції під наголосом.

Необхідно зважити й на те, що в післянаголошених складах знаходяться переважно формальні елементи слова - словотворчі й словозмінні афікси. Відомо, що позиції фонетичного рівня визначаються не тільки його конститутивними особливостями, а й особливостями морфологічного рівня. Морфологічні позиції своїми окремими ознаками ніби накладаються на фонетичний рівень і стають умовами функціонування фонологічних одиниць. Тут саме мається на увазі як той факт, що у флективних мовах закінчення є виразником граматичного значення, повна інформація про яке необхідна для успішної комунікації кожному співбесідникові, а тому поширення всіляких комбінаторних змін і на формальні еле-

ментя слова в принципі не бажане (пор. також: 99, 29), — так і те, що флексія легко підлягає всільким аналогічним вирівнюванням.

На периферії описаного вище ареалу повної нейтралізації протиставлення лабіалізованих голосних середнього і верхнього підняття за формулою /o/ ~ /y/ → /y/₁, /y/ майже в усіх ненаголошених складах існують говірки, у яких опозиція /o/ ~ /y/ ще функціонує, але звукове поле виявів /o/ дуже змодифіковане в напрямі наближення до звукового поля виявів /y/. Так, за спостереженнями Я.О.Пури, у говірках західної частини колишньої Дрогобицької обл. (південь Самбірського району, Стрілківський, Дублянський, Старосамбірський, Підбузький райони) звуження ненаголошеного о до у відбувається тільки спорадично в окремих словах перед складом з голосним і або у: дупіро, турік, кубіта, документа, субі, дубіу, пуліно (152, 18). В інших позиціях деформація звукового поля виявів /o/ не досягла ще порога, за яким починається звукове поле виявів /y/. Отже, у цих позиціях протиставлення /o/ ~ /y/ ще зберігається. Зміни відбулися тільки на субфонемному рівні, які можна схематично зобразити такою формулою:

$$\frac{o}{y} \sim \frac{y}{o} .$$

Наприклад го^уди, сто^утали, про^упада, з Мо^ускви, ко^уби, ко^уна, со^унома, во^укиє, ко^уга, го^усподина, ко^улгосп, сто^удола, но^усти, бо^улят, хлошчуви, зло^умиу, на^уко^усиуса, йакіс^у, со^убі, ко^улиска, до^улина, ро^убота, со^учок, по^удау (152, 28)

Поза визначеним вище суцільним ареалом повної нейтралізації у відповідних позиціях /o/ ~ /y/ або лише його руйнування на субфонемному рівні внаслідок деформації звукового поля виявів фонем /o/ матеріали II т. АУМ послідовно фіксують структури во^улам (ву^олам), во^улах (ву^олах), ко^увал (ку^овал), во^уро^уги (ву^ору^оги), го^уло^уси (гу^олу^оси), хо^уло^уди (ху^олу^оди), мо^уроз (му^ороз), го^урох (гу^орох) в кількох говірках Тернопільської (Ілавче, Світанок Тереховлянського р-ну, Глібів Гусятинського р-ну, Хоростків Гусятинського р-ну, Білозірка Лановецького р-ну) та Хмельницької (Поляхове, Кунча Теофіпольського р-ну, Купіль Волочиського р-ну, Чернелівка Красилівського р-ну) областей, а також у ряді говірок, що знаходяться на північній і південній схід від Новограда-Волянського та на схід від Шепе-

тільки¹. Протиставлення /o/ ~ /y/ нейтралізується в ненаголошених, зокрема переднаголошених, складах у надбузько-поліських говірках та в частині говірок Берестейщини (190, 162; 105, 51).

Як свідчать карти, виготовлені на підставі матеріалів картотеки II т. АУМ, у більшості південно-західних говорів переважає так зване помірне укання, тобто нейтралізація /o/ ~ /y/ за рахунок синтагматичної ідентифікації виявів /o/ з виявами /y/ відбувається лише перед наступним складом з голосними високого підняття у та і. Причому перед складом з лабіалізованим голосним заднього ряду високого підняття у ця нейтралізація здійснюється послідовно майже на всій території південно-західних говорів, за винятком частини говорів карпатського діалектного масиву, а перед складом з нелабіалізованим голосним переднього ряду високого підняття і звужені вияви /o/ (іноді звуки, цілком ідентичні з голосним у, здебільшого ж тільки з виразним нахилом до у звуку o^y , y^o) виявляються на значно меншій території, ніж перед складом з у.

Так, матеріали II т. АУМ не виявляють звуження реалізаторів /o/ в ненаголошеній позиції перед складом з наголошеним і (на словах-репрезентантах собі, тобі, поріг, воріт, подвір'я, обід) в покутських, значній частині бойківських і наддністрянських, зокрема південнонаддністрянських, майже в усіх гуцульських, частково буковинських говірках.

Нижче наводяться приклади з окремих південно-західних говірок. У наддністрянських говірках: полотно, ходяу, то^yді//туді, ко^yліс-цетко, до друго^yї, свуйі, панско^yї, хо^yтіла, іншо^yї, до^yмію, со^yбіт, то^yму//туму, п'ятуму, про свуйу, з'мамо^yю, на

¹На території південної Житомирщини також є ряд говірок, у яких звуження вимови реалізаторів /o/ в ненаголошеній позиції відбувається незалежно від якості голосних наступного складу: ло^yпата, во^yда, со^yва, ко^yрова, до^yрога, со^yлома, мо^yло^yко, со^yбака або й лу пата, ву да... чи навіть і лупата, вуда і т.д. (див.: 12, 11; пор. також: 155, 64, 76). Проте в більшості південножитомирських говірок нахил до укання незначний і спостерігається тільки перед складом з голосним у: ко^yжух, зо^yзула, ро^yзумний, по^yлуди^{ен}, го^yлупка, по^yлумисок, мо^yтузок, під вишно^yю, но^yчувати, ко^yму або ку^ожух, зу^озула і т.д. (див.: 12, 11); дуждус', пошурувау, нагудувау, у луху, почуу, але тобі, го^бід, горати, вбна (див.: 35, III, 119).

ґолоу^у, пи́лора^ума^уй^у, со́лому^уй^у, по злото^уму, сир^уд^уяну^уй^у - с.Кав-
ське Стрийського р-ну Львівської обл.; жайворонок, вокліт, по^у-
ставили, во^уна, то^уту, до^удому// ду^удому, бо^уу^уюсі, розум^ула, пу^ува-
рині, хо^удіт, пу^утому, по^упаде, хо^умут, до^уубата, дош^учу - с.Стіль-
ське Миколаївського р-ну цієї ж області; оболоні, -полігло, по^у-
ло^уву//пу^улову, сто^удола, але студо^улу, орати - о^урут, убіт, пу^улуд-
ни, голус^уяета, окріп, о^угірок, угі^уркі^уй^у, ону^укі, о^уну^уку, ко^ужух,
но^ува - но^уві - ну^уву, о^урато^уву^уй^уу ка^уто^уй^уу - с.Мельнич Жидачівського
р-ну цієї ж області; роздорожи, во^угорут, Во^улена, ко^урово^уй^уу,
оглі^уд^уата, соло^увій, ко^ур^уті^у, гу^увірка, ко^укіл, по^усі^уїне, бо^уу^уюсі,
пу^улуд^уй^у, ку^уг^уте, ру^остут, ко^улу^ушкі^е, ку^ону^уши^ена, ко^уму, ко^уку-
ру^узу - с.Остаївці Зборівського р-ну Тернопільської обл.;
горох^уленка, опті^угну^ули, дро^увіт^уне, колі^уд^уй^уут, обо^урі^Г, по^увісмо,
полі^уно, ко^уру^уза, на то^уло^уку, мо^уло^уду, до^углупала, йди ду^удому,
жу^улудок, чорно^уму//чор^уному, то^уло^уму, нашо^уму, жур^уну^увати, ку-
ну^ушний, ку^утут, ку^ужух, висо^укому, го^уду^увати - на^угу^уду^увала - с.Ви-
нятинці Заліщицького р-ну цієї ж області (див. також 228, 43;
212, 18-20; 197, 54-57; 204, 17-18).

У буковинських говірках: сло^уза, пото^уроча, вісо^ухло, чо^улу-
вік, доброві^улно, ро^ужіство, ко^уліно, ко^ужі^уйка, за^уго^уїтиса, по-
сті^у, вокріп, о^узір (взір), порі (поріг), во^унук, бо^уїца, то^улу-
му, ко^ужух, чорно^уму, ко^улусіа, нашо^уму, бо^усо^уму, го^уду^увати, об-
ру^уч, оглу^ух, ку^утут//ко^утут, мало до^ушу - с.Лівинці Кельменецько-
го р-ну Чернівецької обл.; она^улка, зво^унела, о^уді^уну, го^уде^уну,
по^урек^уло (прізвище), обо^урі (оборіг), об^урік, він по^узі^ува^уйа, то-
гід, о^уну^учі, бо^уру^уну, со^уву, ру^узумний, ло^упу^ух, поро^уху, чу^ому,
во^уна гу^уду^уйа, на до^ухто^ур^уку, ку^уц^уба, сво^уйу ду^очку, ви^есо^укому -
с.Прилипче Заставнівського р-ну цієї ж області; колі^усна^еца, во-
сі^уле^уд^уц, обі^уремок, Топо^урі^уці, вод^увірок, вокліт, во^узір, побіш-
чи, ко^ужу^ухі, боро^уз^уну, на по^улуд^уни, бо^усому, бо^утун (жолудок),
ку^уцу^урупки//ко^уцу^урупки, с то^уйу мо^уло^уди^уцо^уй^уу - с.Бочківці Хотин-
ського р-ну цієї ж області; ві^увора^уй, го^утар, водо^уви^еца, то^угід,
розіш^улиса, го^урі^ух//гу^урі^ух, по^увіж, за^угу^уїтиса, му^узіл на ну^узі,
скру^уїти, гу^урі^ушки, по ро^уві, ту^угід, до бо^ур^ушу, до^уло^уно^ой^уу, уг-
лу^ух, пу^усу^уха, во^унуча, фо^уро^усту, бо^уру^уз^уну, смо^улу, бо^ур^уму, су-
кі^уру^уй^у, ду^уку^уня, вісо^укому, до^улуд - с.Тисовець Сторожинецького
р-ну цієї ж області (див. також 30, 425-428; 107, 91).

У покутських говірках: ко^уловатні, воло^ухатий, ко^уше^ура, по^утічо-
го мо^улока, нашо^уї, обо^уріх, во^уріх, убі^урати, ону^укі, по^удумай^у.

стодола і ў студолу, 'босо^уму, помук^уймосі, 'голуму, ло^упух, 'по-
рох - 'поруху, 'нашуму, жо^улут, чо^уму, кутут, гуду^вати, високому, -
с. Великий Ключів Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.;
обіи: а по^ра, по^ул^ви^ек, мутал, позичкі, почіток, попі^семному,
коріні, о^удігайуці, обіт - на убіді, 'сино^уйі//синуйі, хумік,
кумус, ўгорнута, обручка, кукурузи, пулуднувати, на 'толуку, жо-
лудок, 'босому, 'чорному, 'голуму, 'ко^ух//ко^ух, вунуча, устуд
(чиряк), клапувухій, лопух, оглух - с.Ташківці Городенківсько-
го р-ну цієї ж області.

У гупульських говірках: о^раті, окріп, мо^чіті, мзіл, золо-
кі, 'чоботі^а, онучка, 'босому, 'чорному, 'ви^ебрале на гулу^ву, 'голоу-
му, когут//кугут, нагудувати, ве^асокому, борсуке^а - с.Бистрець
Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; горохова сдлома,
отроба, воропці, волу^у, Одокіа колідуют, гдійтисе, гудіула,
кумуш^ена, кугутикуу, ко^утуга, по^удушера, зулу, онучі, унука, до-
кумент, 'босому, колу^ука, 'чорно^уму, 'голому// 'голу^уму, ве^асо^уму,
купу^ваті, оглух, голу^биета, 'мало дож^у:у, но^чуваті, отрута, куму-
візм, роздобуду, ў холотку - с.Перехресне Верховинського р-ну
цієї ж області; у борозні, хо^удім, го^урїука, макогін, боліти,
одвірок, обрік, у споду, полуди^енок, о^унука, голу^бінке^а, у біу-
тому, 'ягоду, узір, голупка, кужух, кутрус 'ви^едіу, ў холотку,
погудувати по^божо^уму, ко^улужи, но^уву, 'фустку, во^гну, по^суду -
с.Вороненко Надвірнянського р-ну цієї ж області (85, 32-33; 213
270-272; 126, 8); у соломненку, мотсело, чо^уму, скорух, 'ополох,
біростут, голу^бінке^а, послудне, популуднувате^а, дож^у:у, 'босому,
обруч', білому, 'голому, ко^угут, ве^асокому, похувати, скувай, на
'голу^ву, 'сорому - с.Луги Рахівського р-ну Закарпатської обл.

У бойківських говірках: 'ополох, о^ріхи, воропці, со^бі, у
поро^усі, 'нашо^уйі, спокій, куріна, о^убідати//убідати, 'обо^урі
з^абіном, воліу, по^уліно//пуліно, коліно//ко^уліно//куліно, мо^у-
біл//музіл, чо^ло - на чу^олі, на по^угубу, документа, унука, бо-
сому, жолудок, обгато^уму, збула//зула, ко^ужух//ко^ужух, 'голу^уму,
ло^упух, ко^угут, висо^уму - с.Орява Сколівського р-ну Львів-
ської обл. (див.також: 231, 21; 4, 15; 6, 7; 5, 20-22; 187,
158-159).

Наведені приклади свідчать, що навіть у позиції перед скла-
дом з голосним у, а тим більше перед складом з і, у більшості
названих говірок звужена реалізація фонеми /о/ в голосних у

або o^y , y^o не має характеру необхідності й постійності. Проте можливість появи в цій позиції голосного y відповідно до етимологічного o свідчить про те, що опозиція $/o/ \sim /y/$ перестав здійснювати своє основне комунікативне призначення – бути засобом розрізнення звуко-сигнальної структури слів і словоформ.

Спорадично в наддністрянських говірках Тернопільщини та Івано-Франківщини, в окремих гуцульських, буковинських і бойківських говірках трапляються випадки реалізації $/o/$ в ненаголошеній позиції і перед складом з голосним невисокого підняття $/a, o, e/$ в голосному y або o^y, y^o . Однак частіше виявом фонема $/o/$ в цих говірках є в зазначеній позиції голосний o . Можливо, ці випадки слід розглядати як прояв фонетичної тенденції до поступового звуження виявів $/o/$ в будь-якій ненаголошеній позиції незалежно від фонетичного оточення. В окремих говірках такому звуженню виявів $/o/$ сприяє їх сусідство з губними та задньоязиковими приголосними.

Оскільки і в ненаголошеній позиції перед складом з голосним невисокого підняття відповідно до етимологічного o можуть виступати факультативно голосні o, o^y, y^o, y , виникає можливість паралельної реалізації фонема $/o/$ в цій позиції названими звуками o, o^y, y^o, y . Це значно послаблює чіткість і виразність $/o/ \sim /y/$ в зазначеній позиції, наслідком чого може бути і заміна в цій позиції голосного o голосним y та навпаки. Так, у говірці с.Завалля Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. ми відзначили структури *поделко* замість *пуделко*, *фодамент* замість *фундамент*, *кожіўка* замість *кужілка*, *рокави* замість *рукави*, а в говірці с.Тишковець Городенківського р-ну цієї ж області – структури *осміхатисі* замість *усміхатися*, *о́зір* замість *узір*, *поделко*. Я.Янів гуцульські структури *odovec*, *ot'roba* пояснював вокальною гармонією (213, 274). Б.В.Кобилянський, ілюструючи заміну y на o такими прикладами, як *'розом*, *хóдоба*, *'гоцул*, пояснює її різного роду асиміляціями (85, 33). Якщо структура *'розом*, *хóдоба* вдалося б пояснити ще асиміляцією (прогресивною і регресивною), то ні *'гоцул*, ні *рокави* та інші так пояснити не вдасться. І. Панькевич заміну y на o в словах *одова*, *Сочава* замість *Сучава* пояснює обниженням y до o , що раніше було відоме в гуцульських та інших східнокарпатських говорах, зокрема тих, що межують з Молдавією, під впливом болгарських говорів (137, 234-235).

Нерегулярний характер заміни у на о - відзначена вона лише поодинокими прикладами - змушує нас вважати її гіперичною за походженням. Випадки гіперичної заміни у голосним о констатують дослідники в подільських говірках: отроба (с.Озаринці), оправа (с.Стара Ушиця), охнал (с.Москалівка), осадба, Оланіўка замість Кліянівка, осір, ослуга, ослугувати́са (с.Качківка), обрак (с.Івча, Селище) (99,68); коліш (куліш), 'бурнос (бурнус), копувати (купувати) (с.Могильна), бомага, осадба, отроба, бохонець, 'бахор // 'бахур, охнал (с.Писарівка Кодимського району Одеської обл.) (115,50).

З уваги на лексикалізований і надто нерегулярний характер розгляданого явища - в говірках окремих сід воно обмежується двома-трьома словами - не вважаємо за можливе підводити його під поняття нейтралізації, тобто явища, якому характерна системна послідовність. Важливо підкреслити те, що в усіх випадках виступає не фонетична зміна у > о внаслідок органічного розвитку, як це відбувається в звуженні о в напрямі до у (о > о^y > у^o > у), а заміна у на о, тобто своєрідна субституція.

Ми не спиняємось докладно на розгляді особливостей функціонування опозиції /о/ ~ /у/ в подільських говірках, не вважаємо також необхідним наводити тут відповідний фактичний матеріал, тому що ґрунтовний аналіз реалізації фонем /о/ в різних ненаголошених позиціях в цих говірках зробила свого часу О.Курило (99, 53-68), використавши для цього матеріал не тільки наявних уже тоді досліджень (37, 109-111; 171, 252; 125, 36; 200, 6-7; 39, 133-134), але й самостійно призбираний фактичний матеріал.

На основі узагальнення своїх спостережень авторка дійшла висновку, що звуження ненаголошених виявів /о/ в напрямі до у тільки перед складами з голосними високого підняття у та і, тобто лише в рамках вокальної асиміляції (гармонії), поширене головним чином у південній і східній частинах Поділля, зокрема в говірках колишньої Вінницької округи та понад Дністром у говірках колишніх Кам'янець-Подільської, Могилів-Подільської і частково Первомайської округ. У західній частині Поділля переважать говірки, у яких фонема /о/ майже в кожній ненаголошеній позиції незалежно від консонантного сусідства і якості голосного наступного складу реалізується або в голосному у, або в близьких до нього за артикуляцією й акустичним враженням голосних о^y, у^o (99, 55, 63).

У середньозакарпатських говірках звукове поле виявив фонема /o/ в ненаголошеній позиції має значно більше складників, ніж в інших південно-західних говорах. Залежно від фонетичного оточення фонема /o/ може реалізуватися як:

1) голосний середнього підняття o перед наступним непалаціальним приголосним, а також у складі, за яким не слідує склад з голосним i, o, y (борозда, полскати, вола, кдла);

2) закритий звужений голосний ọ перед тавтосилабічним y (бабд̣у, пирк̣д̣у, д̣бути) та перед складом з голосним ọ внаслідок вокальної гармонії (жб̣н̣б̣в, зд̣бр̣ов̣ла, на к̣бр̣ов̣і, у об̣л̣от̣і);

3) голосний високого підняття u або наближені до нього відтінки o^y, u^o перед складом з голосним високого підняття i, та особливо y (музіл, мутузок, ублукса, дому, кому, хатіти, на чолі (I36, I01-I04; I86, I46-I51; I30, 81-84; I09, I18-I21).

Таким чином, нейтралізація /o/ ~ /y/ в ненаголошеній позиції можлива в середньозакарпатських говірках також лише перед наступним складом з голосним y та іноді i.

Оскільки ненаголошені склади в говорах української мови вимовляються з певним послабленням артикуляції, провести в багатьох випадках чітку межу між звуками ọ та o^y, u^o, які можуть бути більше або менше відкритими (або відповідно закритими), а одночасно й більше або менше лабіалізованими, не завжди можливо (I88, I48), - і часто та чи інша класифікація відповідного сегмента мовленнєвого континууму залежить багато у чому від індивідуального сприймання експлоратора.

Отже, у сучасних середньозакарпатських говірках помітний нахил до занепаду вокальної асиміляції в наголошених складах і заміни її підвищенням артикуляції і посиленням лабіалізації кожного ненаголошеного вияву фонему /o/. Недавно навіть висловлено припущення, що підосновою нейтралізації протиставлення середнього та верхнього підняття як у межах задньорядних голосних, так і передньорядних був занепад вокальної асиміляції.

За спостереженням дослідників, в окремих наддністрянських говірках виявом /o/ в ненаголошеній позиції абсолютного початку слова виступає звук ʊ. Наприклад: взб̣рой̣іна, ш̣пир̣язати, ʊпир̣язати, внук, в̣нука - у говірках колишнього Бреховицького р-ну біля Львова (I49, I8), ʊves, ʊb'i, ʊbyd'va || byd'va, ʊb'ruč || bruč, ʊbrus || brus - у говірках сіл Мшковець і Сивки-Войнилівської Івано-Франківської обл. (212, I9).

Оскільки в цій позиції фонема /у/ також може реалізуватися звуком у, відбувається синтагматичне ототожнення виявів обох фонем — /о/ та /у/ в звукові у.

Як видно з наведених вище прикладів, виявом /о/ буває іноді в цій позиції і нуль звука. Як нуль звука виявляється в цих говірках фонема /о/ префікса о-, коли він потрапляє в ненаголошену позицію. Наприклад: птрісати, уптрісати//птрісати, пхудити, пшчіпати, упшчіпати (149, 18), *vin-s'i hic nybzy'vaje, ny'brody//ny^u'brody, d'obly'syty, porcy'roci'ocy, upstruhaty//pstruhaty, psu'syty* (212, 8).

Можливість функціонування опозиції /о/ ~ /у/ на початку слова в різних говорах неоднакова. Ці відмінності зумовлюються, з одного боку, наявністю-відсутністю в тих чи інших говірках приголосного перед голосними о, у, а з другого, — різним характером цих протетичних.

Дослідження явища протези за матеріалами II т. АУМ дозволяє виділити три діалектних масиви: 1) говірка з найбільш поширеним задньоязиковим протетичним г перед названими голосними; 2) говірки з губним протетичним в у цій позиції; 3) говірки без протетичних приголосних. На території волинсько-поліських і волинських говірок переважає протетичний г: горал, 'гочи, го-бід, голій, Голена, говес, готава, гунук, 'гулаца, 'гулик, гук-райінці. У надсянських, наддністрянських і південноподільських говірках більше поширений протетичний губний в: ворел, во'бід, во'лій, Волена, вовес (59, 72-73), 'вулик, 'вулиця.

Очевидно, внаслідок того, що початкові голосні в цих говірках раніше вимовлялись зі слабим приступом, перед ними виникав привзвук, придаховий приголосний, який одночасно був сигналом початку слова. На сучасній стадії розвитку фонетичної системи названих говорів приголосні г та в ні артикуляційно, ні акустично не відрізняються від г та в в середині слова, тобто ці приголосні на початку слова перестали бути розмежувальним сигналом границі фонетичного слова. Таким чином, відбулась і функціональна ідентифікація початкових в та г з відповідними приголосними середини слова — і в першому і в другому випадку вони функціонують як реалізатори фонем /г/ та /в/. Отже, про приголосні г та в як протетичні в говірках української мови можна говорити лише в плані їх походження. Внаслідок цього в

зазначених говірках фонема /o/ та /y/ не можуть виступати на початку слова.

У гуцульському, покутсько-буковинському і карпатських говорах, у яких початкові голосні слова вимовляються, очевидно, із сильнішим приступом (213, 271-273; 212, 21-25), фонема /o/ та /y/ можуть, за винятком окремих слів, виступати на початку слова (59, 72-73).

У деяких закарпатських та бойківських говірках на місці праслов'янського u вживається лабіалізований голосний заднього ряду середнього підняття u^o (201^a, 6, 9-10, 82-83; 14; 161, 120-121; 136, 63-64; 8^a; 162; 109, 127; 170, 88; 4, 12-13; 152, 24). Опозиція /u^o/~ /o/ зберігається завдяки різному ступеню лабілізації репрезентантів /u^o/ та /o/. В артикуляції u^o ствір між губами вужчий, ніж в артикуляції o, вимова якого вимагає більшого заокруглення губ. Наголошений вокалізм цих говорів відтворює така схема:

i	y
и	
е	о, u ^o
а	

Закарпатським говорам між річками Латорицею й Рікою властива фонема /y/, що розвинулась із o, e в новозакритому складі (р^тг, пл^тт, н^ж, в^учар, гв^зд, к^ш, пр^ву^у, пр^нс, ст^л, т^тка та ін.) (136, 94-99; 43, карти № 132, 134, 141, 180, 208, 235, 247) і протиставляється тепер фонемі /i/ за диференційною рисою наявність-відсутність лабілізації в межах переднього ряду високого підняття, а фонемі /i/ за диференційною рисою передній-непередній ряд. Таким чином, у зазначених говорах на відміну від інших українських говорів лабілізованість артикуляції i й ряд функціонують як окремі диференційні риси.

У частині південно-західних говорів існує лабілізований голосний середнього ряду нижнього підняття a^o. Його вживання позиційно обмежене: виступає він лише перед наступним тавтосилабичним y. Виникнення цього голосного пояснюється сильно лабілізуючим впливом на голосний a наступного фрикативного приголосного y, що становить з попереднім голосним один склад. Звукосполучка ay є по суті дифтонгом, у якому внаслідок регресивної асиміляції перша частина акомодується до наступного гу-

ного компонента. Ця акомодация зводиться іноді лише до набуття голосним a огубленої артикуляції, іноді ж, крім огублення, акомодация виявляється і в піднятті під час артикуляції a в позиції перед y задньої частини спинки язика, що приводить до цілковитого злиття a з o. І у випадку цілковитої ідентифікації a з o, і у випадку часткової лабіалізації a голосні o, a^o в розгляданій позиції перед y є реалізаторами фонемі /a/. Голосний a в одній і тій же кореневій морфемі може чергуватись за-дежно від фонетичного сусідства з голосним a^o або o, напр.: 'ма-та - ма^oу або моу, 'дати - да^oу або доу, 'правило - пра^oуда або проуда та ін. Наші спостереження дозволяють стверджувати, що на характер реалізації фонемі /a/ лабіалізованим чи нелабіалізованим голосним - вплив має лише лінійне, сегментне сусідство, а суперсегментні чинники, зокрема наголос, нерелевантні, напр.: бра-га - бра^oу//броу - 'віора^oу//'віороу, да^oуно//доуно, заба^oуки^e//забоуки^e, ка^oука - ка^oуки^e.

Голосні a та a^o перебувають між собою у відношеннях додаткової дистрибуції: a^o виступає лише в позиції перед y, в усіх інших випадках вживається a.

У говірках, яким відома реалізація фонемі /a/ перед y голосним a^o, опозиція /a/~o/ в цій позиції зберігається (на кра^oу і мо^oна кроу, великий ста^oу і високий стоу^o); у тих же говірках, де /a/ в розгляданій позиції реалізується голосним o, опозиція /a/~o/ нейтралізується за формулою /a/~o/ → [o]. [o]: на кроу і мо^oна кроу, ста^oу і стоу^o та ін.

Реалізацію /a/ перед y лабіалізованими голосними a^o, o відзначають дослідники в наддністрянських говірках: *pruzna'vau, zoz'u, zoz'tra, moz, nat'noz, zab'roz, z'dozbu si, z'rozka, z'zap'a'u, z'p'a'usi* (212, 13, 14); *pra'uda, opa'uka, vopa'uka, da'cu, ma'cu, na pra'uci*, (204, 7); *ka'za'cu, ka'zou, sta'cu, stou, da'cu, doz; spa'cu, spoz, pra'uda, pro'uda, za'uka, pzy'ila'cu, ny'da'cu, wysyrou, bytor;* проуда, вкроу, гвоу^t, споу, ча^eкоу, спродоу, віддоу, вопоука, воугра, кликоу, казоу (197, 43); *wm'rou//wm'ra'u, v'ru'ou, do'u, du'ou, l'uc'ku'ou, 'zou'tra, p'isou, 'v'p'isou, k'ri'ca'u* (149, 13); *roz'lyva'ou, v'in ma'ou, kova'ou, pra'ou'da, 'za'ou'tra, ja'ka'za'ou, poze'ou'c'br'a, ka'ou'uke, z'ada'ou'uke, roz'm'ne'cka'ou, donoc'ovuva'ou* (79, 214, 221)¹;

¹ Описане явище таке характерне для більшості наддністрянських говірок, що під їх впливом поширилось і на сусідні польські говірки, які колись були в оточенні українських (див. 226, 234-135).

у бойківських говірках: *da^ou, za^outra, za^ouka, d'is'ta^ou, z'itka^ou, da^oulis, z'ista^ou* (231, 21-22); ска^oука, ни^oпра^oуда, да^oў, здава^oў, спа^oў, заклика^oў (152, 15-16); у надсянському говорі: ма^oў, да^oў, бра^oў, взя^oў, вта^oў, фкра^oў, моў, доў, броў, взоў, фтоў, тримоў.

У так званому говорі замішанців, як відзначають дослідники, реалізація /а/ голосним о або а^o зумовлюється ще додатковими чинниками, а саме: позицією не перед кожним у, а тільки тим, що розвинулось з л, і кінцевим складом слова, наприклад у дієслівних формах: *ia toto znau, muzykant hrau, win vdou, stoу s'a cut, quod'ii fkrou, win проu s peca;*

у визвуді іменників чуються переважно а^o, *My^orou, cy^omba^ou, kawa^ou, kwarta^ou, g'endra^ou, skanda^ou, napita^ou*, але перед у з етимологічного в: *praua, za^outra, dauno, zaba^ouka, kauka, poprau^oka, stau, ruka^ou, postau, postau^ote, paprau^o, papraute* (2 ос. одн. і мн. нак. способу),

Не вазнало в цих говірках лабіалізації а й перед у, що розвинулось з у в дієслівних формах І ос.одн. теп. часу, у яких зникло інтервокальне й: йа маў (<мау <маўу). Отже, у цих говірках збереглось розрізнення дієслівних форм І ос. одн. теп. часу та І, 2, 3 ос.одн. чол. р.мін. часу: йа маў (маў), знаў (знаў), граў (граў) - йа, ти, він моў (мав), вноў (знав), гроў (грав) та інші. Оскільки в розгляданому говорі замішанців у в л ні артикуляційно, ні акустично нічим не відрізняється від у в в та у, то /а/ в позиції перед у продовжує протиставлятися /о/.

За даними дослідниці фонетики бойківського говору С. Рабій у бойківських говірках фонема /а/ в позиції перед у реалізується під наголосом у голосному а^o незалежно від місця знаходження в слові: *'za^ouka, s'ta^ouda, za^outra, zna^ou, da^ou, pa^ou^oka, uza^ou, nana^ou*, але, як і в говорі замішанців, не лабіалізуються реалізатори /а/ перед у, що розвинулось з у в дієслівних формах І ос.одн. теп. часу, у яких випало інтервокальне й: *ia тау знау* (маў, знаў). Завдяки цьому збереглось розрізнення дієслівних форм І ос. теперішнього й минулого часу: *ia тау, знау, (маў, знаў)-тау, знау* (мав, знав). Таким чином, склалась ситуація, коли в тій самій фонетичній позиції - у кінці слова перед у - можуть виступати звуки а, а^o, о (іменники кроў, моў (род. відм. мн.), прислівник вноў). Перші два з цих звуків реалі-

лізують фонему /а/, третій – фонему /о/. Отже, дистрибуція виявів /а/ – звуків а та а^о – регламентується не тільки фонетичними чинниками, але й граматичними.

Наявні в літературі дані дозволяють твердити, що і в деяких лемківських говірках вияви /а/ зазнають лабіалізації перед ʎ з д, але в них вона не така сильна і рідко переходить в о: *handi'u-voц // a^oц*, *powidoц // a^oц*, *s'p'iw a^oц // aц*, *daw aц, daц, w z aц, цодweria^oц, skasuw a^oц* та інші. Подібне позиційне обмеження лабіалізованих виявів /а/ існує не тільки в західногалицьких, пограничних говірках, як уважали деякі дослідники, але теж і в окремих східногалицьких. Так, у говірці с.Черниляви Яворівського р-ну Львівської обл. лабіалізована реалізація /а/ виявляється лише перед ʎ у дієслівних формах минулого часу: *йа доʎ, броʎ, ўзоʎ, стр'ілоʎ, найноʎ, він спроʎ ўсо /зпрясти/ – на моʎ спраʎ, йа стоʎ // ста^oʎ – стаʎ* (іменник), *він кроʎ – моʎа кроʎ, він проʎ мішок – на 'майи праʎ, йа буду читаʎ // читаʎ* (для чол. і жін.р.), *ми 'будим чита^oʎ // читаʎ*, *він зноʎ ўсу праʎду, він 'шапку мнoʎ – кіт мнaʎкоʎ – мнaʎ-мнaʎ, цаʎно // дамно, лаʎка, 'маʎпа, 'заʎтра* (на підставі усної інформації уродження цього села канд.філол.наук М.Ф.Падури).

Лабіалізовану вимову виявів /а/ в позиції перед ʎ незалежно від його походження відзначено дослідниками в ряді говірок Рогатинського, Галицького, Городенківського, Надвірнянського, Богородчанського й Калуського районів Івано-Франківської області, Пустомитівського, Жидачівського, Миколаївського, Кам"янсько-Бузького, Нестерівського, Городоцького, Буського й Перемішлянського районів Львівської області, Бережанського й Буцацького районів Тернопільської області.

Нейтралізацію протиставлення /а/ ~ /о/ в позиції перед ʎ виявляють у лексемах (представлених у програмі, за якою обстежувались говори для АУМ) і матеріали II т. АУМ: *записоʎ, звоʎсі, зазноʎ, гоʎкайт', лоʎка, доʎ, ўпоʎ – с.Межигірці Галицького р-ну Івано-Франківської обл.; записоʎ, звоʎсі, зазноʎ, гоʎкайт', лоʎка, ўпоʎ – с.Різдв"яни цього ж району й області; записоʎ, звоʎсі, гоʎкайт', лоʎка, доʎ, ўпоʎ – с.Біще Бережанського р-ну Тернопільської обл.; записоʎ, звоʎсі, зазноʎ, доʎ, ўпоʎ – с.Побережжя Галицького р-ну Івано-Франківської обл.; записоʎ, звоʎсі, зазнаʎ, гоʎкайт', доʎ – с.Гайворонка Тербовлянського р-ну Тернопільської обл.; записоʎ, звоʎсі, лоʎка, доʎ*

с.Ковалівка Монастирського р-ну цієї ж області; записоу, зазноу, упоу - с.Сивка-Калуська Калуського р-ну Івано-Франківської обл.; упоу, в'оусі, гоукайт' - с.Марківці Івано-Франківського р-ну цієї ж області; записоу, гоукайт' - с.Старі Стрілища Ждачівського р-ну Львівської обл.; записоу, лоука - с.Шибалин цього ж району й області; заплакоу, посійоу - сс.Гайворонка Терехівського р-ну Тернопільської обл., Горонда Мукачівського р-ну Закарпатської обл.; гоукайт', лоука - с.Рогачин Бережанського р-ну Тернопільської обл., гоукайт' - сс.Бабухів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., Малий Ходачків Тернопільського р-ну цієї ж області, Задарів Монастирського р-ну цієї ж області; упоу - с.Мокротин Нестеровського р-ну Львівської обл.; лоука - сс.Гранки-Кути Миколаївського р-ну цієї ж області, Свистільники Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.; вістоу - сс.Лопушниця Старосамбірського р-ну Львівської обл., Чодгині Яворівського р-ну цієї ж області, Дубринич Перечинського р-ну Закарпатської обл.; записоу - сс.Сухівці Ровенського р-ну Ровенської обл., Велика Левада Городецького р-ну Хмельницької обл., Дунаїв Перемишлянського р-ну Львівської обл., Горонда Мукачівського р-ну Закарпатської обл., Скотарське Всловецького р-ну цієї ж області; Кізілів Буського р-ну Львівської обл., Замагорів Верховинського р-ну Івано-Франківської обл., Велика Кам'янка Коломийського р-ну цієї ж області; заплакоу - сс.Мокротин Нестеровського р-ну Львівської обл., Дернів Кам'янсько-Бузького р-ну цієї ж обл., Ставчани Пустомитівського р-ну цієї ж обл., Білич Старосамбірського р-ну цієї ж області, Лосинець Турківського р-ну цієї ж області, Побережжя Галицького р-ну Івано-Франківської обл.; посійоу - Осівка Ємільчинського р-ну Житомирської обл., Підгороддя Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., Різдяни Галицького р-ну цієї ж області, Сивка-Калуська Калуського р-ну цієї ж області, Ковалівка Монастирського р-ну Тернопільської обл., Лута Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл., Березники Свалявського р-ну цієї ж області; д'у - сс.Підгороддя Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., Підліски Ждачівського р-ну Львівської області, Квасове Беретівського р-ну Закарпатської обл.; зазноу - с.Велика Вільшаниця Золочівського р-ну Львівської обл.

У кількох населених пунктах, що знаходяться на території говорів, охоплених II т. АУМ, засвідчено тільки ласіалізовану

вимову а перед \ddot{y} , без ідентифікації його з голосним o : записано $o\ddot{y}$, квіза $o\ddot{y}$, заплака $o\ddot{y}$ - с. Стільське Миколаївського р-ну Львівської обл.; записано $o\ddot{y}$, квіза $o\ddot{y}$ - с. Марківці Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл.; да $o\ddot{y}$ - с. Рогачин Бережанського р-ну Тернопільської обл.

Ідентичне явище відоме й білоруській мові (80, 96-98). Територію його поширення в білоруських говорах можна простежити на картах № 28 і 36 "Диялекталагічнага атласа беларускай мовы" (Мінск, 1963).

Наявність у досліджуваних говорах структур типу пра $o\ddot{y}$ да, про $o\ddot{y}$ да свідчить, що в українській мові складоподіл у цьому слові інший, ніж у російській мові: в українській мові - пра $o\ddot{y}$ -да, про $o\ddot{y}$ -да, пра $o\ddot{y}$ -да, а в російській - пра-вдъ, тра-фкъ, каро-фкъ (2,60).

У деяких південно-західних говорах основні вияви фонема /e/ ξ, e^a ширші, ніж у літературній мові. Під час артикуляції цих звуків порівняно з артикуляцією орфоепічного e спинка язика опускається нижче, відтягуючись одночасно трохи назад; усе це збільшує відкритість ротової порожнини і тому вияви e перцептивно справляють враження акустично близьких до голосного a.

Експериментальне дослідження артикуляційної природи основною вияву /e/ в говірці с.Кваси на Рахівщині, проведене В.І.Тоцькою, підтвердило дослідження І.Панькевича, що в гуцульських говірках Закарпаття внаслідок зміни артикуляційної бази наголошений голосний e дуже широкий (136, 76). Дослідник позначив його знаком e^a: де^aс буу. Н.І.Тоцька пише: "На підставі палатограм можна відзначити, що e наголошений говірки с.Квасів - це типовий відкритий e, що перебуває в згоді з загальною тенденцією до відкритих звуків. Контакти майже в усіх дикторів виявилися невеликими, за кутніми зубами або біля останнього зуба" (182, 141).

Обнижена вимова e найвиразніше помітна в північногуцульських говірках, звідки вона досить інтенсивно поширюється на південногуцульські та на сусідні покутські говірки, напр.: умєр, зломєла, Семєн, не ўсе 'сєреду Пєтра, трєпєта, у 'тєрни, стєрнє, голодєн, йїдна 'дєка (10 грам) - 'дє'ка свїна, вїн їдє, то мєнє не мє'чє; з'єркало, хрєсєн йак з 'бабї'них крєсєн, сєрп, 'сєла, нєсє, 'дє'го, йайцє, не тєрє'аб 'зубє, бєрєш, твєрєзого, грє'бєнє'м, вє'рєта, трєба, похрєсна 'мама, 'чєрєво - с.Паляниця Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.; 'мєлєш, пєн', 'пєкло, нїпєрєт, свєц, свєс, хрєбєт, 'тєлі, йїдє, кудєла, 'сєла, чєрєшнїа, жорєн, бєрєза, бєрєш, хрєсна 'матка, 'жє'ртка - с.Бистрець Верховинського р-ну 'чїєї ж області.

Обниження артикуляції виявів /e/ в наголошеній позиції відзначають дослідники гуцульських говірок на території Румунії: *ko'laʒn'a, ov(w)as, ru'bas* (229, 24), клан, століц, пачу, се^яра (127, 599; див. також 126, 7). Приклади обниженої вимови репрезентантів /e/ в перехідних покутсько-гуцульських говірках наводились уже вище з говірки с. Саджави Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.

Попередні дослідники в описах фонетичної системи українських говорів відзначили вже, що дуже низькі варіанти голосного e - типу e^a (середньо-низьке підняття) та e^z (підняття низьке-підвищене) досить часто виступають під наголосом у західних говорах, яким властива низька артикуляція континуантів *i, *y, крім гуцульських говірок. Цей висновок продовжує зберігати силу ще й досі, уточнення вимагає тільки застереження щодо гуцульських говірок, для більшої частини яких, зокрема всіх північних, характерні дуже обнижені наголошені вияви /e/. Тільки в окремих південногуцульських говірках, у яких ще зберігається ледь помітне пом'якшення приголосних перед голосним e, яке зумовлює, в свою чергу, вищий власний тон голосного, вияви /e/ не виявляють тенденції до обниження (213, 267; 127, 599). У літературі вказівки, що в наддністрянських говірках сіл Слобода і Явче (колишніх Бережанського і Рогатинського повітів) спостережено вимову наголошеного e як e^z: *ts'pær, 'eædwa, 'sæstro, sy'stæmu, pdaen, 'cærkoz, natæ, a sa'mæ, za'næsia, u'wædem*.

Експлоратори матеріалів до АУМ не відтворили, на жаль, у своїх записах справжнього стану цього явища в південно-західних говорах і лише поодинокі матеріали спорадично фіксують обнижені вияви /e/ під наголосом: ма^яе^aнкуго, ме^аду - с. Зелена Верховинського р-ну Івано-Франківської обл., одова^eц, вишне^aвий, тра^eта й, жураве^aл, с кождиⁱм дне^aм, вороба^aц, пе^aрстин - с. Город Косівського р-ну цієї ж області; вишне^aвий, па^aрстин - с. Витилівка Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; ма^яе^aнкуго, вишне^aвий, горобе^aц - с. Банилів-Підгірний Сторожинецького р-ну цієї ж області; ма^яе^aйачна, сад з више^aн, де^aвіт - с. Білявинці Бричанського р-ну МРСР; ма^яе^aнкуго - с. Хорохоли, там же; те^aст - с. Тецькани, там же.

Враховуючи таке обниження вимови репрезентантів фонем /e/ в зазначених говірках, яке, однак, ніколи не доходить до звукового поля репрезентантів /a/, розрізнення /e/ з /a/ після твер-

дих приголосних зберігається тут як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиціях, реалізуючись у першому випадку як \underline{e} /середньо-обнижене підняття/ $\sim a$, або як e^a /середньо-низьке підняття/ $\sim a$, напр.: стешка-стати^е, хре^аст-храм, суке^а-суха; а в другому - як $e \sim a$, або як e^i /передньо-середній ряд, середньо-високе підняття/ $\sim a$ чи як e^e /передньо-середній ряд, підняття високе, обнижене й дуже зближене до середнього/ $\sim a$, напр.: мене - малий, ве^исна-вазонок, сти^ерна-старий.

У деяких надбузько-волинських говірках, а також у багатьох волинських обниження артикуляції голосних передньо-середнього ряду високо-середнього підняття $\underline{d} / < *y, *i /$ і переднього ряду середнього підняття $e / < *e, *y /$, маючи, на нашу думку, те саме фонологічне підґрунтя, що й у гуцульських і частково покотських говірках, допровадило в них, однак, до ліквідації в наголошеній позиції розрізнення $/e/ / < *e, *y /$ з $/a/$ внаслідок злиття звукового ряду фонем $/e/$ із звуковим рядом фонем $/a/$, вияви якої не можуть далі обнижуватись, оскільки їх артикуляція досягає меж фізіологічних можливостей мовного апарату.

На це явище вказувалось уже в дослідженнях О.Огоновського спостерігав його біля Сокаля на Львівщині: до 'табе, до 'царкви, те'пар (228, 42). Кількома прикладами засвідчив перехід $e > a$ А.Кримський /вн іда, 'дашо, хлопаць/ (94,57), який зауважував, між іншим, що, за спостереженнями Є.К.Тимченка, в говірках колишнього Житомирського повіту замість голосного e вимовляється звук, близький до голосного a (94, 57). У всіх говірках на захід від річки Горинь, на місці давніх $*i, *y$ виступає, як стверджують дослідники, дуже обнижені відтінки наголошеного \underline{d} . Варто звернути увагу на те, що саме в цих говірках і голосний e вимовляється дуже низько, відтягуючи артикуляцію вглиб ротової порожнини, внаслідок чого звучить майже як чисте a : вжа, дварі, васна та інші¹. Чималим фактичним матеріалом проілюстровано широку та обнижену артикуляцію відповідників літературного

¹ Як уже вгадувалось, саме на цій території матеріали П.Т. АУМ засвідчують рефлексію o в новозакритому складі в голосному \underline{d} переднього ряду високого трохи обниженого підняття. Це вже настановує на думку про зумовленість обниження $\underline{d} / < *y, *i / > a$ та $e / < *e, *y / > a$ появою в структурі вокалізму цих говірок фонем $/a, / < o$.

2/3 та *ь/ в говірках західної частини південної Волині в публікаціях В.Ф.Шокальчука (144, 81, 86) та Г.Ф.Шила (196, 17-18; 197, 43, 49).

Матеріали II т. АУМ фіксують вимову е літературної мови як в наголошеній позиції в ряді говірок Волинської обл.: рубал, горобац, напарсток, чіпац, парсі (перси), бедло рэва, журавал, гувас, гувачка, мачік (<мечик), мало маду, тарница // тарлиця, шапка, віт тайі хвалени, тамно, тасці йда, йідан, земний дан, дариво, свідарок, наці, жнац, кунам (<конем), з найу, протіу сабе, сарцем, замлу траба убрубулати, зарно, цабрик, ожерад, черев траблу, брашут, образований, учират, горал, тратій, стулац, маланка, чайід, з душчам, кришчаний, дитавий, лиганкі - с.Хобултова Володимир-Волинського р-ну; бариг, гурубац, паріц, парстин, парси, вархна, ваприк, гувачка, швац, кравац, живамо, пусла мане, манше, марла, з мадом, тарлиця, виритано, жето руста, цвіта, стап, пруйда, гудажа, дасіт, йак відаца ту й півін нисаца, наці, кунаві, в сабе, на замлу, трабіном, брашут, чариз траблу, стулац, шча, нас чатвіро, чалад, вжа - с.Хотячів цього ж району; барист, рубал, шчирбац, тйба, прибире пан то зуда пулубан, гупанке, чіпац, гувачка, хлівац, чварт, ваприк, швац, сьакур, так кравац крайе йак матерійі стайе, смарт, ни матіна хата, тасц, тамча, він вида, нигда, на дариві, да тонко там рвац, дошч йда, вуджа, кунаві, він паса, ниса, оїда оїду пірибуде йідна мина дасіт буде, грачниско, чирашна, мукрац, далако, гулан (олень), ваниса, вжа, піруге піча, вуда тйча - с.Млинице Іваничівського району; типар, журавал, в дварах, мало маду, тарница, тайі ноці, йідан дан, давіт, з найу, жнац жна, побачив мина, кунам, баструв (сестер), паса гусі, сарцем, віза (везе), траба, вчирату, (очерету), зиланий, стулац, з душчам, чалад - с.Бубнів Володимир-Волинського р-ну; баріг, парстин, коло пачі, опанкі, копац, вваца, хлівац, ваприк, сьакур, валми (вельми), тарен (терен), сталмах, йак ви даца той півен нисаца, свідарок, в найках, клинац, чирашна, варанкі, глачик, жарда, вжа - с.Старий Загорів Локачинського р-ну; рубал, вархна, ниметена хата, стабла, тасц, вдаца, цабрик, грачка, чалуоти, чаріи - с.Губин цього ж району; гувачки бакайут, удубац, гувас, упанки, тамрава, дасіт, кунам, жнац, брашут, мало учирату, далако, з душчам - с.Крухиничі цього ж району; Пата (Петя), парші, типарка, малник, старіи, дітай, на всу стажу, набйета, ду таби, дас йе, прупаца (пропаде), тунанка, ши-

налі, пісан, напротію саби, кубаса (колеса), маланкі, біланкі, пта-
чі, крапкі^й, гурал, вчаїцса, піча - с.Грушів Іваничівського
р-ну; горобац, опанки, говас, мартвий, шташка, ждам, він нєса,
сарп, замлу, бєраска, посид Голано (Олено), душайу - с.Риковичі
цього ж району.

Найбільш послідовно досліджуване явище $e > a$ поширене в
говірках Володимир-Волинського, Локачинського, західній частині
Горохівського районів Волинської обл., де воно творить досить
компактний ареал. Окремими говірковими острівцями¹ зустрічається
воно і в інших районах Волинської, а також Брестської областей,
напр.: сїба, тїпар, парші, овас, умар, тасц, тайі ночі, йїдан даї,
хутнанко, мїна, чират, двирац, крамін, біраза, коласа, хрещчани,
на дошчаві - с.Бережці Любомльського р-ну Волинської обл.; овач-
ке бакайут, цабрик баз ух, тапар, приносит свадру (свєтер), вап-
рик, жманя, матра (метра), малник, вин роста, вони сталут, од
тайі, мулудац, земнайу, баразова, на тратїй вачур, тому пла-
мени (племені), заланї^й, стулац, чараз граблу, пуд душчам, ду-
шайу - с.Кортеліси Ратнівського р-ну цієї ж області; баруг, баз
(бузок), сїба, тїба, рубац, цїбарок, тїпар, пудпарті, парши, пак-
ло, шчавай, журавал, соловай, читвар, вона жива (живє), миртвац,
манча, їман:є, пристан (перстєнь), гоотай, питалка, тутайши, ку-
дала, дакто, лудай, дасїт, зимнайу, конац, грїбїнац, чабо, сім-
найу, зарно, косац, сарцем, нїсамо, сарп, царквийу, йїца, цабер,
тратї, сїрадина, бїраш, він гора, ножам, жартва, душайу, шароц,
шасцоро, лапче^н, дошчам, пичана, вїчара, пичаш, ожанце, тати
(гєти) - с.Суботи Дорогичинського р-ну Брестської обл.; барист,
забаре^н, до сїба, чїпац, пакло, парїц, купац, читвартїй, вачур,
до свайї, журавай, мнїго зарбув, манче, смарт, питалка, плєташ,
таплайя, тарли, видам, дасїт, молодайї, їдам, нїгда, жнац, пісан,
сала (сєла), говар (озєр), до царкві, йїца, цагла, цабрик, грачка,
брешїт, пїрадні, блакїїї, дїшавї, шєстиро, шча, вїчарали, пичаш -
с.Горїхове Малоритського р-ну цієї ж області (див. також 105, 54-
55). Жителі Горїхового Інформували нас, що такі ж говїрки, як
горїхівська, з переходом $e > a$ існують в сусїдніх сєлах: Дрочїво,
Зелєнїя, Перєвєсь, Піровє Малоритського р-ну.

¹ Вони могли виникнути внаслідок переселєня лєдєй з пївдня
Волині, але не виключєний також за однакових структурно-генетич-
них передумов і паралєльний незалежний розвиток цього явища на
порівняно вїддалєних одна вїд одной територїях.

Поодинокі структури з обниженням наголошеного е > а відзначено в матеріалах П т. АУМ у населених пунктах: с.Острівськ Запорозького р-ну Ровенської обл. (удове^ац); с.Залаззя Любецького р-ну Волинської обл. (мала^ейкого, удове^ац, жураве^ал, маду); с.Самари Ратнівського р-ну цієї ж області (оканца, крамій, парстін, удовац); с.Стобихва Камінь-Каширського р-ну цієї ж області (де^ан за де^ан, ніса, міта, вімнайу); с.Чорників Володимир-Волинського р-ну цієї ж області (горобе^ац, ме^аду, ни^асе^а, ми^ата, купив раме^ану); с.Холопичі Локачинського р-ну цієї ж області (лига^енкі, па^ерстин, гувачкі, цабрик).

В.Курашкевич спостеріг обниження наголошеного е в українській надбузько-поліській говірці с.Даньці на території ПНР, яке знаходиться на північний захід від м.Шацька Волинської обл.: *da^e idd^es^e, ve^a прык, mara^ena* (222, 223).

Отже, у згадуваних волинських і волинсько-поліських говірках тенденція до обниження виявів /и/ /-и, *і/ та /е/ /-е, *ь/ виявилась сильнішою від функціональних факторів, спрямованих на збереження потрібних протиставлень (пор. II 2, 78).

На позиційно обмежене обниження е > а після шиплячих та р вказується в дослідженнях окремих південно-західних говорів. У надсянському говорі послідовно, майже без винятків, відбулось обниження е > а після шиплячих та р (а іноді й перед р) незалежно від наголошеності чи ненаголошеності позиції: вечаря, потраба, брахати, часати, чарашны, шака, жарабец, паравесло, парамінити, чарап, жардка (27, 17-18), сарадіна, чарявікі, біраза, парахудіти, паревіс, грачка, рамін, грабія, чарвоний, пйічаш, панічаві, жанітісі, жабрак, шастый та ін.

Причину обниження е > а в надсянських говірках треба вбачати, як можна судити на підставі дослідження умов, за яких воно відбувається – лише після шиплячих та в сусідстві з р, – в особливо обниженому, точніше глибшому, способі артикуляції цих приголосних, їх низькому відносному тоні. Цікаво, що в цих говірках навіть етимологічне *і, зберігаючи після всіх інших категорій приголосних передньо-високу вимову, після шиплячих та р пересунуло свою артикуляцію назад і вимовляється як и. С.С.Висотський, дослідивши інструментальними методами фонетичні особливості північноросійських говорів, підкреслює, що в ряді з них сильно веларизовані та трохи лабіалізовані тверді шиплячі з яскраво вираженим другим, заднім, фокусом творення помітно вплива-

вть на тембр сусідніх голосних, пересуварчи їх артикуляцію значно назад (32, 47, 57).

Здійснений у минулому перехід е > а після шиплячих та р зумовив те, що в надсянських говірках на сучасному етапі фонема /е/ не може вживатись у зазначеній позиції. Обмеження дистрибуції /е/ виключило тим самим можливість протиставлення в цій позиції фонем /е/ та /а/.

Перехід е > а після шиплячих в українських говірках Холмщини засвідчив В.Шимановський; вжя, ша, шаниця, чабуткі (198, 21).

У західній частині українського карпатського ареалу виявлено структура з а замість е в основному після шиплячих: відчাপити, часнок, кочарьга (26, 16), причапитися, печарка (28, 23), *ča'satyč*, *čapityč*, *čamnyč* (136, 82), шартун, поважара, пічарка (188, 144), кочарга, чабрик, пришчипити (130, 79-80), чапіги, жалудок, кучарик, (109, 116-117), чало, учара, кичара та ін. (103, 286-287). Д.Г.Бандрівський засвідчив кількома прикладами перехід е > а після ч у бойківських говірках: чапіги, чапіти, чапнуу, Чарніці, рошчап (4, II). Аналогічне явище спостерігаємо в буковинській говірці с.Тисовець Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.: чашут, кочагра (кочерга), піччасує.

Обниження е > а після шиплячих відоме багатьом українським говорам, в яких воно проникає навіть у літературну мову (19, 93-95). Характерне воно й для говорів інших слов'янських мов: білоруської (80, 179-186), словацької (235, 390-391), чеської (247, 13-21).

Голосний а в словотворчому префіксальному елементі да- (відповідника де- літературної мови), що служить для творення неозначених займенників і прислівників у ряді закарпатських говірок (датко, дашчо, дайакні, дачій (123, 198-199), 'даколи, 'дагде) не фонетичного походження, а наслідок впливу сусідніх словацьких говорів (136, 83).

У говорі галицьких лемків помічено обниження е > а як у наголошеній позиції, так і в ненаголошеній не тільки після шиплячих, а й після інших приголосних: Семан, студант, ливар, чатина, шаблы, шадры, зграбати, таралик (29, 33), шче^аліна, папортіна, чапергата, кулаша.

Виникнення й поширення в говорах структури траба відповідно до треба літературної мови дослідив І.І.Ковалик (88, 198-204).

Однією з найхарактерніших рис фонетики ряду західних гово-

рів української мови є перезвук а після м'яких приголосних у голосні переднього ряду е, и, і, який уже неодноразово привертав увагу дослідників як історії української мови, так і різних її територіальних видозмін. Разом з тим не можна не відзначити, як слушно зауважив Б.В.Кобилянський, що "масовість (компактність та інтенсивність) поширення майже до середини ХХ століття в південних і гучульських говірках звука 'е /і, 'и/ в певних позиціях відповідно до літературного 'а не знайшла належної уваги в досьогочасних працях з української діалектології та історії мови. Починаючи з першої половини ХІХ століття, це явище відмічалось тільки як зміна а в е /і/ в певних умовах" (87, 32-36). Дослідник мав гри цьому на увазі лише східнокарпатські говори, але це саме стосується й інших українських говорів.

Про перезвук а > е зібрано вже чималий фактичний матеріал (переважно в описах різних західноукраїнських говорів); були навіть більше чи менше вдалі спроби його систематизації та інтерпретації (100, 75-107; 222, 211-241; 87, 32-36; 193, 110), проте питання причин його виникнення й розвитку, умов перебігу, своєрідностей територіального поширення, як і багато інших питань, пов'язаних з історією цього явища, залишаються як у цілому, так і в деталях ще далеко не з'ясованими. Присвячена цим питанням велика стаття О.Курило "Про незалежну від наголосу зміну а по м'яких консонантах та по і в українських діалектах" мала для свого часу велике значення передусім завдяки зібраному багатому фактичному матеріалу. Цього значення праця О.Курило не втратила й до наших днів. Проте за період, що минув з часу написання цієї статті, а особливо за останні два десятиріччя в зв'язку з розгортанням роботи над складанням АУМ, українська лінгвістична географія нагромадила величезний фактичний матеріал, незрівнянно зросла і її теоретична й методологічна база. Усе це дає право знову повернутись до перезвуку а > е, висвітлити окремі питання історії його виникнення, розвитку і - тепер вже можна ставити й це питання - його занепаду.

¹ Вважаємо, що термін "перезвук" слід запровадити і в українське мовознавство; пор. польський *przegłos*, чеський *préhtas*, болгарський *preglas*, німецький *Umlaut*; в українській мовознавчій літературі це явище називають "зміною а в е", "переходом а в е". Правда, І.Панькевич уживав термін "перезвук", але на позначення розвитку о, е в новозакритих складах (132). Нам здається доцільним згідно з усталеною вже в слов'янському мовознавстві традицією вживати цей термін для позначення зміни після палатальних приголосних а в голосні переднього ряду.

Уже в перших спробах наукового опису української мови знаходимо вказівку на явище перезвуку. У 1845 році у Львові виходить "*Gramatyka języka małopolskiego w Galicji*". Автор граматики, І. Вагилевич, визначаючи діалектний склад української мови, ділить її на три наріччя: галицьке, київське і карпатське. Характерною ознакою першого з цих наріччя на противагу двом іншим автор називає зміну а/я/ на є/є/: опьеть, рьедь, памьеть, жель, чес, шерь, счестье (242, XV). Через три роки це явище як своєрідну рису галицького наріччя відзначає Я. Головацький у доповіді "Ровправа о языкъ южнорускомъ и его нарѣчіях", виголошеній на соборі "руських" учених, що відбувся у Львові в 1848 р. Він наводить такі приклади: телье, шьепка (36, 43), памьеть, мьесо (мньесо), веремье (веремнье), насьнье, пшеницье, мьрницье, тьежко, затъевсье, курьета, рьесный, рьесный (рѣсный), тръесу, жель, чесь, наше (рідше наша), шеновати, щестье (щѣстье), кертцье (36, 48-50), здоровье (-лье), хлопцьемь, дѣвчѣетамь (36, 52-53), ходеть, носьеть (36, 54).

Висвітлення досліджуваного явища знаходимо в праці О.О.Потєбні "О звуковых особенностях русских наречий". Зібравши значний на той час фактичний матеріал з діалектологічних досліджень і, головним чином, з фольклорно-етнографічних записів, О.О.Потєбня на широкому тлі зіставлень і порівнянь перезвуку а > є в галицьких говорах з подібним явищем у так званому заблудівському говорі української мови (за даними найновішої класифікації українських говорів це північна частина надбузько-поліських говірок, яка знаходиться тепер на території ПНР) та в північних і південних говорах російської мови досить точно визначає умови, за яких воно відбувається: "У галицькому говорі я після приголосної змінюється в є незалежно від свого походження (тобто я основне і я в А), ні від наголосу, ні від наступного складу. Пригадаємо, що в північноросійських говорах подібна зміна обумовлена м'якістю наступного складу, а в південноросійських - відсутністю наголосу. Я замикається на початку складу і після голосних: ягода, ярая, мая, мая (род.), стояти, сіяла. Я переходить в є: жель, чесь, научеть, дівче, гребінце, від сонце, пшенице, пашнице (Головацький пише пшеницье, мірницье), за вівцема, зъ камінцема, глене, теле (Головацький пише телье), але короля, гуляти, лялька, для; кнеженька (род.), кнегині, каміне (род. каменя), панетко (але коня), примірез, звіре (звіря середн.р.), зъ зореми (але Голо-

вацький курьета, рьобий, рьесний, трьесу); постійно се зам. ся: дивисе, місель, всека, сиротетко, дитетко, свечену (але Головацький тьезко, затьевсе). Місцями це вторинне е, як рівно ж і і е з е, під впливом і змінюється в і: цісливий, місіченько, долі (доля), гуляні, притуляні, рібушечка. У подібних випадках Ж.Паулі пише польське y: *żył* (жаль), *żydat'* (жедять, тобто жадати, пол. *jądacie'*), *poszyniite, w czysci* (щастя род.одн.) *uzgia* (узгля), *brzynut'* (брязнуть). Чи відповідає це вимові? Явище це цілком самостійне" (146, 120-121).

У зміні а на е після шиплячих (за винятком небагатьох слів: шабля, чарь, чужа, наша) та інших приголосних з елементами йотової артикуляції (тобто палатальними) П.Житецький вбачає головну особливість підгірського різноріччя, з якого вона, на його думку, проникла і в гуцульське різноріччя, наприклад: те, тьезко, месо, гоне, ходе, паметь, насіне, теле, ребий, пшенице, жель, чес, шесте. На початку слова й на початку складу я не змінюється в е: я, чья, пояс, стояти, чорная; іноді зміни а в е після приголосних, зокрема д, немає: для, лях, гуляти, білява (56, 338-339). Ряд прикладів перезвуку а в е/я в наголошеній позиції та в і в ненаголошеній позиції з говірок Наддністрянщини й частково з Гуцульщини наводить О.Огоновський: земляе, конье, п'єть, 'тьезко, 'ярчи (ягнятко), шчисьтьє, шчисьтьє, шчесьтьє; сье, се, си, сі, сьі < SA; в'єнути, в'їнути, кнъизь, жьиль, чьис, богачья, дьівче (дівча), 'зайць, 'курі, 'паміить, пї'їта, 'сьімні, 'гусьїта, 'сьвї'їтї, 'голосїт, 'говорїт, дьвонї, 'носї, 'робїї (228, 44-45). Кількома прикладами засвідчує він це явище в Більському повіті Сідлецької губернії (чєсом, 'сьеду, взьєвши), Пруманському повіті Гроднанської губернії ('дєсеть, трє'си<тряси) в Мінській і Волинській губерніях (м'єссо, п'єть, 'носєт<носать, 'ходєт<ходать), на Підляшші ('лєжєчи<лєжачи, 'носєчи<носєчи, 'ходєчи<ходєчи (228, 45). О.Огоновський відзначає також, що ја на початку слова і складу не переходить в е, за винятком говірок Гуцульщини: як, 'ягода, 'пояс, мо'я, 'сьї'яти, сто'яти, але на Гуцульщині: 'яблуко і 'яблуко, 'ягода і 'ягода, 'яермарок і 'яирмарок, 'яєкїв, сто'єв, сто'єла, сто'єло і сто'єїв. Нема перезвуку і в словах: 'чари, 'наша, 'ваша, чужа, красша // крашча, білява, гуляти, льпати (228, 45).

Виясненням фізіологічно-артикуляційної природи перезвуку я > е вперше зайнявся О.О.Шахматов (191, 126-129; 192, 219-226; 193, 110; 194, 66-67).

жайворонок; на стику основи й флексії - у богаче, опанче, за кор-
чима, дучія^е, лоши, миже//мижи; після р', л у середині слова - прі-
ди лон, пріжи, лех спати, спраулела, але до канцитарійі, влада;
на стику основи й флексії - зимле, ви^есіле, бошет; після й на
початку слова - йаблок, йапка, йастріп, йазвина; у середині сло-
ва - спиці^яллі, стоїало, ні^яякі^ох; на стику основи й флексії -
до Стрїяа, стоїат.

Ненаголошена позиція. Після передньоязикових у середині
слова - к'інчуги, колодіс, два 'місіці, капуціній; на морфемному
стику основи й флексії - замилуване, позаді (відходи від зерна),
студні, 'конім//коном, хлопцім//хлопцом, зірніці, кроуці сі пол:-
ела; після сполук губних з й у середині слова - 'жабічий, памїіт,
св'їтий; на стику основи й флексії - зрошет, 'того віуні, бім-
їі, ломїет; після шиплячих у середині слова - греч'їна, 'миш'ї-
чий, але шанувати; на стику основи й флексії - збіже//збіжі, ста-
ра 'ноші, 'ленчі, р'їшчі; після р', л у середині слова - три^е ри-
дочки, запрїтай, грїділ, 'темрїва, кур'їта, р'їбий, столер'їу, 'че-
літ, блішками; на стику основи й флексії - подвір'ї, 'бур'ї,
кур'ї, шїер'ї (піря), т'їлі, скелі, св'їта нидїле; після й на початку
слова - йаловий ліс, йаудоха, йадро, йаїце, йачмін; у середи-
ні слова - бойазливий, 'кайтисі, 'зайіц, 'гайтисі; у кінці слова -
фам'їлія, поліцайя, добродїяа - с.Кавське Стрїйського р-ну Львів-
ської обл.

У покутовських говірках: наголошена позиція. Після передньо-
язикових у середині слова - ни 'кемїу, горн'їтко, кнез, скеу му го-
лову, пац'їтко, пїідисек', досегну, принеу 'зекі; на стику основи й
флексії - см'їке, вони вирке, й'їге, св'їне, воу'їне, шїке, с к'ін-
це, скїлце; після сполук губних з й у середині слова - вїеска,
св'їта, цвек, пїеука, мн'їтка, круп'їенка, на вїезах, хом'їек; на
стику основи й флексії - імне//мне, мнем; після шиплячих у се-
редині слова - 'жиб'їчи, вїобачети, воу'їчеча, ш'їск'ї, шїерварок,
блїш'їчети, шафа, Турчанка /назва потоку/, лошетко, лїш'їй (лїшай),
шадин з нас, голосит 'желїуно, жерт, і'жек, уро'їай, 'желит кро-
пе^їва, вїу'їчер, ган'їар; на стику основи й флексії - до богаче,
вожеми, ирже, м'їже; після р', л у середині слова - бур'їен, р'їт,
пор'їдний, пр'їз'ї, гор'їчка, запр'їтати, кучар'їви, ч'їр'їек, драпнуу,
шрака, пошк'їабати, столер', 'лампоу, влада, шуф'їлада, бл'їеха, цїн'-
кова, друс'їлек, муш'їер', маш'їер; на стику основи й флексії - тіле,
зимле, в'їсіле, р'їле; після й на початку слова - 'йармарок, 'йасїц,

Ваві́р; у середині слова - бо́йати́сі, сто́яти, пі́йак; у кінці сло-
ва - во́ни^е до́йа, сто́йа, до буга́йа;

Ненаголошена позиція. Після передньоязикових у середині слова - розді́гниси́, кні́тині, мі́сці, ти́шча, мо́й з'і́жі; на стику основи й флексії - у бі́нєх, пателі́ні, во́ни^е хо́гі, с корі́нім, дриві́тні, зо́виці, г'і́ниці (ді́йниці), одо́виці, хло́пцями, в'і́борча г'і́л-ниці; після сполук губних з й у середині слова - зау́й'зау́, кі́м-нечко, де́віт; на стику основи й флексії - здо́роу́йі, ві́мні, свиро́є плечі́, ри́пче двері́, во́ни^е лубо́йі; після шиплячих у середині слова - ші́нувати, качі́тко, че́сник, у ші́пках, жи́ртувати, почі́ток, та́чєйі, ві́тачі́ти; на стику основи й флексії - зо́жі, кло́чі, на́ші черга, тилі́шча, каші́, до́уша, найт'і́рша, найлі́пша, са́жі, плі́шчі; після р', л' у середині слова - ви́чері́ти, ва́лінкі, ла́лке^и, лі́гати - лі́чи, че́ліди, уклі́кати, па́ламар', му́лати; на стику основи й флексії - ку́рі, во́ни^е ку́ріт/ку́рі, ві́стрі, ві́лі, блі́шчєча ша́блі, вуглі́м, цибу́лі, ши́нелі́, ба́дилі́; після й на початку слова - йа́гне, йаш'у́р, йе́^аудо́ха, йали́ці; у середині слова - зйави́у́сі, по́йас, за́йац; у кінці слова - мо́йа, ў́се наг'і́йа, порці́йа, вло́гі́йа, риві́зі́йа - с.Турка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.

У буковинських говірках. Наголошена позиція. Після передньоязикових у середині слова - бин'де́к, ва́тегали́^е, шч'і́нєти, куку́рузе́нка; на стику основи й флексії - стерна́, ўбра́не, йа́гне, дна́ми, жи́те, смі́те, ко́на, кі́се, ві́у́ча; після сполук губного й у середині слова - ші́єтого, о́вета, ў́єска, пом'є́кло, м'є́цкати, цєк; після шиплячих у середині слова - ко́чєн, обру́чєйка, гон'чє́р, ло́шєтко, жєворонка; на стику основи й флексії - хаш'ча́ми, з кор'ча́ми, ду́ша, ме́^ижа; після р', л' у середині слова - р'є́т, го́рєчий, бу́рєк, те́^илєти, хо́лева, пу́ларє́^иц, в'є́йси, але сто́лар; го́лар (бо́дяк), на стику основи й флексії - во́ни^е се́^и посва́ре, бо́лє но́га^и, ві́сі́лє, але Васи́ша, ві́б'ла; після й на початку слова - йак, в'є́йца, йар, йа́блук; у середині слова - ні́йако́йі; у кінці слова - зм'і́йа;

Ненаголошена позиція. Після передньоязикових у середині слова - скє́гну́лє^и, тре́ мі́сі́ці; на стику основи й флексії - до чє́на, во́ни^е прє́ходє, до вели́^окодна́, ко́лє^ишна́, кла́на, о́ара-бу́йїне, о́гарчїне, то́рне, га́здіна, вє́рєна, сї́годна́, ко́нам, в'у́дам/в'удє́^им, з го́ст'ка́ми, на вє́тах, у гру́дах//у гру́дєх, во́ни^е го́ будє́, кам'ї́не, Ві́кторї́а, хло́пцям, во́ни^е ко́се, но́сі на плє́чєх.

одови^аца; після сполук губних з *й* у середині слова - пйета, жибйе^нчий//жебйчий; на стику основи й флексії - 'веремйе, вони^о жубйі, дйуйісь; після сполук губних з *й* у середині слова - чйстуйу, мйшйчйй, але звичайі, шанувати; на стику основи й флексії - рйшчі, кйочи^о, тешча, 'сажа, пр'ежа; після р', л у середині слова - запрйгайе//запрйгайе, мйрййе, темрйва, курйчий, рйсний, чейіді, лігати, але ратувати, столарем; на стику основи й флексії - дйрехтор'а, по двер'ах, до дохтор'а, шос соб'і говорйі, повйтрй, 'бура, барабула; після *й* на початку слова - йагйети, на ті йалиці, йадро, йе^нйце, йе^нчйн; у середині слова - бойаз-мйвий, кайатасй; у кінці слова - мой'а, вак'ацй'а, канцеларй'а, стай'а - с.Луковиця Глибоцького р-ну Чернівецької обл.

У північногуцульських говірках¹. Наголошена позиція.

Після передньоязыкових у середині слова - закегнйсі пер'ом, а не вйкегнйсі волом, молод'ета, бодек, усека, заўзелисі, псека; на стику основи й флексії - йаг'бе^н знаке шо ў кума пйке, вони^о хок'е//хоте, в йасйне, дорожне, старйне, смйте, брйхне, файного л'агйне, з лйце, але дййне^нца; після сполук губних з *й* у середині слова - ўжести зйўйели на чоге, угйесі, копйек; на стику основи й флексії - сверойет, рйшйет; після шиплячих у середині слова - у ж'ебйуму, ййжек, вйнч'етйсі, ймеў за ш'епку, держек, е^нр'жева; на стику основи й флексії - горйче, меже^н, е^нр'же; після р', л у середині слова - замйр'ейе, пр'едй'во, чйр'ек, ў Дайетинй, Пољена, гнйлек, не^н валей дурака, але школар, г'ланц; на стику основи й флексії - чоге б'оле, тйле, зймйле; після *й* на початку слова - йагйе, йаблйнка, йалйўка, йастрйб; у середині та кінці слова - стоїати, жуде сі бой'а; Ненаголошена позиція. Після передньоязыкових у середині слова - зайшла ў т'еготу, пстйта, 'сонечник, х'оде^нлам прос'ечи, але 'потаг; на стику основи й флексії - п'е^нсане, снйдане, 'носет у зубах (посмйвайуце), пословице, церкоўце, клопцеми^е, блоштице; після сполук губних з *й* та *н* у середині слова - за 'мойй памйтй, ўйевайе мйнй 'серце^н, пйета, заўйезалосі; на стику основи й флексії - дйіти жубйе, преслйўйе; після шиплячих у середині слова - вйдержела, шйнуйут, ж'ело, поч'еток; на стику основи й флексії - 'ноше, 'сажй, 'лоше, май теплйшча, за Д'оубоше, кйоче, тешче^н, але 'мешаме^н; після р', л у середині слова - упрйтати коке, мале^нх курет, валйнкй, Поленйці, дурш'лек.

¹ Матеріал з південногуцульських говірок див.нижче.

уклекати, але колада; на стику основи й флексії - вечері, фасолі, куделе; після й на початку слова - йакіс, до йасіне, йали^ецу; у середині слова - тройанк^и, поіас - с.Палянниця Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.

У волинсько-поліських говірках. Наголошена позиція.

Після передньоязикових у середині слова - розгове^у, кови^енета, тегне, шч^енета, зво^нек, зач^інейе, св^інечи, сид^чий, дедко, т^ежко, дес^ети^ена, псечи, ву^сена, зет; на стику основи й флексії - св^іне, кот^іне, гуси^не, качи^не, йідет, жи^т:е, спане, дите, того дне, попр^осите ко^не, возмі^те но^жіе, порос^е, кус^е; після сполук губних з й - черв^іек, п^іети ден, в^іеже, п^іед; після шиплячих у середині слова - ж^еса, ж^іети, сич^іети, ли^жеча, тим ч^іесом, але уро^жай; на стику основи й флексії - л^оше, но^жеми, нема кл^уче; після р, л у середині слова - пр^ежа, пр^іетка, гар^іеча, гол^іка, тил^іеча, гу^лейте, але бу^рак; на стику основи й флексії - ти^ле, по^леми; після й на початку слова - йастр^іб, йеш^чурка, йей^іца, йес^ла//йас^ла, йе^блуко, йало^ви//йело^ви в^іте, йеч^ни ш^че, але йа^ма, йа^года, йар^марок; у середині слова - сто^йе^у, але сво^йак, при^йател, бу^йан (некастрований бак); Неаголошена позиція. Після передньо-язикових у середині слова - вод^іни, бар^іанче, гли^наний, та^гчу, м^ісец май, дес^іт - дес^ітом, одина^ціт; на стику основи й флексії - оле^на, ди^на, ку^зна, чер^іесна, жи^тна, кл^уна, ки^шена, кам^ін:е /але ка^мена/, кор^ін:е, пр^уте, л^істе, печ^іне, о^нідане, кол^іс:е, зай^іца, жи^ви^іца, чер^ни^іца, син^іи^іца, пш^іени^іца, ко^пал^іни^іца, ба^бу^ра; після сполук губних з й та н у середині слова - в^іязала, ки^пяток, св^іята; на стику основи й флексії - в^ім^іе, бі^імне, пол^умне, здор^іу^іе, вре^мне; після шиплячих у середині слова - гу^шчави^іна, час^ни^ік, в^ішай^ту, час^у; на стику основи й флексії: гру^ша, теш^ча, пр^ежа, са^жа, й^іжа, л^іпша; після р, л у середині слова - тра^се, каш^лай^у, чел^іад//чел^іед; на стику основи й флексії - то^пола, куд^іела, кра^пла, гр^ієб^іл^і; після й на початку слова - йа^гн^іе, йе^дро, йач^іін; йа^рина, йаз^ік; у середині слова - бі^іяла, по^іас; у кінці слова - хв^ія, ш^ія - с.Тур Рат^нізького р-ну Волинської обл.

Досліджуваний перезвук а > е тепер уже не є живим і діючим фонетичним процесом, а лише наслідком цього процесу. Неоднаковий ступінь збереження перезвуку в говорах залежить від різних чинників, здебільшого екстралінгвістичного характеру. Цей процес віколом, на нашу думку, не виходив за рамки тенденції і не був

проведенні з послідовністю фонетичного закону, тобто ніколи не охоплював усього лексичного складу того чи іншого говору й усіх його граматичних категорій, у яких для такого перезвуку були відповідні фонетичні умови. Підставою для такого висновку не можуть служити, зрозуміло, описи сучасного стану цього явища в говірках. Сучасний дослідник уже не має можливості адекватно моделювати архаїчну систему говірки. Він у більшості випадків не може однозначно розв'язати, чи відсутність перезвуку в тій або іншій лексемі, граматичній категорії є наслідком або непослідовного проведення самого перезвуку, або результатом пізнішого витіснення (спочатку через адституцію, а згодом і субституцію) форм з перезвуком формами без перезвуку під нівелюючим впливом сусідніх говорів, що не знають перезвуку, а тепер ще й під особливо активним транснормалізуючим впливом літературної мови. Матеріал для підтвердження нашого припущення дають спостереження дослідників минулого століття, особливо першої половини. У працях Я. Головацького, І. Вагилевича, О. О. Потебні, П. Житецького, О. Огоновського та ін. знаходимо вказівки на те, що в ряді слів (для, лях, гуляти, лялька, ляпати, чари, шабля, наша, ваша, крашча, я, чия, моя, пояс, та ін.) в "підгірських діалектах" немає перезвуку a > e /и, і/.

У наддністрянських, надсянських, покутських і буковинських говорах перезвуку a немає після й незалежно від наголосу в усіх позиціях – на початку, в середині та кінці слова (йама, йаккий, йаблуко, йопяс, йайатиса, йіяти, зм'я, бугаїа, бабія). Закономірно виникає питання, чи в названих говорах і на попередніх етапах не було перезвуку a > e після й. Деякі моменти системно-структурного характеру й специфіка артикуляційно-акустичної природи й схилив нас до думки, що в згаданих говорах перезвуку a > e після й не було ніколи¹.

Перезвук a > e /и, і/ після середньоязикового й незалежно від наголошеності чи ненаголошеності позиції є однією з характерних особливостей порівняно невеликої частини гупцувських говірок, розташованих у басейні Білого й Чорного Черемошу частково на території Івано-Франківської обл., частково – Чернівець-

¹ Детальніше про це див. нашу статтю "Розрізнення /a/ ~ /e/ після середньоязикового /й/ у південно-західних говорах української мови" (67, 48-56).

кої: йешур, йегитка, йере, бойеті^иси, буйери, нійекого, уне^и дойе, йейца, йіце, йіпец, йеве^иуси, йерем (ярмо), йеруга, йело-
вега, з йеворова, але злог^ийам, шлийа, Одожійа (див. також 67,
53).

Цікаво, що саме в цій частині гуцульських говорів, де є
перезвук а > е після й існує інше обмеження сфери перезвук
а > е. Він ніколи не виступає на морфемному стику кореня (ос-
нови) й закінчення в парадигмі деяких словозмінних класів імен-
ників і прикметників (займенників). Проілюструємо це матеріалом
з говірки с. Бистреця Верховинського р-ну Івано-Франківської об-
ласті: у наз. відм. одн. іменників жін. роду колишніх йа-основ -
земніа, бри^ихна// бри^ихна, кудєла с преде^ива, пйетница, зирні^еца,
йейца, блошти^еца, флеша, и^ержа, прежа, теш^а:а, куча, бітра
(драбина), фасула, зимуула, наг^ийа; у наз. відм. одн. іменників
чол. роду колишніх йа-основ - гед^а, судійа; у дав., ор., місц.
відмінках мн. всіх іменників жін. роду з основою на м^иякий при-
голосний - но^ицями, ме^ишами, одови^ецями, віуцями, межами, на
долонах, на вулицях, на кучах, зови^ецям, у спідни^ецах, онучами,
у шугах, у глі^еніних макітрах; у род. відм. одн. іменників чол.
роду колишніх йо-основ та і-основ - доброго зета, з Бистреця,
с колотіза, йедного дна, дес нема ножа, віучира, до богача, до
цисара, нема злог^ийа, до богайа, забє^иу йешура, не знайу йеко-
го г^ит:а(дідька); у род. відм. одн. іменників середн. роду - нема
шєска, поуно смі^ит^а, до коріна, не п^изнау обіска, без вимна,
кімна, без піра, купа збіжа, тупого вістра; у дав., ор., місц.
відм. мн. іменників чол. і середн. роду з основою на м^иякий
приголосний - госкам, кінцями, на стіл^ах, виделцями, місц^ицями,
хлопцям, колач^ими^е, корч^ими^е, віучирам, злог^ийам, полами, на
своїх обісках, вістрами; у наз. відм. одн. прикметників (займен-
ників) жін. роду з основою на шиплячий приголосний - доуша, най-
ліпша, шетка божа, наша, ваша.

В усіх інших випадках а незалежно від свого походження в
повиді після м^иякого приголосного, в тому числі і й, змінилося
в г^ии. і/, наприклад у середині слова - капуск^иний, воленка,
сіета, воунений, іс:екне, уйєвати^и, летати^и, добегну, блєхіу-
ка, в^инчєйуци, шєпка, обидєти^и, нійекого, бойєли се^и, посі-
йєти^и, та ін; на морфемному стику - шєскє, жикє, смік^тє, обіс-
кє, ўбранє, колоєє, збіжє, галузі, здоройє, клочі, вістрє, пірі,
смерч^и, весіде, хлопєє, поросі, и^емне, лоші, лошєта, курі, куріта.

к'і́ше, йагне, качі́не, вои^е хот'к'е, йіг'е, си'е, хрест'к'е, верке,
ко́се, вло́йе, скри^еп'іе, бо́ле, бі́же//бі́жут, до́йе.

Говори, у яких немає перезвуку в названих морфологічних ка-
тегоріях, зосереджені більш-менш компактно в південно-східній
частині Гуцульщини, у західній і південній частині Буковини, що
прилягає до гуцульських говорів, і в говірках південно-східних
районів Тернопільської обл.

Аналогічні відношення щодо розподілу вживання звуків а
і я, і/ після м'яких приголосних, описані вище в говірці с.Би-
стреця, наявні й у говірках інших сіл Верховинського й Косів-
ського районів (Перехресне, Яворів, Слобідка). На підставі мате-
ріалу, наведеного Я.Яновим у його праці про фонетику гуцульських
говорів, можна зробити висновок, що така ж картина існує в говір-
ках сс.Гринява, Голови, Краснолів, Черемошна Верховинського
р-ну (213, 264-290).

Матеріали П т. АУМ констатують ідентичний стан розподілу
відповідників етимологічних *а, *я після м'яких приголосних ще в
таких гуцульських і буковинських говірках Чернівецької обл.: сс.Ви-
шенка, Берегомет Вижницького р-ну, Дихтинець, Сергії, Плоска,
Селятин, Шепіт Путильського р-ну, Стрілецький Кут, Южинець Кіц-
манського р-ну, Михайлівка, Черепківці, Хряцька, Луковиця, Ту-
ратка Глибоцького р-ну і на території Івано-Франківської обл.
в сс.Запруття, Тростянець Снятинського р-ну, Город Косівського
р-ну, Замагорів, Зелена Верховинського р-ну.

Подібне спостерігається у ряді говірок тієї частини Букови-
ни, якій узагалі відомий перезвук а > я. Різниця між ними й
описаною говіркою полягає в тому, що в них нема перезвуку не
лише в морфологічних категоріях, названих в описі згадуваної
говірки с.Бистреця, а й у формативах 3 ос.мн.теп. часу дієслів
П дієвідміни. Наведемо приклади говірки с.Витилівка Кіцманського
р-ну Чернівецької обл.: бурачине, йагни, йагні^е там, веремне,
яаблук, яама, пойс, по^удвірі, рібий, тірі, горичий, литати,
поміещувати, кочен, тачіука, стирче^и ти, шиста, горошенка, жи-
ло (жало), кричеу, гусітам, місіц, поросе^и там, к'ісе, світий,
цвек, здороуйе, питатиси, здибауси, але возіуна, віучарна, кла-
на, пугна, барабула, полица, лавіца, удовица, трісовица, грудни^е-
ца, букша, туча, одежа, душа, тешча, сажа, ме^ижа, бура, зора,
змійя, Одокійя, у пугнах, від нена, у хлопца, до дна, днама,
на конах, зитах, конам, хлопцам, того вімна, бімна, тімна, мна.

корчами, а також: вони^о хода, 'носа, говора, стоїа, 'лоуїа, 'лубїа, ломїа, во'лота.

Такі самі обмеження перезвуку, як і в говірці Витилівки, існують, за свідченням карт і матеріалів П т. АУМ, ще в таких буквинських говірках: сс. Карапчів Вижницького р-ну, Шепіт Путильського р-ну, Нижні Станівці, Драчинці Кіцманського р-ну, Стара Жадова, Великий Кучурів, Банилів-Підгірний, Краснопутна (об'єднане тепер в с. Красноільськ) Сторожинецького р-ну, Самушин Заставнівського р-ну, Голубівка (об'єднане тепер в с. Зелений Гай) Новоселицького р-ну.

Відсутність перезвуку в ряді граматичних форм відзначає К. Дейна в говірках Тернопільщини: сс. Іване-Пусте, Гермаківка, Стрілківці, Шупарка Борщівського р-ну, Васильківці, Кругулець, Городниця, Крутилів, Раптівці, Красне, Пізнанка, Самолусківці Гусятинського р-ну, Дошнів, Сороцьке Тербовлянського р-ну, Лука Монастириського р-ну, Мшана, Остапівці Зборівського р-ну, Довжанка, Лучка, Мишковичі, Прошова, Скоморохи, Ковівка Тернопільського р-ну, Краве, Зарубинці, Турівка Підволочиського р-ну, Паївка, Красне Гусятинського р-ну (202, 9-10, карта I /'а/, ізоглоса I та 2; 204; 10-12). Проте аналіз наведеного автором ілюстративного матеріалу свідчить, що в ряді відзначених ним говірок як таких, які не знають перезвуку у флективних морфемах іменників, прикметників (займенників) м'яких відмін, перезвук усе ж таки - то рідше, то частіше - зустрічається в закінченнях окремих відмінків іменників з основою на м'який приголосний. Див., наприклад: 'naša, vo'z'ina, pryhoršča, baža, ruža, kada, ц'ница, bura, vy'ren'a, sy'cku'na, pi'ck'ana, 'ruca, kobis'na, kača'ba'a, dyru'čn'a, k'ruča, pšy'ny'ci, k'eani, ta'ka, ky'r'z'yd'i, nōža, do bry'ca, ko'n'a, s'po'ly'e, s k'ir'čy'e, dny'e, p'ly korčy'e, bocka'čy'e - с. Гермаківка; gāz'dyna, pi'ck'ana, stai'ca, zym'na, kača'ba'a, baža, kruča, fa'sula, tešča'e, vy'ren'a'e, žy'ck'eda, ky'r'čy'ka'e, at'lyci, ku'dely'e, skry'n'i, s'tedi, do žik'ta, vid' by'č'n'a, s'po'ly'e, do 'st'ian'čy'e - с. Шупарка; ny'e'd'la, 'rud'n'a, p'česny'ca, čerčy'cy'e, čy'p'čy'cy'e, do ty'č'eta, do pi'ck'm'ina, ko'n'e, do kova'č'e - с. Мишковичі; svy'n'a, vaty'cy, p'četny'cy'e, m'is'ac'h, ko'n'y'e, dke - с. Лука (204, 10-12).

У згадуваній праці Г.Ф. Шила знаходимо вказівку на те, що на Львівщині існують говірки, які не знають переходу а в голосні переднього ряду в закінченнях іменників, хоча взагалі перезвук у цих говірках існує (197, 40). Однак повірити беззаперечно у висновок автора не дозволяє наведений ним же для ілюстрації цього твердження фактичний матеріал з говірок с. Добротвір Кам'ян-

сько-Бувького р-ну (садет, пурисетови, йачетуви, мнесу, мнати, машку, предиву, гуречий, зура, бура, булет, шкланка, вйеванка, кушети, кричет, памніт, видіт, просіт, на конах, взали, путна, конам, будам, місац, тагнути, рісний, вугоріт, рйсий, заприжу, кулітуви, саджі, айізати, качан, ганчар, шапка, шанувати, мижа) та із с.Селець колишнього Великомоствітського р-ну, тепер Сокальського р-ну (притетач, всеу, віуце, шетко, тешко, міети, декувати, ди^есатина, драбінастий, конам, будам, хлопцам, у сінах, на конах, булет, прежі, блеха, предиво, курьетко, шчеука, річети, міже^я, шепка, шче^исці, кричеу, друкітні, стайні, паміт, зібна, підзіблити, грумувиці, блискавиці, затігают, жабічий, місіці, ходіт, носіт, грідід, рідно, бурі, трісавиці, челіт, саджі, прежі, мшлічий, шінувати) (197,36-37).

Аналіз матеріалів П т. АУМ не виявив у наддністрянських говірках Львівщини таких, які б за наявності перезвуку взагалі не мали його у флективних морфемах іменників. Однією з можливих причин порівняно частішої відсутності перезвуку у флективних морфемах цих і деяких інших південно-західних говорів української мови можна вважати те, що в результаті контактування говірок, яким властивий перезвук, з говірками, які його зовсім не знають, а також під зростаючим впливом літературної мови витіснення структур в перезвуком може відбуватись не хаотично, а в певній послідовності. Воно може здійснюватись на морфемних ступенях різних словоформ багатьох словозмінних і словотворчих моделей, чому сприяють постійно існуючі в свідомості мовлян асоціативні зв'язки як між різними членами тих самих парадигм, так і між структурно ідентичними членами різних словозмінних і словотворчих моделей.

І Уперше згадка про те, що перезвук а в голосні переднього ряду в деяких флективних морфемах не повністю збігається з таким перезвуком в інших позиціях висловила О.Курило (100, 102). Однак не маючи достатньої кількості вірогідного фактичного матеріалу (переважно кількість прикладів авторка взяла з етнографічних записів, під час збирання яких основна увага експлораторів була звернена на літературно-художні особливості записуваних творів, а тому багато діалектних відмінностей не знаходять у них відображення) в різного типу говорів, у тому числі й контактуючих і перехідних, авторка могла підсумувати свої спостереження лише в найзагальніших рисах, що в говірках, перехідних від тих, яким відомий перезвук, до тих, які його не знають, певні морфологічні категорії можуть мати а незмінені і, навпаки, за переважно незмінного а окремі словозмінні категорії можуть мати змінене а (теле, весіле). Про це ж йдеться на конкретному фактичному матеріалі наддністрянських говірок Тернопільщини, в згадуваних працях К.Дейни.

Ми вважаємо, що процес субституції наслідків перезвуку – голосних переднього ряду е, я, і голосним а на мовному пограниччі наддністрянських говірок в волинськими та подільськими на території Львівської й Тернопільської областей відбувався і продовжує відбуватись поетапно. Наші спостереження за процесом витіснення структур з перезвуком (п'ят, стайне, 'тешко, на коне і под.) структурами без перезвуку (п'ят, стайна, 'ташко, на кона) в усній розмовній мові носіїв говірок підтверджують думку І.І.Ковалика, "що в ході засвоєння літературних норм мовцем-носієм діалектного вияву мови – не завжди має місце субституція, або заміна, у багатьох випадках наступає аституція (доставлення), чи кооптація, тобто оволодівання додатковими мовними величинами, які фіксуються в мовній свідомості й тим самим приєднуються до наявних уже в мові паралельних величин (лексичних, граматичних та ін.), що й надалі зберігаються в мовній свідомості поряд із засвоєними літературними мовними величинами" (90, 240).

Нам неодноразово доводилось спостерігати, як у мовленні одного й того ж інформатора ті самі слова й словоформи вживаються то в звуковому вигляді, оформленому згідно з діалектною фонетичною нормою, то у вигляді, який характеризує літературну фонетико-орфоепічну норму¹. Перевага перших форм над другими або, навпаки, літературних або іншодіалектних над власними діалектними, їх кількісне співвідношення взагалі в кожному конкретному

¹ Наприклад, у розповіді, записаній нами на магнітофонну стрічку від інформатора Г.А.Лобача (57 років, освіта 7 кл. румунської школи, с.Прилипче Заставнівського р-ну Чернівецької обл.) майже поруч уживаються паралельні форми – у царє, замістити¹ л царє: а у того царє буу значит /йак то сказати підручник йи^его/ну понашуму цей найстарши¹й/ архірей /ну йак улади^ека там чи архірей/ це буу йи^его 'перши¹й замістити¹ л значит царє // вони^е ўса 'разом значит 'раду 'радили. У розповіді інформатора із с.Осташівці Зборівського р-ну Тернопільської обл. М.С.Кираша (82 роки, освіта 3 кл.) вживаються поруч паралельні структури – порєдок, порадок: а потому друг'їй р'їк /то 'бувим по^уліводом/жи по'полу порєдок тримавим/ порєдок // 'луди робили жибі/ жибіи значиті наводиу порадок/ жибіи то добрі ўсо робилосі//.

випадку мовлення може бути іншим. Воно залежить від таких здебільшого екстралінгвістичних чинників, як віку мовця, його освіти, індивідуального досвіду, статі, обставин, у яких відбувається мовлення та ін. Незважаючи на те, що дію цих мінливих факторів інколи дуже важко врахувати, певні загальні тенденції у витісненні чи заміні відповідних діалектних структур іншодіалектними (вони в цьому випадку збігаються з літературними) виявляються то більше, то менше виразно.

Очевидно, після певного періоду паралельного співіснування в ідіолекті окремого мовця чи ширше — в говірці (говорі) різносистемних елементів настає період поступового витіснення власних діалектних елементів іншодіалектними, які з погляду мовлян оцінюються як кращі, правильніші. Це витіснення відбувається, як правило, насамперед у найслабших ланках системи, у тих, де вахисна протидія системи є найменшою, де для засвоєння іншодіалектного чи літературного елементу існують найбільш сприятливі умови. Щодо досліджуваного явища перезвуку а в голосні переднього ряду, то найбільш сприятливі умови для витіснення його наслідків голосним а е, безперечно, на морфемному ступі кореня (основи) і флексії.

Записи діалектних матеріалів на території південно-східної частини Тернопільщини, а також у кількох сусідніх з Тернопільщиною селах Хмельницької обл. фіксують, очевидно, ту стадію розвитку наддністрянських говірок, коли витіснення голосним а наслідків перезвуку майже завершилося в тих флексивних морфемах, які мають співвідносні аналоги в словозмінних моделях з основою на кінцевий твердий приголосний, і коли процес субституції голосних переднього ряду е /я, і/ голосним а поширився вже на середню морфем. У зв'язку з цим варто нагадати, що вже Я.Гебауер, пояснюючи на основі свідчень старочеських писемних пам'яток неодноразовість аналогічних вирівнювань у таких, наприклад, формах, як *dušě - dušdm - dušcem i pradu - předeš - předu*, висловив думку, що уніфікуючі аналогічні вирівнювання відбуваються швидше у флексивних морфемах, ніж у середині кореневих морфем (208, 115).

І хоча "Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови" (К., 1949), на жаль, не передбачає спеціальних питань для виявлення ареальних і системно-структурних

відмінностей у реалізації процесу субституції наслідків перезвуку, і записи до АУМ не дають матеріалу, потрібного для встановлення статистичних співвідношень і для більш категоричних висновків, однак і на підставі цих записів можна вважати, що накреслена вище послідовність процесу субституції реально існує.

На підтвердження такого висновку наведемо матеріал з говірок деяких населених пунктів Тернопільщини: с.Глібів Гусятинського р-ну – у середині кореня (основи): гриділ, грѣтка, трісовина, курічий, ковечий, дивидісятий, вуґійска, чєліт, пітнайцітка, нецєта, воуки заводет, блєу, дєвіт, тігати, вєзєли, памніт, рє^нбий, холєва, сонєшняк, мнєсо, мнєти, свєто, світій, цвєк, тєшко, прєжа, рісний, порѣдок; частіше зустрічаються в говірці й структури, у яких перезвук відсутній у середині морфеми: пїятка, жадних причин, розїава, в мїсаці, качан, латати, вєзєли, алє вєау, кричау, дакувати, бласк, гончар//горшкодрай, зайац, шанувати, шапка, жайворонок; у закінченні наз. відм.одн.іменників середн. роду: кїсе, тринє, ко^улосє, бурачнє, морквинє, бараболнє, огірчнє, гарбузинє, шматє, піднєбїнє, склєпїнє, тилєтї, гусєткови, йагнєту, пацєту, пїри, подїври, лисцє, висїлє, камїнє, вуглє, сїмнє, повїтри, голублєта, здорюлє, клачє^н, насїнє, житє, смїтє, шчасїє, лощє//лошєтко; у закінченнях інших відмінків іменників усіх родів, а також у 3 ос.мн. дієслів II дієвідміни: стайна, бабла, копица, терлипа, барабола, зазула//завуле, гуспудина, діжа, магїлница//магїлницє, ручицє, путнє, кухнє, зміїа, вора, почовица, кє^нрица, вулиця, тєшча, душа, віуца, птица, праца, саїа, мєжа, на очах, по бікара, дітам, калужа, корчамн, того вимна, тїмна, їмна, сїмна, ходат, носат, лублат, ломлат, волочат; с.Світанок Терєбовлянського р-ну – у середині кореня (основи): барабуленка, горохєнка, чєліт, уєєу, дєсїт, о^убро^ублєти, мшпїчий, жабїчий, курічий, горнєтко, ко^увєчий, дванайціт, дє^світнайціт, пє^нцєтка, блєу, мїсіц, памїт//памніт, лігати, тї^сгнуги, курїтка, зарю^ублєти, цїпїта, рібий, хо^улєва, го^урєчий, мнєсо//мнєсо, пацєткови, мнєти, свєто, світій, цвєк, тєшко, тєгнути йагнєткови, тє^нтя (тєбє), рісний, вїтїгли, валюїєні, жєти барабуїєнку, тє^нлєтко^ум, прєсєніско, віусєніско, гриділ, здибатїсі, гусєтам, вдєдєсі, в таїї, столар, бє^нз жадних причин, лада, обїчайка, дакувати, шчєвїй, усакїй, бо^улачка, пє^нчатка, качан, го^унчар, го^уло^убїата, сє^нланський, раданський, шапка, шанувати, жарїти, жарїти,

майво^уронок, лежати, гречаниско, бурчаниско, кукурубаниско; в
 вакінченні наз. і ор. відм. одн. іменників середн. роду: буре-
 чині, морквині, бадилі, огирчині, ви^осібе^н, ріше, шірі, по^удвіре^н,
 мисці, посліуйе^н, по^увітре^н, каміне^н, йіжені, здороуле^н, г'іле,
 клачі, листе^нм, шчасце, ло^уше, о^убіоце, колосине^н; у закінченнях
 інших відмінків іменників усіх родів, а також у 3 ос. мн. дієслів
 II дієвідміни: букша, туча, тенча, блискавиці, сніжниці, дутні,
 вазула, господині, побіжниці, діжа, літна кухня, тута, таса,
 мола, біна, ко^урчями, дітам, шчодна, мамца, мамуна, хашчями, на
 конах, затах, у сінах, грудах дверах, костях, змія, дінами, зірни-
 ца//зірнице^н, шушувца, кріўца, ке^нрница, калабана, вулиця, душа,
 сажа, приажа, ме^нжа, границя, бура, до ткача, за пе^нре^нпроше^н нам,
 болят, кодет, носет, муоблат, ломлат, волочат, то^улочат, молотат.

Майже кінцевий етап завершення процесу витіснення структур
 з перезвуком структурами без перезвуку констатовано нами 1964 р.
 в говірці с. Завалля Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. Го-
 вірка цього села постійно зазнавала й зазнає впливу говірок, яким
 перезвук д > е невідомий. Нижче наведемо фактичний матеріал з ці-
 єї говірки, записаний від жінок найстаршого покоління: будак, ці-
 наука (горші пе^нти воду), віусан:а, шідісет^к, прийнали б'єка, сад,
 добагну, риздвіані св'єта, вйанут, уйаска, цвек, м'ясо, метиро,
 м'ятка псача, кучирава, зароб'яти, сонішняк, ташкій, татар, ві-
 кавати, накігнути, коунар, капустаний, воунаний, м'ісац, десіт,
 с'єтошний, дванаїцїт, жаб'ячий, зайвазала, п'єта, памнат, у ди-
 руйанке^н, сажати, кочан, жертувати, жати, йіжак, ни пирискежай,
 тачаўка, умочаўу, воучача, пичетка, молочар', борачанка, початок,
 білашині миске^н, пр'єли, гратка, порадок, пр'їду, пр'єжа//пр'єжа, го-
 б'єчій, попр'єтати, до р'їду, пов'їчерати, тр'єсу, раби^ой, школар',
 мулар, столар, він уже ла^н, повабаўу, друшлак, валанкі, губ'єти,
 кл'єкати, мусу лаж'ти, йагода, йаблуна, йашур, йейца, йіце,
 йагні, спиц'йалний, йавеуси, пояс, зайіц, йармо, наг'їя, мален-
 та донта, воне^н роска, йіда, сйда, зимна, кор'їне, до кори^нна,
 колейшна, конам, банта (<банька), шискі, н'їма шиска, пател'їна,
 терні, пр'єке, п'їчені, ўбрані, шеніткo, не^нма ск'їлца, в'їуца, пала-
 не^нца, поросі//поросе, волосі, воне^н коса, м'є, ім'єм, в'їмні,
 в'їмнім, воне^н луб'їяси, пл'єчі св'є^нр'їя, воне^н лоўїя, дроб'їя, иржа,
 м'їжа, унуча, чаша, личі с конопані, крута волов'їд з м'їча, л'їші,
 л'їшата, сажа, в'їжі, р'їш'є, туча, «на пл'єчах, кл'їчі, ме^ншами,
 т'їпл'їша, д'їср'їша, ваша, наша, под'їр'є, в'їстр'є, косар'є, косар'єми,

макітра, 'зуби бола, п'шоу на вісібіа а пр'шоу з вісібіа, вазула, кула, ладанови 'зіле/зілі, цібула, 'телі, воне^п стоїа, до бугаїа, до злог'їа.

З наведеного матеріалу видно, що у середині слова перезвук а > е зберігається тільки в поодиноких лексемах (шідісет^к, дедіт, дванайціт, 'зека, 'света, цвек, п'єтиро, жертувати, п'їчєтка, пр'єсти, попр'єтати, 'зайц, й'їце, 'сонішник, накі'їчути, гор'єчії), у флективних морфемах перезвук послідовно зберігається лише в наз. та ор. відм. середн. роду типу жите, 'телі, мне, імнем, 'їмні, 'їмнім, 'їлі, волобе та ін.

Навіть побіжне зіставлення фактичного матеріалу із сіл Бистрець й Витилівка, з одного боку, і сіл Глібів та Світанок, з другого, - виявляє істотну різницю між цими групами говірок щодо характеру дистрибуції голосних а та е після м'яких приголосних. У говірках перших двох сіл, які репрезентують говіркові групи південної частини Гуцульщини і західної Буковини, перезвук а > е/и, і/, по-перше, послідовно не виступає на морфемному стику в певній категорії флексій; по-друге, не на морфемному стику в середині морфем у мовленні осіб, які репрезентують традиційний говір (об'єктами нашого дослідження були переважно жінки старшого покоління - віком від 55 до 60 років і більше) перезвук проведений послідовно, за винятком поодиноких прикладів. У той же час у говірках сіл Глібів і Світанок, які репрезентують групу говірок південно-східної частини Тернопільщини (до цієї групи говірок можна віднести й окремі говірки Львівщини, що межують з волинськими), у мовленні тієї ж самої, найстаршої за віком групи інформаторів вимальовується трохи інша загальна картина наявності - відсутності явища перезвуку за фонетичними й морфологічними позиціями: по-перше, структури без перезвуку в середині морфем зустрічаються частіше, ніж у першій групі говірок: по-друге, у переважній кількості прикладів, що в певній категорії флективних морфем перезвуку не мають, трапляються випадки, коли перезвук ще зберігається в цій категорії флексій.

Розбіжність між говірками першої й другої груп щодо характеру розподілу явища перезвуку в окремих позиціях дає підставу висловити припущення, що причини відсутності перезвуку в флективних морфемах певних словозмінних класів у кожній з цих груп генетично різні: у першій, гуцульсько-буковинській, ця причина полягає в тому, що асоціативні зв'язки між функціонально ідентичними

елементами мовної системи з самого початку виявилися міцнішими від фонетичної тенденції і стали бар'єром на шляху до всеохоплюючого процесу перезвуку в усіх позиціях, де цьому сприяли фонетичні умови; у другій, наддністрянській, групі говірок причина відсутності перезвуку в середині морфем і порівняно частішої його відсутності на морфемному стику кореня (основи) і флексії зумовлена, безперечно, впливом на наддністрянські говірки сусідніх волинських і подільських (цей вплив підтримується тепер і літературною нормою), у яких перезвуку немає (пор. 202, 12, 54-55).

З погляду проблеми мовних контактів, взаємодії і взаємовпливів різних діалектних утворень цікавим видається ще таке спостереження за однією із закономірностей звукових змін, що відбуваються під час міждіалектних контактів. Вище було зроблено спробу розглянути послідовність процесу субституції наслідків перезвуку голосним a в тому випадку, коли мали вплив говори й літературна мова, фонетичні системи яких не знають перезвуку a > e/и, i/. Про те, що джерелом впливу були волинські й подільські говірки, що саме таким був напрям впливів, свідчить, між іншим, і конфігурація ізоглос, які співставив на двох зведених картах і розшифрував К. Дейна (202, 18, 51-59, карти № 1, 2). Проте цілком імовірний і такий випадок, коли внаслідок дії якихось екстралінгвістичних чинників (вищого економічно-матеріального становища, кращої культури побуту, розвиненішої й багатшої духовної культури в різних її виявах), говори, яким відомий перезвук впливають на говори, у яких його немає. Саме такі говірки існують на пограниччі наддністрянських і бойківських. Закономірно чекати, що проникнення перезвуку в ці говірки відбуватиметься в зворотному порядку порівняно з витісненням його в розглянутих вище наддністрянських говірках Тернопільщини, тобто насамперед перезвук охопить a, що знаходиться в середині морфем, а найпізніше a тих флексивних морфем, які мають співвідносні аналоги в словозмінних моделях з основою на кінцевий твердий приголосний. Насправді ж, як можна вважати на підставі спостережень дослідників бойківських говірок і говірок, перехідних від бойківських до наддністрянських, такої послідовності проникнення перезвуку немає і структури без перезвуку витісняються структурами з перезвуком не суворо послідовно, а без будь-якої закономірності. Так, Д. Г. Бандрівський зазначає, що в говірці с. Нового Кропивника колишнього Підбузького (тепер Дрогобицького р-ну) Львівської обл. процес зміни артику-

ляції а після палатальних приголосних відбувається під впливом наддністрянських говірок (5, 10). Наведені ним з цієї говірки приклади, частина з яких записана і від мовлян середнього й молодшого покоління, підтверджують правильність зробленого вже висновку: палици^е, каси^{е/}, пйастук//п'істук, пйатници^{е/}//п'іе^а-тници^{е/}, св'ято//св'іе^ато, але св'ятий, почи^естунок, чи^есу, ши^енувати, жи^елу//жи^у, жи^едати//жи^адати, курий^ет, морий^ет, гово-рй^ет(5,10-11).

Цікаво відзначити й таке. У цій же говірці Нового Кропивни-на, як і в сусідніх говірках Бистриці, Жданівки, Залокоті, Під-бужа, Смільної перезвук а > е/и, і/ зустрічається і в формах нав. відм.одн. прикметників вищого ступеня жіночого роду: мама біпши^е, та трава гірши^е, зима здоровіш:и^е, ніч коротшій^е//тша, ніч короч:і, ніч доуші (5,10). Цей факт заслуговує окремої уваги тому, що на-віть у наддністрянських говірках прикметникові форми (наприклад, вайменників наше^а, ваше^а дочка)¹з перезвуком досить рідкісне явище, а в флективних морфемах форм вищого й найвищого ступеня прикметників перезвук а > е /д, і/ ми зустрічали лише в говірці одного села - Небилова Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл., розташованому на правому березі річки Лімниці біля Перегін-ська, тобто, згідно з класифікацією українських говорів поперед-ніх дослідників, на пограниччі трьох південно-західних говорів: бойківського, гуцульського й наддністрянського: шче доуші (<довша), а та найліпши (<найліпша), найстарші сі^астра. Говірка с.Небилова (виявляє риси цих суміжних говорів: пор., наприклад, відоме бой-ківське звуження е (звирхи, ўтец, смёрт, типирка, на зёмлу, пи-рид, пирше^а, дён), більш задня артикуляція д /мь^а, ть^а, бьбь^а/ і водночас така виразно наддністрянська й гуцульська риса, як перезвук а>е/и, і/ (столер, пйеда, пташе, сцілце, корчема, віу-чер, чед, чести^ена).

Д.Г.Бандрівський наявність перезвуку в зазначених вище при-кметникових формах у підгірських говірках південної частини ко-лишнього Підбузького р-ну пояснює довшим збереженням у них пала-тальності шиплячих приголосних, ніж у говірках північної частини

¹ Про власне прикметники не доводиться говорити, бо майже в усіх південно-західних говорах відбулась індукція прикметників з основою на твердий приголосний на прикметники з основою на м'який приголосний. Виняток становлять лише деякі надсянські говірки (див.27, 74-75; 26, 73-74; 28, 82).

цього ж району. Непереконливість такого пояснення видно вже з наведених автором прикладів з говірок північної частини району: каші р'ічча, мука темніша (5, 10). Чому тоді в слові каша "перезвук е (каш'ї), а в словах р'ічча, темніша немає, адже ж і тут і там голосний а стояв після шиплячих? Вірогідніше припустити, що перезвук а > е/и, і/ в названих формах вищого ступеня приметників пов'язаний до певної міри з самим характером цих говірок, їх положенням на пограниччі двох говорів - бойківського й наддністрянського, - тобто з їх перехідністю. Як відомо, однією з ознак перехідних говорів є наявність у них явищ гіперичного походження. Ось що пише з цього приводу дослідниця говірок Нижньої Прип'яті, перехідних від українських до білоруських, Т.В.Наварова: "Уподібнення за аналогією до уявно правильних форм може виступати також за умов взаємодії різнодіалектних чи різномовних рис. Через те можна припустити, що гіперивми виникають як певні закономірні явища там, де стикаються риси двох діалектів чи споріднених мов, тобто в мішаних і перехідних говорах, будучи однією з ознак цих говорів" (118, 21).

Думаємо, що в розгляданих говірках саме той випадок, коли носії бойківської в своїй основі говірки, наслідуючи "вразкову, красивішу й правильнішу", на їх думку, сусідню наддністрянську говірку й переймаючи наддністрянську вимову структур з перезвуком а > е/и, і/ замість власних без перезвуку, заходять у цьому перейманні й прагненні до правильності так далеко, що піддають перезвуку а навіть у тих словах і граматичних формах, які в наддністрянських побутують у "неперезвученому" вигляді.

Не менш показовим є матеріал з іншої виразно бойківської говірки (досить вказати на звуження, наприклад, е перед наступним м'яким приголосним і перед складом з голосним переднього ряду високого підняття - дѣн, чѣчѣр, вѣрх) с.Коростова Сколівського р-ну Львівської обл.: висіла, газдіна, прѣжа, шчасца, але кудили^е, чѣли^ед, пѣятниці^е, жілива (пор.жалити), студні (5, 11), у тажи, жакувати, тагати, ұзау, ұзели, тамити, ташко, зѣнато, ілѣанка, мѣсец, кукурузанка, вѣусанка, вѣсімнайцѣт //вѣсімнайцѣт, двайцаѣ //двайцѣт, трийцаѣ//трийцѣт, ұсакѣй, жабаичий, мѣасо, памнет //памнат, зѣмнати, свѣнато, дѣвѣт, качан, кричау, вѣучар, шапка, чѣлед, лѣгати, собѣчка, хѣлава, горачий, рѣсний, грѣдѣл, говорѣт, порадок, ѣама, ѣагода, ѣаѣце, зайаѣц, студні//студні, скрині, вѣіуна, вѣучарні, горна, сімна,

к'іса, конам/конім, на конах, на забах, будам/будім/будом,
хлопцім, кроуца, оленца, ручца, у грудях, у сінах, здороуя,
душа, з корчами, бура, зора, тіра, подвіра, зазула, ми на вас
са не сподівали, так са робиело, домоуялиса.

Порівняно невелика кількість випадків перезвуку говорить про те, що говірка с.Коростова не так давно почала зазнавати впливу сусідніх наддністрянських говірок (пор. хоча б те, що перезвуку немає ще навіть у зворотній частці -ся, яка загалом має найбільший ареал перезвуку). Однак досить навіть цієї невеликої кількості прикладів, щоб підтвердити зроблений висновок про відсутність у цих перехідних говірках якоїсь послідовності в перейманні явища перезвуку.

Отже, з наведених вище прикладів з говірок сс.Бистреця й Витилівки видно, що перезвук у них на морфемному стику відбувся лише у флективних морфемах наз. та ор. відм. одн. іменників середн. роду та в говірці с.Бистреця у формах 3 ос.мн.дієслів II дієвідміни. У частині іменників середн.роду, що означають назви малих тварин та істот, давньою флексією був є; в інших іменниках, переважно зі значенням збірності, давньою флексією була -іје/-ьје; форма 3 ос.мн. дієслів, що належать тепер до II дієвідміни, виражалася в давньоруській мові флексією -Ать. На перший погляд може здатися, що в цих говірках причину перезвуку флективного а в частині іменників середн.роду, а також у дієслівних формах 3 ос. мн. при одночасній відсутності перезвуку флективного а в іменниках жін. та чол. роду можна пояснити тим, що а < А вмінювалось швидше й пересувало свою артикуляцію в напрямі до є, ніж а < *а. У такому випадку є решти іменників середн. роду (жит^кє, весіє, насіє) пояснювалося б, як про це говорить К.Дейна (204, 79), збереженням праруського стану.

Ні фактичного матеріалу, ні теоретичних міркувань, які заперечували б можливість швидшого розвитку а < А в напрямі до є, ніж а < *а, навести не можемо. Теоретично така можливість могла існувати, і це припущення можна було б прийняти, якщо б і в середині слів відбувся перезвук лише а < А. Оскільки такого стану не зафіксовано ще ніде, то причин обмеження перезвуку треба дошукуватись в інших чинниках. Зауважимо принагідно, що матеріали II т. АУМ, а також складені на підставі цих матеріалів карти свідчать, що ареали перезвуку а < А та а з етимологічного *а

в середині слова (картографувались слова тяжко, дякувати, взяти, ввзяв, з одного боку, і холява, склянка, — з другого) збігаються.

Щодо походження флексії *-e* в іменниках середн. роду типу *житє*, *весіле*, *насіне* в галицько-буковинській групі південно-західних говорів, найобґрунтованішим слід уважати погляд, що флексія *-e* в цій групі говорів є фонетичним новотвором на базі первісної флексії *-a*¹. Аргумент К.Дейни, що ареал форм *'зіле*, *насіне* ніби більший за ареал структур з власне перезвуком (*пйет*, *често*, *теме*), що свідчало б про збереження в цих говорах давньої флексії *-ъје* (204, 79-80), не можна вважати переконливим. Карти П т. АУМ показують, що ізоглоси форм *житє*, *насіне*, *йагнє* і *лошє* в основному збігаються. Трохи більшу територію поширення форм *житє*, *насіне*, *йагнє*, *лошє* порівняно з формами *'саже*, *душє* слід пояснити, очевидно, довшим збереженням форм з перезвуком саме в іменниках середн. роду, у яких *e < a* могло підтримуватись асоціацією з подібною флексією інших іменників цього ж роду (поле, море, горе). форми *жит:е*, *'зіл:е* в говірках на південь від Житомира, які для К.Дейни є доказом того, що давня флексія в цих іменниках зберігається також в інших південноукраїнських говорах, — справді є в цих говірках безпосередніми континуантами давнього стану й по-стали або внаслідок уклинення північних говорів на цю територію, або ж просто зберігаються досі під впливом сусідства з північними говорами, де послідовно збереглися форми *жит:е*, *'зіл:е*. Для висвітлення ж походження флексії *-e* в галицько-буковинській групі говорів вони не можуть мати жодного значення².

¹ З великої кількості праць, у яких дослідники зачіпали питання походження флексії *-e* в іменниках типу *житє*, *'зіле* в південно-західних говорах, вкажемо тут лише на найновішу, присвячену цьому питанню статтю С.П.Бевзенка (9, 188-194).

² Можливо, продинокі випадки збереження структур *'зыле*, *пруте*, *кажіне*, *струче* в середньозакарпатських говірках сіл Стеблівки, Сокириці, Велятина Хустського р-ну Закарпатської обл. (див. 124, 71) треба розглядати як релікти давнього закінчення *-ъје* в іменниках середн. роду. Навряд чи і в цьому випадку слід зовсім виключати можливість впливу гуцульських говірок сусідньої Раківщини.

Не заперечуючи думки, що флексія -e в іменниках 'зі́ле, на-
 бі́не є продуктом фонетичної інновації галицько-буковинської групи
 говорів, не можемо не звернути уваги на такий факт. Докладний ана-
 ліз мови українських пам"яток ХУІ ст., зроблений І.М.Керницьким,
 свідчать, що навіть у пам"ятках з території Львівщини, говори
 якої мають тепер перезвук a > e, панівною в цих іменниках серед-
 нього роду є флексія -a (81, 70; 83, 69-70; пор. також 9,
 192-193). Звідси висновок, що флексія -e в іменниках типу 'зі́ле,
 на́біне в сучасних південно-західних говорах - наслідок порівняно
 недавньої фонетичної інновації цих говорів. До такого саме висновку
 приходить І.М.Керницький. Його відразу ж узяли на озброєння при-
 хильники погляду про вторинне походження флексії -e в іменниках
 бі́ле, на́біне в південно-західних говорах. Проте деякі міркування
 не дозволяють нам беззастережно погодитися з таким висновком. Як-
 що припустити, що в ХУІ ст. справді на цій території в іменниках
 життя, насіння, щастя і под. панувала флексія -a, і що поперед-
 ній висновок відображає дійсний стан речей, то з нього неминуче
 випливає й інший висновок, що й перезвук у галицьких говорах по-
 рівняно нове явище, початок виникнення якого треба відносити не
 раніше, як на ХУІІ ст. А це вже суперечило б історичній еволюції
 перезвуку. Вірогідніше припустити, що досліджені І.М.Керницьким
 пам"ятки не зовсім задовільно, зокрема щодо досліджуваного пи-
 тання, відтворюють усну розмовну мову тодішнього галицького на-
 селення.

Давність явища перезвуку вперше беззастережно ствердив
 О.О.Потебня, виявивши його в особовій назві Хом'ковичь замість
 Хомяковичь в так званій Галицькій грамоті, написаній в Коломиї
 1398 р. (146, 121). В.Курашкевич відзначає в галицьких грамотах
 ХІУ - ХУ ст. де такі випадки з перезвуком a > e: кнѣзь, хомѣкъ,
 хотѣчи, пан немирѣ, тѣптюкови/ч/ поруч з талтюковичь, солнеч-
 кови/ч/ костыко поруч з солначковичь ожегь (219, 80). Кількома
 новими прикладами з галицьких та інших українських грамот ХІУ
 й ХУ ст. ілюструє це явище М.Ф.Наконечний: узети, десетник, прок-
 лѣтому, кърниде, наших чед, опет (122, 136). Ряд прикладів на-
 писань e або ѣ замість a з найстарших давньоруських пам"яток
 наводить О.Соболевський: развращетъ ("Добрилово евангеліє ІІ64 р."
 (165, 7); притѣчѣми глѣ, на вѣнчѣни ("Покажчик евангелѣських чи-
 тань ХІІ - ХІУ ст.") (165, 34); преставлѣж ("Луцьке евангеліє
 ХІУ ст.") (165, 45); въ чѣдѣхъ, чѣдѣю, в ужѣсь ("Часослов ХІУ ст.")

(165, 47); обр'ять и съпяше терниѣмъ покровьна, въ послушаниѣ мѣсто, образъ и подобіѣ истинно въчловѣчнѣ бж҃я слова, хлѣбъ прѣдложенъ, видѣвъ прѣмножество бестуднѣ жены тоя ("Поучения Сѣрема Сирина 1492 р.") (165, 58). В.Шимановський уважає, що перехід а > е відомий був окремим давньоруським говорам уже в XII ст. (198, 20), але в нього немає, на жаль, потрібної територіальної диференціації пам"яток і розмежування самого переходу за наголошеними й ненаголошеними позиціями.

Крім безпосередніх вказівок на перезвук, узятих із писемних пам"яток XIУ-XУ ст., треба мати на увазі й такі міркування. Перезвук а > е в словах, наприклад, прѣсти, бурѣ, порѣдок, рѣсний, міг відбутись лише тоді, коли попередній р' був ще м"яким. За даними багатьох дослідників східнослов"янських мов, ствердіння р' належить до дуже давніх фонетичних процесів. Початок його сягає ще давньоруської доби. Є.Ф.Карський уважає, що "неприхильність" до м"якого р' була вже закладена в діалектах праслов"янської мови і що в одній частині руських говорів ствердіння р' відбулося в спільнослов"янську епоху як і в деяких південнослов"янських діалектах (80, 306). В.Шимановський припускає, що ствердіння р' почалося приблизно в XII ст., бо вже в Добролювому євангелії 1164 р., написаному на території Галицько-Волинського князівства, зустрічаються написання сътвору, увру, мору, твору (198, 56). Кілька прикладів в інших галицько-волинських пам"яток XII-XIV ст. наводить О.І.Соболевський: градуца, ухыщранія, раширають, мунастырь (167, 140). Ствердіння р' перед а та у засвідчено вже в Збірнику Святослава 1073 р.: цароу, кумира (10, 173). На думку О.О.Потєбні, початок ствердіння р' треба датувати не пізніше XV ст. (146, 133).

Певне світло на встановлення відносної хронології явищ ствердіння р' і перезвук а > е/и. і/ можуть пролити ізголоси ствердіння давнього м"якого р' у різних фонетичних позиціях. Так, ізголоса ствердіння р' у слові „гончар“ проходить на Львівщині на північ від с.Лімна (біля витoku Дністра) Турківського р-ну, через місто Турку, північніше Борині, південніше с.Коростова. Коломийського р-ну, біля Славська, на Івано-Франківщині - північніше с.Вишків Долинського р-ну, далі гірським хребтом уздовж границі між Івано-Франківською й Закарпатською областями, біля Зорохти, повертає на північний схід і проходить північніше Косачів, Яблунова до Коломиї, далі повертає на схід і поблизу Забо-

лотова – до Снятина, на Буковині – північніше Кішманя в напрямі до Хотина і далі на південь від Кам"янця-Подільського йде вздовж Дністра. Ізогласа ствердіння р' перед голосним а та різними його континуантами, які виникли внаслідок перезвуку – е, и, і, проходить значно далі на північ, ніж ізогласа ствердіння р' в абсолютному кінці слова. Приблизну ізогласу ствердіння р' у слові „порядок“ можна провести від кордону біля Перемишля на південний схід до Самбора, Дрогобича, Борислава, Галича й далі від Івано-Франківська на захід до річки Збруч, звідси на південь приблизно до Заліщик і далі Дністром до Могилева-Подільського. При цьому з визначеного вище ареалу твердого р у слові „порядок“ (порадок, поредок, поридок) треба вилучити ряд говірок Мостиського, Городоцького, Нестеровського, Кам"янсько-Бузького і Золочівського районів Львівської обл., у яких зберігається м"якість р' перед е ($\alpha < A$). Необхідно також зауважити, що сам процес ствердіння приголосного р' у позиції перед голосним значною мірою зумовлюється характером наступного голосного: перед голосними е, і м"якість р' зберігається довше, ніж, наприклад, перед голосним и (часто запергати, запрігати, але запритати та ін.). Цим, очевидно, пояснюються й певні відмінності в конфігурації ізоглас ствердіння р' перед голосним а та його вступниками е, и, і, які мають неоднакові ареали поширення в різних словах-репрезентантах, і їхній (ізоглас) більш зигзагоподібний характер порівняно з чіткішими й прямолінійнішими ізогласами ствердіння р' в абсолютному кінці слова чи в позиції перед приголосним. Не виключено, що саме перезвук, унаслідок якого замість а постали голосні з більш передньою артикуляцією – е, и, і, був причиною довшого збереження м"якого р' у ряді говірок.

Ми докладно спинились на явищі ствердіння р' і його зв"язку з перезвуком а в голосні переднього ряду ще й тому, що в праці Г.Ф.Шила про наддністрянські говірки висловлено таку думку: „Перехід а в е, і, и стоїть у тісному зв"язку з шиплячими та р; там, де ці приголосні м"які (південні, центральні та західні райони Львівщини та Тернопільщини, північні райони Станіславщини, а також прилеглі до Львівщини північні райони Дрогобиччини), перехід а в е, и, і виступає у багатьох випадках; в районах, де ці приголосні диспалаталізувались, таких випадків значно менше, в й такі говірки, в яких ці приголосні хоч і стверділи, проте залишались наслідки давньої м"якості цих приголосних – е, и замість а“

(197, 40). Такий висновок не зовсім точно відображає справжній стан речей. Не підлягає сумніву, що необхідною умовою перезвуку а в голосні переднього ряду була наявність попереднього нетвердого приголосного. Існування в багатьох говірках структур з перезвуком після твердих приголосних р, ж, ш, ч (горичий, запріжу, жило, жидлива, чистувати та ін.) може бути лише доказом того, що ствердіння цих приголосних відбулось тоді, коли перезвук був уже довершеним фактом.

Порівняння ареалу перезвуку а > е/и, і/ після шиплячих ч, ж, ш у словах сторчати, лежати, щастя, лоша з ареалом перезвуку а після м'яких передньоязикових приголосних у словах колява, оклянка, тяжко, дякувати, взяти, взяв не виявляє істотної різниці у їх напрямках та розташуванні і свідчить, що ареали перезвуку а > е/и, і/ після шиплячих, з одного боку, та м'яких передньоязикових приголосних, з другого – в основному збігаються. Це доказ того, що на час перезвуку а в голосні переднього ряду на всьому українському ареалі перезвуку ще всі шиплячі були м'якими. Цим, між іншим, відрізняються українські говори з перезвуком а > е/и, і/ від деяких болгарських, наприклад, тевенських та ін., у яких перезвук відбувся після всіх м'яких приголосних і ч, крім ж, ш, які на час перезвуку були в цих говорах уже твердими (176, 126; 177, 287, а також карта № 7).

В українській мові існує також чимало говірок, у яких засвідчено неодночасність ствердіння всіх шиплячих: подібно до російської мови (II, 301–302), повністю тверді щилинні ш, ж співіснують ще із м'яким змичнощилинним ч, наприклад у лемківських (29, 66), середньозакарпатських говорах (136, 131–142; 44, 68–70, 78–80; 142, 13), але всі вони знаходяться поза ареалом перезвуку а > е/и, і/.

Подібне значення для встановлення відносної хронології перезвуку а > е мають також дані про ствердіння губних приголосних, бо в словах памйет, пйет, свйето, б'іміе перезвук міг відбутися лише тоді, коли попередні губні приголосні були ще м'якими.

Українські грамоти XIV – XV ст. з території Галичини і Волині засвідчують досить багато прикладів зі ствердінням губних д', б', в' у кінці слова і в середині перед наступними приголосними: доловъ, во всъмъ, самъ, нашимъ, листомъ, ъсмъ, помню, в конокормци, лъпший, правда, вса, вшитокъ, потребно, королевства, лъпшую та ін. (219, 98–99). Допускаємо, що ствердіння губ-

них у кінці слова, а також перед наступними твердими приголосними могло початися раніше, ніж ствердіння (власне виділення м'якості в окрему так звану йотову артикуляцію) губних перед голосним а. Зрозуміло, що це той самий процес ствердіння губних, різні етапи якого не могли бути віддалені один від одного надто великим проміжком часу. Уперше ствердіння губного перед голосним а зафіксовано в Буковинській грамоті 1448 р. в слові объвѣзуюмъя. Є підстави гадати, що явище, яке знайшло відбиття в писемній пам'ятці першої половини XV ст., у живій мові існувало значно раніше, очевидно, вже в XIV ст. (10, 171). Ми не бачимо якякось підстав, щоб не погодитися з висновком Б.В.Кобилянського, що і в так званих молдавських грамотах XIV-XV ст., де часте сплутування букв е, ѣ та ѧ, Ѩ пояснювалось лише впливом болгарської орфографії (199, 262), випадки написань къ наму замість къ нему, выша - замість выше - /вышписанымъ/, пръзъ замість пръзъ (при частішому написанні через е), тажъ (при написаннях тежъ, тижъ, тыжъ), - це, безумовно, свідчення того, що писар був вихідцем з території південно-західного (власне східнокарпатського) говору і тісно пов'язував звукову вартість ѧ зі своїм говірковим е в першу чергу там, де ѧ відповідав давньому носовому е (присега, светое та ін.) (86, 172).

У згаданих вище говірках південно-східної Гуцульщини, західної й південної частини Буковини та південно-східних районів Тернопільщини перезвуку немає лише у флексіях кількох відмінкових форм іменників і прикметників (займенників), і вказує на те, що причину цієї відсутності слід шукати не в фонетиці. У цьому випадку існує, безперечно, тенденція до більш-менш уніфікованого вираження тих самих синтаксичних відношень, намагання позбутись синонімії відмінкових флексій (184, 70). Ця тенденція знайшла вираз в аналогічному вирівнюванні флективних морфем словозмінних моделей типу земля за словозмінною моделлю типу вода, судія за моделлю староста, кін за моделлю віл (кона - вола), ніж за моделлю стіл (ножа - стола), поле за моделлю небо /поля - неба/ та ін., тобто, в підрівнюванні закінчень іменників з основою на м'який приголосний до закінчень іменників відповідного роду з основою на кінцевий твердий приголосний (див. також 204, II).

Подібне спостерігає М.А.Романова в російських говірках у басейні нижньої течії Іртиша. Чергування а/е, яке залежить у цих говірках від якості сусідніх - попереднього й наступного - приголосних (ропорѧдок - ропорѧдѣса, пѧтка - пѧтѣса, грязной -

гресь, глянул - згленешь, тянут - тенёт, прынось - преничьки, ряп - ребиньки - репчыки, принял - принеть) реалізується в усіх тих випадках, де є відповідні фонетичні умови не тільки в корені слів, а й у суфіксальних морфемах (гонал - гоіет, го-дей, отвичал - отвичейу). Виняток становлять лише флективні морфемі іменників, у яких в послідовно зберігається й між м'якими приголосними (груздами - ночами, не ночами, підкреслює авторка, дьянями, гвоздьями, за дитяи, ситяи, за сьвиньяи, кучьяи) (158, 4-5; 157, 39-40; див. також III, 156). Отже, і в цих російських говірках і в названих вище українських у конфлікті між постійно виникаючими в мовленні позиційними алофонами фонем і тенденцією до формальної уніфікації функціонально однозначних одиниць у парадигмі перемогу здобула остання тенденція. У решті говірок з перезвуком стійкішими виявились фонетичні тенденції.

Збереження наслідків перезвуку в закінченнях назв. відм. іменників середн. роду слід, очевидно, пояснювати тим, що в них своєрідним "плюсом притягання" була флексія назв. відм. решти іменників середнього роду, які, крім -о, закінчуються й на -е: поле, море, горе. Певну роль могла тут відіграти й та обставина, що граматичне вираження категорії середн. роду асоціюється в мовлян з формативами -е та -о: наш-е вікн-о, ваш-е пол-е, син-е мор-е, тепл-е літ-о, велик-е гор-е та ін. Щодо дієслівних форм 3 ос. мн., то тут узагалі не було жодного "плюса притягання", і вони повністю перебували в сфері дії фонетичних закономірностей.

Унаслідок обмеження перезвуку у флективних морфемах лише до форм назв. відм. одн. іменників середн. роду та дієслівних форм 3 ос. мн. теперішнього часу виникла ситуація, коли на морфемному стику кореня (основи) і флексії стало можливим розрізнення /e/ в /a/ і після м'яких приголосних: 'теле - 'дола, бо'ле - по'ла, 'вім-не - 'вімна, к'лоче - к'лоча, д'іуче - до бо'гача, ку'ре - бу'ра, до'йе - зм'і'я. Особливо виразно проступає комунікативна функція розрізнення /e/ в /a/ після м'яких приголосних у флективних морфемах у протиставленні називного й родового відмінків однини, яке власне здійснюється тільки за допомогою фонем /e/ та /a/, що є одночасно різними морфемами-флексіями - перша флексією називного, друга родового відмінків: жит'е - жит'^Kа, см'іт'е - см'іт'^Rа, ўбра'не-ўбра'на, ш'еске-ш'еска, зб'іжа-зб'іжа, здоро'уйе-здоро'уйа, ка'міне-ка'міна.

Наслідки аналогічного вирівнювання розцінюються здебільшого як випадковий розподіл фонем (див., наприклад, 145, 80). Це, на нашу думку, правомірно робити лише тоді, коли таке вирівнювання спорадичне, лексично обмежене, коли ж воно проведене послідовно й охоплює всі приналежні до тієї чи іншої граматичної категорії словоформи, протиставляючи їх водночас словоформам інших граматичних категорій, то навряд чи слушно вважати наслідки такого вирівнювання випадковим розподілом.

Для підтвердження, що перезвук a > e ніколи не був проведений з послідовністю фонетичного закону, важливе значення має розв'язання питання, чи дійсно в говірках, де тепер існує розрізнення /a/ з /e/ на стику кореня (основи) й закінчення, перезвук був і раніше у флективних морфемах, а тільки згодом відбулось вирівнювання за аналогією до закінчень іменників з основою на твердий приголосний. Правдоподібнішим є припущення, що в цих говірках у формативах іменників, до словозмінного класу (моделі) яких, крім іменників з основою на м'який, належали також іменники з основою на твердий приголосний, перезвук a > e /я, і/ не було ніколи. Бо чому ж асоціативний зв'язок між флексіями іменників з основою на м'який приголосний і флексіями іменників з основою на твердий приголосний не мав би відразу стати на перешкоді перезвуківі a > e у флексіях, а почав би діяти лише згодом? Правда, молодограматика, як відомо, не визнавали будь-якого обмеження дії фонетичного закону (173, 70-71), а винятки, яких завжди було чимало, могли, на їх думку, з'явитись лише тоді, коли фонетичний закон припинив свою дію. Проти такої категоричності й безвинятковості в проведенні фонетичного закону виступив ще І.О.Бодуен де Куртене: "Отже, є двоякого роду фонетичні тенденції: одні повсюдні, загальні, які поширюються на всі випадки появи даних звукових сполучень, другі ж не настільки сильні й паралізовані протидією зі сторони асоціації форм. Та інакше й бути не може. Вважати всі звукові (фонаційні) тенденції непорушними можна було б лише тоді, якби ми відважились безумовно не визнавати психічного фактору в процесі мовного спілкування між людьми" (13, II).

Послідовному проведенню перезвуків a у флективних морфемах могла стати на перешкоді, крім асоціації форм відмінкових закінчень іменників з основою на м'який приголосний з відмінковими закінченнями іменників з основою на твердий приголосний, також та обставина, що на час дії перезвуків деякі з граматичних форм.

початковим елементом флексії яких є тепер а, раніше утворювалися за допомогою інших морфем (гостям замість гостем, зятям замість зятем, конях замість коних та ін.). В українських грамотах XIV–XV ст. послідовно зберігаються ще давні флексії іменників *но-основ* та *і-основ* у дав. і місц. відм. мн.: мьстичемь, княземь, гостемь, торговцемь, дѣдошичемь/ь/, приятелемь (41, 11); оу бышковицихь, оу погоничи/х/, оу тьшковици/х/, оу новосьльцехь, оу тристаньць/х/, на хватовцехь, имьньехь, оу Гачищехь (41, 13). Як стверджує дослідник системи словозміни української мови ХVI ст. І.М.Керницький, у пам'ятках цього віку панівними закінченнями іменників чол. та середн. роду з основою на м'який приголосний у дав. та місц. відм. мн. були відповідно: *-емь* (людемь, пастыре/м/, приятеле/м/ своим, даймо стружемь) (82, 61), *-ьхь* (на людьхь, о родительхь), *-ихь* (в колка цирографихь) (82, 63), *-ехь* (ω ты/х/ муже/х/, в люде/х/, в днехь, ω ты/х/ младе/н/це/х/, по своїхь родителехь) (82, 64), *-ь* (в трехь лицехь, в ср/д/цехь ваших, на многьхь мьсцехь) (81, 88). У деяких говорах у дав. та місц. відмінках мн. іменників чол. роду й досі зберігаються континуанти давніх флексій цих відмінків: *pa'nŭm, ba'ra'nŭm, ko'kŭm, pa'nŭm, sh'lo-pŭm, bratŭm, ro'pŭm, v'olŭm, gazdŭm, pa'nŭm, ba'ra'nŭm, vo'zŭm* (136, 191–192); *pry k'ny'sick, ro'p'etrŭch, na ba'ra'nŭch, u lŭsŭch, v ob'lazŭch, na psŭch* (136, 195); *ko'kim, ko'dŭm*, проказау другім царім, льудім (136, 205); *u va'ro'sock, po ko'ro'cock*, в зятюх, на пальцюх (136, 209), *kl'ocŭm, pol'ŭm, nasŭnŭm, po ro'lo'ck, na ple'lo'ck, nasŭn'o'ck* (136, 242–243) – у закарпатських говірках; *po'im, ko'tŭm, susŭyidŭm, vitŭcŭm, ko'ny'm, u'charŭm, ko'satarŭm*, на валюх трава, на покосох, керпцюх, приятельох, конюх, по камінцох, по родичох, о медведюх – у лемківських говірках (29, 119); *ŭ'item, pri ŭ'itex, po ŭ'udex, u si'x* Полінцох (с.Паляниця Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.); *ŭ'удем, ko'нім* (с.Перекресне Верховинського р-ну цієї ж області); *ŭ'удем, ko'нем, o'vni'm* (с.Бистрець цього ж району), у грудех, *ŭ'удим* (с.Слобідка Косівського р-ну) – у гуцульських говірках; *ŭ'ітом, ŭ'сіном, voro'tom, cho'botom, ko'ном, ŭ'удом, na ŭ'ітох, u cho'ботох, ŭ'сінох// ŭ'сінах, v o'чex* – у південноподільських говірках (115, 65); *ko'нем, ŭ'удем, da'dkom, pas'tuxom, ko'нех, susŭ'bedox, susŭ'bedex* – у говірках північно-західної Чернігівщини.

Не виключено, що в окремих південно-західних говорах, яким загалом відомий перезвук, відсутність його саме в формах дав.

і місц. відмінків мн. іменників чол. роду пов'язана з тим, що флексії -ам, -ах на місці колишніх -ем, -ех виникли у цих формах порівняно недавно, очевидно, вже після того, як перезвук перестав бути живим фонетичним процесом. До такого висновку схиляють, наприклад, матеріали, записані Г.Ф.Шилом у кількох селах Львівської обл.: притегач, всеу, віуце, булет, миже^и, кричеу, стайні, друвітні, грумувиці, блискавиці, але 'конам, 'лудам, 'хлопцям, у 'сінах, на 'конах (с.Селець Сокальського р-ну); світу, кубечай, 'тешку, хулева, тилем, 'ходіт, 'носіт, 'місіц, але 'конам, 'лудам, 'хлопцям, в 'грудах, в 'сінах (с.Старий Витків (тепер приєднане до с.Новий Витків) Радеківського р-ну)(197, 37).

До цього йшлося про перезвук як про явище, якому загалом властива регулярність, тобто наявність відповідних фонетичних умов зумовлює (чи зумовлювала), як правило, перезвук а в практично необмеженому ряді слів і граматичних морфем (водночас необхідно підкреслити, що за сучасних умов існування говорів унаслідок досить інтенсивних процесів міждіалектного контактування й нівелювання говорів під впливом літературної мови можливі більші або менші порушення регулярності перезвуку). Проте у перезвуку, як і в усіх фонетичних явищах є певна кількість слів, які в відомих або поки що не відомих причин (їх треба дослідити) не вкладаються в рамки загальних закономірностей цього явища і мають або інший, відмінний від переважної більшості слів і форм з перезвуком, ареал поширення, або інші наслідки перезвуку.

Як уже говорилось, у наголошеній позиції перезвук а > е після м'яких приголосних відомий і надбузько-поліським говіркам (горечий, прежа, 'тешко, хулева, лежети, сторчети та ін.), а тому закономірно він повинен бути в словах "качан", "порядок". Однак матеріали П. т. АУМ засвідчують у цих словах відсутність перезвуку в надбузько-поліських говірках: у слові "качан" на всій території, а в слові "порядок" майже на всій території, за винятком кількох населених пунктів. Причину такої відсутності перезвуку встановити важко. Можна лише припустити, що слова "качан" і "порядок" у їх сучасному значенні засвоєні волинсько-поліськими говірками пізніше, ніж рештою українських говорів, зокрема південно-західними. Перше з цих слів "качан" – тюркізм за походженням (233, 13-14) – могло досить довго завойовувати собі так би мовити "життєвий простір", особливо на тій волинсько-поліській час-

тні України, де ні для огородинства, ні для садівництва не було сприятливих природно-кліматичних умов (лісиста й заболочена місцевість), а, отже, могло й не бути реалій, які позначаються словом "ячача". Що ж до слова "порядок", то можна припустити, що воно довго перебувало лише в книжній сфері обігу й уживалось як юридичний термін (див., наприклад, І.І.Срезневський у "Матеріалах для Слова-ря древнерусского языка" подає лише два значення слова порядъкъ: договоръ, заключеніе условія). У картотеці "Історичного словника української мови" Є.Тимченка, що зберігається у відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР слово "порядок" засвідчене прикладами з пам'яток XVI-XVIII ст., у яких воно вживається вдебільшого зі значеннями: устрій, правління, приладдя і под. "Синоніма славеноросская" наводить лише одне значення цього слова: чинъ (106, 145). Можливо, у народно-розмовній мові, зокрема на території надбузько-поліських говірок, це слово в одному з його сучасних значень - упорядкування, ладу, благоустрою і под. почало вживатись порівняно недавно.

І в тих південно-західних говорах, яким відомий перезвук, і в надбузько-поліських говірках немає перезвуку в словах "бучак", "рятувати". В останньому слові перезвук у надбузько-поліських говірках був неможливим взагалі, бо склад ра тут ненаголошений. У південно-західних говорах відсутність перезвуку в цьому слові слід, мабуть, пояснювати його іншомовним походженням: з німецького *retten* через польське посередництво *retować*, *ratować*. У картотеці "Історичного словника української мови XIX-XV ст." слово "рятувати" не засвідчене жодним прикладом. На підставі картотеки "Історичного словника української мови" Є.Тимченка, в українських пам'ятках слово "рятувати" у вигляді звукових дублетів ратовати, ретовати, вперше фіксується в другій половині XVI ст. Не виключено, що під впливом польської мови, для якої звукосполучка re малохарактерна і зустрічається лише в народних говірках, де часто внаслідок гіперкорекції навіть етимологічно правильну сполучку re замінювали сполучкою ra (238, 7, 69-70), щораз більше поширювався варіант "ратовати" і в українській мові. Отже, стає зрозумілим, чому в цьому слові в південно-західних говорах не відбувся перезвук: для цього не було потрібних фонетичних умов - попередній приголосний r був твердим. М'якість r у "ратувати" літературної мови пізнішого, вторинного походження, і виникла вона, мабуть, у тих південно-східних говірках, для яких характерне

гіперичне відштовхування від специфічно північноукраїнської фонетичної риси – ствердіння звукосполук *pa*, *py* (пор. у цих говірках *рама*, *град*, *вараница*, *грак*, *друк*, *мак'ітра*, *комо́ра*, *дохто́ра та ін.*) (23, 69–71; 22, 206–209). З цих говорів його, мабуть, засвоїла й літературна мова в звуковій оболонці *ратувати*.

Це ж саме відбувалося і з словом "буряк", що теж увійшло до нас у мову за польським посередництвом, але вже з латинського першоджерела – *borrago*. В "Історичному словнику українського язика" Є.Тимченка слово "бурак" проілюстровано прикладами з пам'яток XVII ст., а прикметник "бураковий" – прикладом з пам'ятки XVII ст.

Найпоширенішими й типовими наслідками перезвуку а /<^аа^а/ в наголошеній позиції є голосні *е*, *е^а*, *и^а*, *и*. Тому певний інтерес становить результат перезвуку наголошеного *а* в слові "щастя" в окремих південно-західних говірках: *щ'істі*//*щ'ісіці*.

Під час складання карти на перезвук наголошеного *а*/<*а*/ в слові "щастя" використано опрацьований і запроваджений у практику лінгвогеографічного картографування укладачами І т. АУМ спосіб накладання ареалів структурно або генетично споріднених мовних явищ (І20, 3–16). Цей спосіб дозволяє наочніше зіставити за допомогою різних картографічних засобів ареали перезвуку наголошеного *а* < *а* і ненаголошеного *а* < *я* в тому самому слові-репрезентанті на одній карті. Це зіставлення дало змогу знайти причину такого несподіваного результату перезвуку наголошеного *а*. Виявляється, що в цьому слові в наголошеній позиції звук *і* відповідно до *а* в літературній мові зустрічається лише в тих говірках, у яких на місці ненаголошеного *а* наступного складу внаслідок перезвуку виник голосний *і*. Отже, тут очевидна залежність якості голосного наголошеного складу (його більше чи менше звужений характер) від якості голосного наступного складу. Випадок цей треба, мабуть, розглядати як один із виявів властивої багатьом українським говорам вокальної гармонії. Діалектологічні записи фіксують, правда, й випадки, коли в наголошеній позиції виступає голосний *і* при наступному ненаголошеному *е*: *щ'істе*//*щ'ісіце*. Проте випадки ці, по-перше, поодинокі, по-друге, зустрічаються виключно на пограниччі з говірками типу *щ'істі*//*щ'ісіці*, а по-третє, їх можна віднести на рахунок не завжди докладного й не зовсім повного відображення експлораторами дійсного стану, який є в

тій чи іншій говірці. Адаже ж у говірках, у яких поширена структура щ'їсті//щ'їсці, як правило, зустрічаються також паралельні структури щ'їсте, щ'їсті, щ'їсте й под. Форми типу щ'їсті//щ'їсці найбільш поширені на Покутті, у наддністрянських говірках Івано-Франківщини на північ і захід від Галича, частково в південних районах Львівщини. Матеріали П т. АУМ засвідчують перезвук а > і в наголошеній позиції ще в одному слові: пряжа- пр'їжі, але тільки в говірці одного села (Рудники Миколаївського р-ну Львівської обл.). Відсутність асимілятивного підрівнювання наголошеного голосного до ненаголошеного і в діалектних відповідниках слова "пряжа" в інших говірках пояснюється, мабуть, тим, що перешкодити такому підрівнюванню могла в багатьох говорах тенденція до диспалаталізації р.

Своєрідним є відбиття перезвуку а в голосні переднього ряду в числівниках дев'ять, десять та в числівникових утвореннях одинадцять, дванадцять та ін. Ця своєрідність полягає в тому, що в цих структурах послідовніше, ніж в інших категоріях лексики, а також словозмінних формативах, проведено тенденцію до максимального звуження в ненаголошеній позиції наслідків перезвуку: майже на всій території перезвуку, за деякими винятками, відповідно до а в давнього е виступає звужений голосний переднього ряду високого підняття і: дев'іт, десіт, одинайціт, дванайціт та ін. Такому звуженню результатів перезвуку сприяло їх місце між двома м'якими приголосними, ненаголошена, а точніше післянаголошена позиція, кінцевий склад слова, у якому, як правило, відбувається послаблення артикуляції звуків. Іншою особливістю цієї групи лексики є те, що звукові структури з і відповідно до а в колишнього е поширені на більшій території, ніж, наприклад, у слові "місяць", у якому, до речі, а < е знаходилось у таких самих фонетичних умовах, як і а в слові "десять". Структури типу дев'іт, десіт, дванайціт та ін. типові не тільки для тих південно-західних говорів, яким відомий перезвук увагалі, але й для подільських, значної частини бойківських, багатьох південноволинських говірок. Поширені ці форми й на чималій території волинсько-поліських говірок, де вони є відхиленням від властивої цим говорам загальної закономірності перезвуку а лише під наголосом.

В українських говірках Східної Словаччини на захід від вододілу річок Виравки й Удави в числівникових формах одинадцять - дев'ятнадцять, двадцять, тридцять, сорок прикінцеве а в частині.

-цят' розвинулось фонетично в е. У говірках багатьох сіл басейну річки Уж і частково верхньої течії Ціроки в цих числівникових формах зустрічаються й різні перехідні стадії процесу а / < е / > е: варіанти цят', цят' (136, 292-293; 102, 63).

Структури типу 'девіт', 'десіт' у волинсько-поліських говірках не можна, на наш погляд, уважати безпосередніми континуантами можливих у минулому в цих говірках структур типу 'девет' (девіт'), 'десет' (десит'), що й до цього часу дуже поширені в інших північних говорах. Якщо б структури 'девіт', 'десіт' були прямою континуацією структур 'девет' (девіт'), 'десет' (десит'), тоді перед і < е/и / > попередні приголосні були б твердими, що особливо помітне на передньоязиковому с у слові "десять" (пор., наприклад, як у багатьох говірках ви^ема, але в з'їмі, сідіти < сидіти) (див. також ІІ5, 50-51).

Розглянуті відхилення в розвитку ненаголошеного а з колишнього А в названих числівниках можуть бути також пов'язані з особливостями їх артикуляції при порівняно швидкому темпі розмовно-побутового мовлення (пор. також ІІ5, 49) тим більше, що на ці числівникові структури здебільшого не падає ні логічний, ні фразовий наголос і знаходяться вони в прикінцевому складі слова, як правило, артикуляційно нестійкому (21, 64).

Перезвук а в голосний переднього ряду після й відомий лише південногуцульським говіркам і частково буковинським, які межують з гуцульськими, волинсько-поліським говіркам у наголошеній позиції, а також спорадично лівобережно- і правобережнополіським говіркам у ненаголошеній позиції. Отже, слід було б чекати, що відповідником давньоруського заць (старослов'янське заць, польське *zajac*) і в українській літературній мові, і в переважній більшості українських говорів, як і в російській і білоруській мовах, буде "заяць" (російське і білоруське послідовно з твердим кінцевим приголосним "заяц"). Насправді ж, як свідчить виготовлена за матеріалами П т. АУМ карта "Рефлекси А в ненаголошеній позиції після й у слові заяць", фонетично закономірний рефлекс колишнього А голосний а, тобто структура зайац, поширений більш-менш компактним масивом у середньозакарпатських говірках, у говірках північних районів Львівщини, які І.Верхратський назвав "говором затоків", а також частково - у надсянських. У всіх інших говорах, що картографуються в П т. АУМ переважає або структура 'зайец', або структура з більш звуженим ненаголошеним голосним 'зайіц', 'зайіц', серед яких спорадично укралюється то говірком

в одного населеного пункту, то говірковими острівцями з кількох населених пунктів структура 'зайац' ('зайац). Таким чином, появу структури 'зайец' ні в українській літературній мові, ні в більшості південно-західних (як зрештою і південно-східних) говорів не можна пояснити закономірностями розвитку їх звукової будови. Тому слушно зауважити, що структура "завець" не фонетичного походження, а виникла внаслідок морфологічного переусвідомлення морфемної будови цього слова за зразком слів зі словотворчим формантом - ець (окраець, боець, китаець, хлопец, самець, кінець та ін.) (147, 53; 167, 99). Якщо навіть припустити, що в поліських говорах у слові "завець" е - результат закономірної для цих говорів рефлексії А в ненаголошеній позиції, то сам факт збереження цього рефлексу на такій великій і суцільній території (чого не помічено в жодному іншому слові з аналогічним рефлексом ненаголошеного А) свідчить, що цьому збереженню міг сприяти названий вище морфологічний чинник.

Уже йшлося про те, що майже на всьому ареалі перезвуку а в голосні переднього ряду флективне а наз.відм. одн. прикметників жін. роду такого перезвуку не знало. Причиною цього могло бути те, що уніфікація основ прикметників за зразком твердої відміни відбулась або раніше, ніж почався процес перезвуку а після м'яких приголосних, або обидва ці процеси відбувались приблизно одночасно (164, 28-29). Осторонь залишилися тоді, природно, лише прикметники з основою на шиплячий (сучасне відмінювання прикметників типу гарячий, гаряча, гаряче за зразком прикметників твердої групи пов'язане з пізнішим фонетичним процесом - ствердінням шиплячих), а також присвійні займенники (наша, ваша, моя, твоя) з формальними показниками прикметників. Саме тому ті спорадичні випадки перезвуку, які де-не-де зустрічаються в прикметниковому формативі, обмежуються виключно його позицією після шиплячих. Наприклад: 'воу^ччі 'йама, ко^жечі 'серсц, 'наші 'баба, 'наші 'мова, 'наш^ь дочка, 'ваші 'мама, шче 'доуші (ще довша), найліпші (найліпша), найстарші сі^ьстра (с.Небилів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.); 'наші 'діуч^ьна, 'ваші 'жінка, але май 'доуша, май типлішча, май добрішча, ліпша, 'білла/ 'бірша, ца 'старша (с.Прилипче Заставнівського р-ну Чернівецької обл.).

Цікава картина вимальовується в деяких надсянських говірках, що не знали уніфікації основ прикметників за зразком прикметників з прикінцевим твердим приголосним основи, і де, отже,

зберігається протиставлення парадигм типу 'сина-синої ~ 'чорна-чорної і т.д. В іменникових флексіях у цих говірках перезвук виступає майже без винятку ('стайні, 'кучі, 'бурі, віучерні, баніче, 'людім, 'конім, 'хлопцім, на вітэх, до кінце і под.), а в наз. відм. одн. прикметників з основою на кінцевий м'який приголосний флексивне а не перезвучується: 'тана (дешева), 'рана (рання), 'літна, вусіна (с. Поповичі Мостиського р-ну Львівської обл.); 'тана, тра⁶та 'сина, але 'житна сте^арін', жеб'іча лапка (с. Тишковичі цього ж району). У прикметникових формах перезвук флексивного а ми фіксували лише в присвійних займенниках наша, ваша: 'ваші дучка, 'наші курова, 'наші ма'риси, але 'доуша, зимніша, типліша, ліпша, Гірша (с. Буців Мостиського р-ну Львівської обл.). Див. також приклади, узяті із матеріалів АУМ: с'в'ітапа вудіці, прычистапа д'івіці, влікапа рданіці, 'божа 'сіла, 'старша субіда, настарша законніці, 'маці 'божа.

Кілька прикладів м'якої відміни прикметників у надсянських говірках без перезвучу флексивного а наводить І.Верхратський: 'зоренькс в'ечерняя, 'синій, 'синя, 'синьое, 'порожній, 'порожня, 'порожьное, 'третій, 'третя, 'третьое (27, 74-75). Відсутність перезвучу а > е в надсянських говірках у прикметникових формах наз. відм. одн. жің. роду з основою на м'який передньоязиковий приголосний ('тана, 'літна) пояснюється, очевидно, сильним впливом відповідних прикметникових форм з основою на твердий приголосний; ця індукція охоплює поступово й прикметники з основою на шиплячий.

Необхідно тут нагадати про діалектні відповідники а < а в закінченні 3 ос.мн.дієслів II дієвідміни. У деяких наддністрянських, гуцульських, буковинських та інших південно-західних говірках у багатьох дієсловах II дієвідміни в закінченні 3 ос.мн. замість очікуваних фонетично закономірних для цих говірок відповідників літературного -ат/ -ет, -е^ит, -ит, -ит/, фігурує -ут: верут, 'ходут, б'іжут, ве^иртут 'дирку, 'лупіут, 'косут, 'садут, 'горох, 'христут, 'вносут, 'стойут//стойут, 'мастут, 'робіут, 'лоуіут, 'двері 'риліут, 'плечі свиройут, 'сиде//сидут за столом і й'де//й'дут м'несо, 'дойут, лай'іші (цигани) 'ході//ходут піша, лай'іші седут по 'селах (с. Слобідка Косівського р-ну Івано-Франківської обл.). Уже висловлено думку, що однією з найважливіших причин, яка зумовила витіснення форм на -ет / -е^ит, -ит, -ит/ формами на -ут було прагнення до збереження достатньо

виразної матеріальної різниці між формами 3 ос.одн. і 3 ос.мн. дієслів II кон'югації (212, 84-85; 204, 11-12, 107). Унаслідок перезвуку а голосні, зокрема д^в, д, у позиції після окремих категорій приголосних, передусім шиплячих та р, після ствердіння цих приголосних могли влитись акустично з етимологічним д: вони^в служи^вт - він служи^вт, вони^в 'кура^вт - він 'куру^вт, вони^в ва^ври^вт - вона ва^ври^вт, що призводило до нечіткого розрізнення цих форм. Найрадикальнішим виходом із цієї ситуації було впровадження до форм 3 ос. мн. II дієвідміни закінчення форм 3 ос.мн. I дієвідміни -ут.

Записи до II т. АУМ фіксують ще в багатьох говірках паралельне вживання форм із флексією I дієвідміни -ут і різними фонетичними континуантами флексії II дієвідміни -ат на території Львівської обл.: гуворіт//гуворут//вугорут (с.Селець Сокальського р-ну), гуворіт//гуворут (с.Дернів Кам'янсько-Бузького р-ну), вугорат//гуворат//гуворут (с.Петричі цього ж району), гуворіут//гуворіт (с.Задвір'я цього ж району), говоріят//говорут (с.Уличне Дрогобицького р-ну), говорут//говорит (с.Лисовичі Стрийського р-ну), говорут//говорет (с.Мельнич Жидачівського р-ну); на території Івано-Франківської обл.: говорут//говоріт (с.Сивка-Калуська Калуського р-ну), 'ходіт, 'носіт//'ходут,'носут (с.Межигірці, Побережжя Галицького р-ну); на території Чернівецької обл.: 'ході, 'носі//'ходут, 'носут (с.Дихтинець Путильського р-ну і с.Луковиця Глибоцького р-ну). Це певною мірою свідчить про те, що витіснення фонетичних різновидів флексії -ат флексією -ут порівняно нове явище, яке ще й досі існує в ряді південно-західних говірок.

Отже, цей вплив форм I дієвідміни не обмежився лише тими дієсловами II дієвідміни, у яких існувала реальна загроза ідентифікації форм 3 ос.мн. в формах 3 ос.одн., але в окремих говірках він охопив значно ширший лексичний ряд. Однак на користь думки, що вихідним моментом, який спричинився до виникнення впливу I дієвідміни на II дієвідміну було намагання уникнути омонімічності форм 3 ос.мн. і 3 ос.одн., свідчать і той факт, що форми говорут (тут була в зв'язку зі ствердінням р' загроза злиття форм вони^в говори^вт//говорит - він говорит) значно більш поширені (і навіть утворюють окремих досить великий компактний ареал), ніж форми дієслів 'носут, 'любут¹.

¹ Про інші особливості дієслівних форм 3 ос.одн. і мн.тепер. часу II кон'югації, відмінні від літературної норми, див. 60, 119-132.

У деяких говірках голосні *е/и, і/* відповідно до *а* літературної мови відзначено тільки в окремих словах або морфемах, наприклад: прести, прела, приду, претка, запре^ихти, запре^ажу, запріх, трести, потре^ису, потресла, горечий, горечка, смійалиці (с.Доброводи Збаравського р-ну Тернопільської обл.); *pretka, pri'dut ku'delu na pretci zapri'haty kori, pry'dut putut'no, zapr'ežonyj k'riš, zapre'haj - zapreš'kofi, hur'ečo, ale taš'k'e žyč'a, un sa pu-tat, diwčat'yska, ten m'adzat h m'adliči, wja'zali, tetata* та ін. (с.Бішча біля м.Білгораю на Холмщині в ПНР) (222, 236). Такі випадки слід розглядати, мабуть, або як релікти властивої колись цим говіркам послідовної фонетичної риси, що була згодом витіснена під впливом сусідніх говорів, які цієї фонетичної особливості не знали взагалі, або, можливо, що раніше між говорами з послідовно проведеним перезвуком (усі відхилення від загальної тенденції пояснюються різними аналогійними вирівнюваннями) і говорами, які зовсім не знали перезвуку, утворилася смуга перехідних щодо цього явища говірок, у яких перезвук відбувався непоследовно, тому що для них він був не органічним явищем, а чужим, привнесеним.

Питання, чому саме в цих словах і формах наслідки перезвуку зберігаються найдовше, розв'язати нелегко. Більшість наведених тут прикладів становлять дієслова, що допускають аналогічне вирівнювання до особових форм інших дієслів, у корені яких відбувається фонетично закономірне чергування голосних *е - і*, напр.: запріг за аналогією до завів, заніс, замів; запретти за аналогією до завести, занести, замести. Те ж саме можна сказати й про форми прела, прести, тресла, трести та ін. Голосний *е* замість *а* в іменниках типу претка, прела пояснюється узагальненнями дієслівної основи. Такі аналогічні вирівнювання в особових формах окремих дієслів з кореневим голосним *і* на місці давнього *а* /тіг замість тяг, потіг, запріг/ побутують, як відзначає І.О.Варченко, у північних і північно-західних говірках Полтавщини (22, 86, 89). Спорадично форми *t'ihati, st'ihat sa, pris'ihati, śihati, zapri-hati* зустрічаються в лемківських говірках (246, 91). Більшість учених схильна вважати ці форми наслідком аналогічних вирівнювань (167, 84; 193, 110). На думку ж О.О.Потебні, "неправильна зміна *а* в *і* в українському запріг... передбачає неправильну форму запрєгъ" (146, 107).

Цікаве, цілком фонетичне, пояснення українських форм - тріс, вапріг (білор. патрос, запрог, рос. трес, запрѣг) та ін. запропонував П.Бузук. На його думку, спільнослов"янський е на східнослов"янському ґрунті ще перед загальною деназалізацією обох нових часто утрачав в позиції перед наступним спірантом свій носовий призвук, зближаючись у такий спосіб з голосним е. Свої міркування П.Бузук підкріплює порівнянням з польською та германськими мовами, у яких також часто зникала назальність перед спірантами (18, 62-65).

Варто звернути увагу на рідкісний випадок чергування в деяких дієслівних основах голосного а / < а / з і, яке разом з відповідними афіксами служить засобом вираження видових відношень. Таке чергування спостережено в говірці с.Баранинці Ужгородського р-ну Закарпатської обл. Форми з а мають значення одноразової dokonаної дії, а форми з і вказують на недоконану ітеративну дію: дусагнути - дусігати, запрагнути - запрігати, клакнути - клікати, лагнути - лігати, присагнути - прібігати, саднути - сідати (188, 143).

Про особливості перезвуку а / < а / в рефлексивній частці -ся див. нашу статтю: "Частка -ся в південно-західних говорах української мови" (63, 94-109).

Перезвук голосного а після м"яких приголосних у голосні переднього ряду - явище досить поширене в говорах різних слов"янських мов, однак майже кожен з цих говорів має свої, більші чи менші особливості як щодо умов перебігу перезвуку і його наслідків, так і щодо часу виникнення, які разом становлять специфіку перезвуку в тому чи іншому говорі.

Центром перезвуку а, а > е в чеській мові були її західні говора. Тут він, як свідчать старочеські писемні пам"ятки, протягом XII-XIII ст. і аж до кінця XIV ст. був проведений з послідовністю фонетичного закону, який лише згодом почав порушуватись усілякого роду аналогійними вирівнюваннями, що призвело до стаєну, котрий панує тепер у чеській літературній мові й деяких її говорах (208, 117-118; 240, 73). Із західночеських говорів перезвук радіював далі на схід і охопив частково моравські (моравсько-чеські, чесько-моравські) і ганацькі говори. Як і в українських говорах перезвуку в чеській мові підлягало кожне а незалежно від його походження, тобто а з етимологічного а і з

давнього *ě* *váša - vašě, čas - v čas'ě, vz'al - vz'ěli* (208, 96-97; 223, 37-40). На відміну від української мови, у якій достатньою умовою перезвуку є позиція після м'яких приголосних, у чеській мові ця умова була достатньою тільки для флективного а ауслауту слова (*dúša > dušě, nádeja > nádeje, práca > práce, božá > božie, moja > moje, stája > stáje, kurá > kure*). У середині ж слова, крім позиції після м'якого приголосного, обов'язковою додатковою передумовою перезвуку *ě* була позиція перед наступним м'яким приголосним: *hrada - na hradě, java - na jěvě, svaty - světi, Jan - Jěne, trása - třese, pát - pět, pamat - pamět, čel'adě - čelěd, zem'an - zeměnech* (208, 92-93; 240, 71-72; 218, 60; 235, 400-403).

Результат перезвуку *ě* в давньочеській мові був також відмінним від української: якщо в українській мові ним був голосний *е*, який лише згодом почав звукуватись у напрямі до *и*, особливо в позиції між двома м'якими приголосними, а в ненаголошеній позиції - у напрямі до *і*, то в давньочеській мові в зазначених вище умовах на місці *ě* /<*a та *ě/ розвинувся *ě*, який повністю злився з первісним *ě* та розділив в ньому його дальшу долю, змінившись у короткій позиції в *ě*, а в довгій - в *ě* (225, 65-66, 80-81).

Важливу роль впливу наступного приголосного в процесі перезвуку *ě* пересуненні його артикуляції до переднього ряду й одночасного звуження видно в давньочеських прикладів типу *dej < daj, rejce < rajce, rejvice < najvice* та ін., у яких перезвук *ě* відбувся після твердих приголосних перед тавтосилабічним *j*. На відміну від української мови, у якій перезвук *ě* після *и* відомий лише незначній частині говорів, що знають його взагалі, чеські говори з перезвуком, наскільки нам відомо, не знають будь-яких територіальних обмежень перезвуку *ě* після *и*.

Подібно до деяких українських говорів, що не мають перезвуку в окремих флективних морфемах, і в чеській мові є говори - чесько-моравські, моравсько-чеські й частково ганацькі, у яких немає перезвуку *ě* в кількох типах флексій: *duša, stěpica, paša, vaša* (наз.відм.одн. іменників та прикметників жін. роду), *oráča* (род.відм.одн. іменників чол.роду), *roga* (наз.відм.мн. іменників середн.роду). Цьому сприяв, як і в українській мові, вплив відповідних форм твердої відміни (240, 74-75; 217, 24). О.Гуер виявив аналогічний стан у полеських і польницьких го-

вірках: *māza*, *hospodāra*, *u křiža*, *s kōna*, *u vokka* (род.відм. одн. йо-основ), *polā* (род.відм. і наз.мн. іменників середн. роду йо-основ), *silnica*, *studna*, *sukna*, *vebeča*, *prāca*, *žlica* (нав. відм.одн. іменників ма-основ), *naša*, *vaša* (нав.відм.одн.жін. роду присвійних займенників), *po lavicačk*, *vo barodenicačk* (місц.відм.мн.іменників), *kleca*, *žeza*, *stoja* (дієприслівники) (211, 217).

Уся болгарська мовна територія залежно від наявності чи відсутності перезвуку *a > e* ділиться на дві великі частини - більшу, центральну, яка охоплює північно-східну та середню Болгарію, говори якої знають перезвук *a > e*, і меншу, периферійну, що охоплює північно-західну, південно-західну та південно-східну Болгарію, у говорах якої немає перезвуку (177, 290).

Перші прояви перезвуку *a > e* знайшли відображення вже в давньоболгарських, зокрема глаголичних, пам'ятках. Найінтенсивніше поширення перезвуку як на нові шари лексики й граматичні розряди, так і на нові говіркові масиви відбувається в середньо-болгарську добу - XII-XIV ст. (116, 118-119).

Фонетичні умови, у яких відбувається перезвук у болгарських говорах, різноманітніші, ніж у чеській мові. Болгарські говори з перезвуком можна поділити на дві групи залежно від того, чи є позиція голосного *a* між м'якими приголосними обов'язковою передумовою перезвуку, чи достатньою для цього є тільки м'якість попереднього приголосного. Переважну більшість болгарської діалектної території займають говори першого типу, що, в свою чергу, діляться на дві підгрупи: 1) говори, у яких перезвук виступає після м'яких приголосних і *ж*, *ч*, *ш* перед наступним м'яким приголосним: йал - йели, стуйал - стуйели, полана - полени, пийан - пийени, чаша - чеши, уфчар - уфчери, жаба - жеби, шапка - шепки, шарка - шерки, жалба - желби (центральні балканські, підбалканські, коларовградські, странджанські, фракійські говори та ін.) (176, 125-126; 177, 286); 2) говори, у яких перезвук відбувається після м'яких приголосних і *ч*, але нема його після *ж* перед наступним м'яким приголосним: йасла - йесли, уфчар - уфчере, але шарка - шарки, жалба - жалби, Божан - Божане (тевєнські, пирдопські, панагюрські говори та ін.) (176, 126; 177, 286). Другу групу, територіально порівняно невелику, становлять говори, у яких перезвук *a* не залежить від якості наступного приголосного, а зумовлюється лише м'якістю попереднього приголосного.

Цю групу говорів можна також поділити на дві підгрупи: у першій підгрупі перезвук виявляється після всіх м'яких приголосних, у тому числі після *й* - *йе* (аз), *йе*вар (явор), *йегне*, *йейце*, *йак*, *йела*-*ва*, *йёрна*, *пийён*, *чёс*, *зашумёва*, *истудёва*, *надева*, *палёнка*, *пё*-*йес*, *долне*, *йеде*, *йедосва*, *туршийе*, *шемар*, *брате* (братя); два *коне* (коня), *седам дене* (смолянський та деякі родопські говори) (176, 126; 177, 285; 175, 19-20); у другій підгрупі - розлозьських, банатських та ін. - перезвук можливий після всіх м'яких приголосних, за винятком середньопіднебінного *й*, а в банатських також за винятком *ж*: *главне*, *зе́ме*, *куткудеч*, *преварёва*, *пубелёва*, *пълкёне*, *кучён*, *ушчёр*, *баначене*, *пупържем*, *удвраштем*, *фърем*, *але йа́сь*, *йа́гёр*, *йа́дене*, *йак*, *йакте*, *йанкъла*, *йарца*, *йатки*, *кръсти*-*йане*, *жаба*, *жа́ла*, *жа́рава*, *жа́рада*, *ко́жа*, *мре́жа* (174, 207; 177, 285 - 286; 178, 102-103).

Як свідчать найновіші діалектологічні дослідження болгарських говорів, ізоглоси, що визначають територію перезвуку етимологічного *а*, майже повністю збігаються з ізоглосами, які окреслюють територію поширення перезвуку *а* / < *э* / > *е*. Отже, можна вважати, що в східноболгарських говорах кожне *а* незалежно від походження за відповідних фонетичних умов підпадає перезвукові.

На відміну від чеської мови в болгарській перезвук голосного *а* у визвучі слова можливий тільки в говорах з однонапрямною залежністю перезвуку, тобто лише в говорах другої групи, у яких він зумовлюється позицією голосного *а* після попереднього м'якого приголосного незалежно від якості наступного, напр.: *вечере*, *главне*, *зе́ме*, *копа́не*, *ку́зне*, *накова́льне*, *неде́ле*, *душе́*, *ка́ше* (175, 23).

За фонетичними умовами перезвуку найбільш близькими до українських південно-західних говорів з перезвуком *е* болгарські говори другої групи. Ця близькість виявляється в тому, що 1) достатньою передумовою перезвуку *е* є позиція голосного *а* після попереднього м'якого приголосного незалежно від якості наступного приголосного; 2) перезвук можливий як під наголосом, так і не під наголосом, причому наголошеність-ненаголошеність позиції зумовлює, подібно як це часто буває у досліджуваних українських говорах, більш відкритий або більш звужений характер результатів перезвуку (175, 19); *штудёва*, *але брате* (братя), *пийён*, *але по́йес* (у болгарській транскрипції знаком *з* зверху над голосним прийнято позначати, на відміну від української традиції, від-

критий характер голосного); 3) серед говорів цієї групи є й такі, у яких немає, як і в більшості південно-західних українських говорів, перезвуку а після й.

Недавно в статті, спеціально присвяченій чергуванню а/е у вологодських говорах російської мови, М.Н.Преображенська показала, що в більшості північноросійських говорів це явище існує ще тепер на правах діючої фонетичної закономірності як у наголошених, так і в ненаголошених, зокрема переднаголошених складах, становлячи загалом одну з найбільш характерних діалектних особливостей північноросійського вокалізму (148, 321-322). Частково воно зустрічається й у середньоросійських говорах, а також на території південноросійського діалектного масиву.

Вирішальним чинником у фонетичних передумовах, за яких відбувається тепер у цих говорах чергування а/е є позиція голосного а незалежно від його походження (тобто з етимологічного а та з давнього А) між двома м'якими приголосними: пра́ла - пре́ст, пре́ди, па́тий - пе́т, пе́ти, гра́зний - гре́с, в гре́зи, гу́лал - гу́лейу, кри́чал - кри́чейу, сте́ми гвозде́ми двере́ми (148, 322, 325), вза́л-вза́ли, вза́т, стре́лял - стре́лели, стре́лет, оста́вил - оста́влей, са́ду - се́деш, гла́ну - гле́неш, потáнут - пotéнеш, шла́па - в шла́пе (1, 55; див. також 166, 43, 60; 96, 47-49; 185, 17-18).

Про особливо важливу роль асимілятивного впливу наступного м'якого приголосного на попередні голосні у виникненні передньорядних алофонів фонемі /а/ в північноросійських говорах свідчить і чергування в тих самих морфемах відповідників давнього ѣ залежно від якості тембру наступного приголосного: перед твердим приголосним виступає голосний е, перед м'яким - и: ле́то - в ли́те, се́но - в си́не (1, 57; 148, 326-328; 160^а, 35).

Як і в чеській мові та в більшості східноболгарських говорів, перезвук а > е в північноросійських говорах відбувся також після середньоязикового спіранта й на початку (йейца, йесли) (148, 322) і в середині слова (бойелис, смейелид) (III, 155-157). Послідовне дотримання в усіх російських говорах, що знають перезвук а > е, основної його фонетичної передумови, яка полягає, як згадувалось, у тому, щоб голосний а стояв не тільки після, але й перед м'яким приголосним, виключає можливість перезвуку а в абсолютному кінці слова. Саме це відрізняє названі російські говори не тільки від українських і родопських говорів болгарської мови з так званою однонапрямною залежністю перезвуку, але й від чесь-

ких, у яких у середині слова існує перезвук з двонапрямною залежністю, а у визвучі а > е відбувається лише під впливом попереднього м'якого приголосного. Найдавніші приклади перезвуку а > е в давньоруських - новгородських і псковських - писемних пам'ятках, на думку П.С.Кузнецова, походять з XIII-XIV ст. (осващеть (освящает), въпиеше замість въпиче, обнищеша замість обьнищаша) (14, 136).

Як показали дослідження В.Ташицького з польської історичної діалектології, перезвук а > е був відомий у давнину й польській мові. Зібрана ним зі старопольських писемних пам'яток чимала кількість прикладів перезвуку а > е переконливо свідчить, що на кінець XIV - початок XV ст. у говорах Мазовша й Великопольщі етимологічне а в позиції після і та інших м'яких приголосних переходило в е: *Bojenice* < *Bojanice*, *bojeżliwy*, *psycieculka*, *Micolacie* (*Mikitaja*), *Andrzej* (*Andrzeja*), *śłodzee* (*złodzieja*), *ukrad* [*ł*] *kone* (*konia*), *grabye* (*grabia*), *kmyecze* (*kmiecica*), *s pole* (*s pola*), *Czepyry* (*Czapury*), *Skrzetusse*, *Krzetusche* < *Skrzatusse*, *Nyemyerze* (*Niemierza*) та багато ін. (239, 82-90, 96).

Найбільш послідовно перезвук а виступає після і, зокрема в анлауті: *Jeczów*, *Jegielnica*, *Jemna*, *Jerosławice* та ін. (239, 7 і далі).

На цій підставі польський дослідник робить висновок, що найбільш критичною позицією для голосного а була позиція після і, який спричинявся до максимальної зміни тембру а. Після інших м'яких приголосних цей голосний зазнавав меншого звуження й пересунення артикуляції в передню зону і тому в старопольських пам'ятках знаходимо менше прикладів перезвуку а в цій позиції (239, 96).

В.Ташицький вважає, що стан перезвуку а > е в польських говорах XV ст. був подібним до сучасного гуцульського (239, 96). На нашу думку, ця паралель не зовсім вдала. У гуцульських говорах справді існує перезвук а і після й, але це ще не свідчить, що середньоязиковий й виявляв тут більший вплив на наступний голосний а, ніж інші палатальні приголосні, там більше, що інші українські говори, з якими гуцульські споріднені засвідчують якраз протилежне. Навіть з наведених прикладів ясно, що тодішнім польським говорам був відомий перезвук а > е у флективних морфемах таких граматичних розрядів, у яких гуцульські говори (ті, що мають перезвук а після й) його не знали й не знають.

Тенденція до перезвуку а > е після і та інших м'яких приголосних проіснувала в польській мові недовго: пам'ятки XVI ст.

Ії вже не засвідчують (239, 96). У сучасних польських говорах засвідчена лише зміна *ra > re, ja > je* як лексикалізоване реліктове явище в кількох-словах на Мазовші (201, 36-43). Найявність перезвуку a > e саме в мазовецьких говорах польської мови К. Дейна пов'язує з тим, що в підсистемі вокалізму цих говорів протиставлення двох класів фонем базувалось на розрізненні переднього й заднього ряду, тоді як в інших польських говорах дистинктивною рисою була наявність-відсутність лабіалізації. Таким чином, у мазовецьких говорах фонема /a/, однією з ознак диференційної риси якої було переднє положення язика, могла реалізуватись і голосними a^o, e, що знайшло вираз у частому заступленні в багатьох мазовецьких говірках етимологічного a голосним e в позиції після м'яких приголосних: *pus'cił konie, zbił kmiecie, z pola, swego os'ce* (205, 190; 206, 154-155; 207, 191, 193-194).

Підсумовуючи порівняльно-зіставне дослідження перезвуку a > e в різних слов'янських мовах, можна зробити висновок, що найхарактернішою особливістю українського перезвуку a > e, яка протиставляє його такому ж перезвукові в інших слов'янських мовах, за винятком родопських говорів (особливо смолянського) болгарської мови, є його однонапрямна сегментна зумовленість характером (м'якістю-твердістю) лише попереднього приголосного, на відміну від двонапрямної сегментної зумовленості перезвуку в інших слов'янських мовах - характером (м'якістю-твердістю) не тільки попереднього, але й наступного приголосного. В українській мові є також говори з двонапрямною зумовленістю перезвуку, але ця двонапрямність не односегментна, як в інших слов'янських мовах, а різносегментна. Так, у волинсько-поліських і надбужсько-поліських говорах перезвук a > e зумовлюється не тільки позицією після м'якого приголосного, але й обов'язково позицією під наголосом, тобто суперсегментним чинником.

Дані про умови виникнення перезвуку a > e в розглянутих слов'янських мовах свідчать також, що з однонапрямною залежністю - лише від попереднього приголосного - перезвук можливий тільки в мові (говорі), приголосні якої перед e тверді, оскільки лише в такій мові (говорі) є відповідні умови для збереження давнього розрізнення *tāk* tǣlltāl < *ta l ~ te*, трансформованого в розрізнення *tē ~ te*: 'декувати - деколи, будék - буде та ін.

Не спинаючись тут на структурно-генетичних передумовах виникнення перезвуку a > e в українській мові і на фонема-

тивній інтерпретації його наслідків (див. наші статті: 61, 25-33; 65, 39-50; 62, 194-205), розглянемо в найзагальніших рисах причини виникнення досліджуваного явища з фонетичного боку.

Проведені за допомогою найновішої електроакустичної апаратури експериментальні дослідження характеру впливу в мовленнєвому континуумі одного сегмента на другий показали на матеріалі різних мов, що так само, як "приголосним властиві не тільки ті ознаки, які закладені в їх власному акустичному спектрі, але й ті звукові процеси, що відбуваються поза їх межами" (231^a, 75), так і специфіка модифікацій тембру голосного на всіх етапах його артикуляції зумовлюється характером сусідніх приголосних. Акомодація голосних до сусідніх приголосних, будучи закономірністю загальнофізіологічного характеру, властива не тільки сучасній українській мові, вона виявлялася більше або менше на різних етапах її розвитку. Найбільших модифікацій зазнає спектральна будова голосного в позиції після м'яких приголосних і особливо -- між м'якими приголосними. При цьому, чим вищий за підняттям голосний, тим більше підпадає він впливові сусідніх м'яких приголосних (46^a, 37-38). Таким чином, найменш стійким у сусідстві з м'якими приголосними виявляється голосний а. Причиною цього є основна артиципова відмінність і навіть суперечність між артикуляцією палатальності, специфіка якої полягає в піднятті язика вгору до твердого піднебіння, і артикуляцією голосного найнижчого підняття а, вимова якого здійснюється при найнижчому положенні язика. Артикуляція палатальності за укладом органів дуже близька до артикуляції голосного переднього ряду високого підняття і. І тому, тількино мовні органи, зокрема язик, після артикуляції м'якого приголосного переходять до артикуляції голосних низьких підняттів, починають звучати насамперед різні відтінки голосних високого підняття.

Експериментальні досліді Л.В.Бондарко над зміною формантного складу голосних російської мови під впливом палатальних приголосних дозволили зробити такий висновок: "Ця позиція для голосних є найкритичнішою. Якщо виділити за допомогою спектру ту ділянку, де записано, наприклад, голосний а в позиції між двома м'якими, а прослухати цей запис ізольовано, то звук а тут не впізнається. Це викликано, з одного боку, впливом перехідних елементів (до і після характерної частини), з другого боку -- значною зміною самого характерного елементу. Тому загальний вигляд го-

досного змінюється до невпізнаності" (ІЗ^а, 97). Отже, в позиції
максимальної залежності спектральної характеристики голосного
від сусідніх приголосних змін вазнають не тільки його перехід-
ні елементи, але й основне ядро голосного, або, як його ще на-
зивають, характерна, квазістаціонарна частина голосного.

З викладеного зрозуміло, чому в говорах (мовах), де м'якість
приголосних особливо велика, можливим стає перезвук а > е: уна-
слідок значного асимілятивного впливу м'яких приголосних на сусід-
ній голосний його характерна частина (основне ядро) може редуку-
ватися до мінімуму, а то й зовсім зникати, що й створить необхідні
умови для переходу а > е.

У більшості південно-західних говорів у позиції після й
розрізнення голосних фонем /а/ з /е/ зберігається (бийак -
бойец, пийаки - окрайец, майеток - стойати, китайец - пояс,
моїа - моїе, гнойем - злодійам. В окремих говірках лексична
база розрізнення /а/ з /е/ розширилась внаслідок обниження
давнього і після й в е він стоїть, гнойет, бойеці - вони сто-
ят, гнойат, бойаці. Тільки в деяких гуцульських і буковинських
говорах цього розрізнення немає на початку і в середині слова
внаслідок перезвучу а > е (їема, бийек, поїес, але злодійа,
моїа, надійа та ін.). На території буковинських і покутських
говорів існують також говірки, у яких значно зменшилась лексич-
на база для виявлення розрізнення /а/ з /е/ після й унаслідок
заступлення е в цій позиції в окремих граматичних формах голос-
ним а.

Під час обстеження 1964 р. говірок Покуття в говірці с.Тиш-
ківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. ми відзначи-
ли таке явище: у мові людей старшого покоління у формах 3 ос.
одн. теп. часу після й майже послідовно на місці наголошеного
ненаголошеного е виступало а не під наголосом, наприклад: він
споменаїа, обмеїаїа, прочетаїа, шкрабаїа, умираїа, পেїаїа,
їаїа, вона зміїаїа хату, вона покушїаїа трошкі і їсо, там
хтос осміїаїа; під наголосом: вона ше жиїаїа, він обїоїа од-
їркі. Тільки кількома прикладами вдалося засвідчити це явище
в говірці с.Підвисокого цього ж району: ніж рубаїа, він позї-
їаїа, думаїа.

У говірці с.Прилипче Заставнівського р-ну Чернівецької
обл. в 1967 р. ми зафіксували заступлення е голосним а після
не тільки в дієслівних формах 3 ос. одн. теп. часу, а й в

інших морфологічних формах: у закінченнях збірних числівників /нас було двоїа, троїа, пішли^е убоїа, де двоїа йдуть там третого ни ждуть/, у закінченнях прикметникових форм займенників /моїа поле^и, твоїа поле^и, то вікно моїа/. І тому, що про це явище досі не згадувалось в мовознавчій літературі, доцільно проілюструвати його більшою кількістю прикладів, записаних у говірці с.Прилипче: пан злазе^иїа з брички, пані збираєси^а та йде^и, кучір по дорозі розказуїа, він йїго убоїа, сам не знаїа що то таке, убоїаїа до хати, те^ипер уже прийїжїєїа, йїде пан такоу фрайноу бричкоу, доїїхїа до ни^х та й питаєси, чоловік бе^ире та й росповідаїа, пан зачуу виртайаси і питаїа, він даїа, майа, позіваїа, він прийїхїа у ницїлу, зазулі файно куїа, вичїрїїа уже на дворї, що він купуїа, добри граїа, він ни жиїа, так си смїїа, позираїа з небес, вічно доубаїа, корова йї чєгаїа, виконком не^и признаїа, з жінкоу поплакали убоїа та й позїїшлиси, ходїт чоловіче^и добрий подивитиси на моїа обїїстї, чи йїїи си сподобаїа, але вона йє, він читаїа, ти читаїи^ш, читаїм, читаїи^{те}, він замїтаїа, ти замїтаїи^ш, замїтаїємо, замїтаїи^{те}, він спїваїа, ти спїваїи^ш, спїваїємо, спїваїи^{те}, він бїгаїа, ти бїгаїи^ш, бїгаїїм, бїгаїи^{те}, він граїа, ти граїи^ш, граїїмо, граїи^{ти}. Лише одним прикладом це явище засвідчене в серединї слова: багато йїїац, але кїтаїє^иц, окрайиц хлїба. Відоме це явище і говірці сусіднього с.Кострижівки цього ж району: хлопи^{єц}, прийде^и додому помийаси, збираєси і йде, пирит^тим йак майа дїучє^ина відаватиси хлопиц поси^єлаїа когос с:вої фамїлїїї; молода роздаїа дари^є; йак молода майа йти до чоловіка жи^єти, то молодий йїїїи купуїа; молода сїдаїа на своїа вїно, йаке йїїїи мама даїа і коло неїї брат; молодий з братом тортуїаси, на цїм си вісіле кїнчєїа; той вечїр пирид рїздвом називаєси свїтим; чоловік уносит чїїда до хати, кладе під скїу і тогди^є сїдаїа за скїу і зачинаїа вїчєру, насамперед кушїїа пше^иницу, а потому вже і все сімїа зачинаїа йїсти^є. За свідченням жителїв с.Прилипче таке ж явище заступлення голосного *e* через *a* після *й* в окремих граматичних формах їснує в говірках с.Бабин Заставнівського району і самої Заставної. Матерїали П т. АУМ фікують також кілька структур з *a* замість *e* після *й* в окремих дієслївних формах: він знаїа, думаїа, слухаїа, граїа, питаїа, але знаїи^ш, думаїи^ш, слухаїи^ш, граїи^ш, питаїи^ш /с.Чортовець Городенківського р-ну Івано-Франківської обл., Южинець

(Кіцманського р-ну Чернівецької обл.); вона шийа (в говірці
Южинець); йак йіму си здайа (с.Бабинопілля Косівського р-ну
Івано-Франківської обл.).

Можна припустити, що обстеження усіх говірок на погранич-
ні Івано-Франківської (Городенківський і Снятинський р-ни) і
Чернівецької (Заставнівський і Кіцманський р-ни) областей вия-
вилось б це явище в більшій кількості населених пунктів.

Заміна в усіх названих говірках е після й в кінці слова
голосним а не призвела, однак, до цілковитого усунення в цій
позиції розрізнення /а/ та /е/. Воно зберігається завдяки наяв-
ності в цих говірках дієслівних форм 3 ос.мн. теп. часу II діє-
відміни типу вони^е робіє, плечі свербіє, двері скрипіє, вони^е ло-
убіє, 'лубіє, у яких відповідно до літературних форм з епенте-
тичним л виступає й. Таким чином, в ідентичних фонетичних
умовах можуть виступати голосні е і а, напр.: в'ін п'яа-двері
скрип'яа, плечі све^аробіє - в'ін о'яа та ін.

Важко назвати причину виникнення цього явища. Найбільш прав-
доподібним є припущення, що воно гіперичного походження, тобто,
що в цьому випадку йдеться не про зміну е в а, а про заміну е
голосним а, яка відбулася внаслідок відштовхування передусім
від форм типу вони^е, до'їє (до'ять), сто'їє (сто'ять), гно'їє (гно'ять);
об'їєси (об'я'ються), поширених у сусідніх гуцульських говірках, яким
відомий перезвук а > е також після й. У всіх згаданих говірках,
яким відома заміна після й голосного е голосним а, існують фор-
ми 3 ос.мн.теп.часу без кінцевого т (вони^е 'ходе, діти й'їде,
о'їде, сто'яа, чо'го вони^еси об'яа), а в говірці с.Підвисокого
іноді зустрічаються ще форми вони^е, сто'їє, до'їє, які й могли
виступити за підставу для відштовхування¹.

¹ Уже після того, як рукопис було здано до набору появились стат-
тя Т.В.Назарової /Т.В.Н а з а р о в а, К характеристике украинского
волинско-попесского вокализма, "Общеславянский лингвистический ат-
лас. Материали и исследования", М., 1972/, у котрій є вказівка на те, що
в північній частині волинсько-польських говірок/ верхня Прип'ять, по-
низзя Стоходу/, яким відомий перезвук а > е у наголошеній позиції пі-
сля й /ієма, йєгода, йєблико, йє(я), тво'їє (твоя); див. також 64, 45/,
трапляються випадки гіперичної заміни ненаголошеного е голосним а
після й: мо'їє (моя) - зна'яа Зос. одн., купа'яа, шийа, чита'яа/ зазнач.
праця, стор. 59/. Наведемо ще кілька прикладів, узятих з магнітофон-
ного запису говірки с.Залаззя Любешівського р-ну Волинської обл.,
зробленого 1968 р.Т.В.Назаровою: вєсіла було недобро'яа; танцю'ют то
гости^е, до 'то'яа; сорочку наложит, наклада'яа хвартуха, порі'бника при-
чєрду'яа; зара плат: а і усо хорішчо'яа; стра'пайа^{ем} лон, сну'ємо, по-
ше'їємо со'рочке; верстата устау'їємо; згоду'їєш пороса; дочка жийє;
судд'яа пита'є; розкажу йє вам, йєк коли^ес робєли; приходат' з в'інчан: а,
сто'їєт; хто не ум'їє; влоки^е по'їє; ни'ітки^е не з'їєжа^е та ін.

Матеріали П т. АУМ фіксують в окремих говірках Львівщини структури типу ходи́уіам, роби́уіам (с.Липовець (тепер приєднане до с.Вороблевичі) Дрогобицького р-ну), худи́уіам, руби́уіам (с.Смолин Яворівського р-ну), ходи́уіам, роби́уіам, хті́уіам (с.Горбачі Пустомитівського р-ну), роби́уіам, ходи́уіам, хті́уіам (с.Підліски Жидачівського р-ну). Аналогічні форми роби́уіам, ходи́уіам відзначає Г.Ф.Шило в кількох наддністрянських говірках Львівської (с.Вільхівці Жидачівського р-ну, Передбір"я Яворівського р-ну, Кореличі Перемишлянського р-ну) і Тернопільської (с.Криве Козівського р-ну) областей (197, 162-163); структури завначу́-їам, руопрудау́-їам констатує Я.О.Пура в говірках Стрілківського, Самбірського й Дублянського районів колишньої Дрогобицької обл. (152, 72; див.також 83, 204-205).

На тлі більш поширених перфектних форм минулого часу типу ходи́уіем (ходи́уіім), роби́уіем (роби́уіім) форми ходи́уіам, роби́уіам можуть на перший погляд здатись такими, у яких флективне а розвинулось унаслідок фонетичної зміни е після й. Г.Ф.Шило розглядає це явище як "відгомін тенденції переходу е в а". (197, 163). Вірогіднішим, однак, треба вважати друге припущення дослідника, що тут "могла впливати також і форма займенника я" (197, 163). Структури ходи́уіам, роби́уіам зустрічаються в говірках досить віддалених від основного ареалу переходу е - а, який, до речі, відбувається здебільшого під наголосом. Отже, виникнення форм ходи́уіам, роби́уіам треба розглядати, очевидно, як наслідок морфологічного переусвідомлення мовлянами окремих компонентів складеної форми минулого часу: їа ходи́уіем -їам ходи́уі-ходи́уіам.

Це спостереження щодо [їа] із [їе] у волинсько-поліських говорах робить ще більше переконливим наш висновок про гіперичний характер заміни а голосним й після й у розгляданих буковинсько-покутських говорах. Відмінність між заміною е після й голосним а в буковинсько-покутських і волинсько-поліських говорах для розв'язання питання про причини її виникнення не є суттєвою; вона полягає лише в тому, що в перших говорах така заміна е голосним а відбувається і в наголошеній і в ненаголошеній позиціях (як і сам перезвук а'е), а в других лише в ненаголошеній позиції. Правда, у зв'язку з цим виникає інше питання: чому саме ця гіперкорекція охоплює своєю дією тільки е в ненаголошеній позиції, хоча за логікою такого типу процесів слід було б очікувати заміни власне е в наголошеній позиції, оскільки однею з обов'язкових умов перезвуку а'е у волинсько-поліських говорах є наголошеність складу, в якому він відбувається.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. А в а н е с о в Р.И. Очерки русской диалектологии, М., 1949.
2. А в а н е с о в Р.И., С и д о р о в В.Н. Очерк грамматики русского литературного языка, М., 1945.
3. Б а н д р и в с к и й Д.Г. Говоры Подбужского района Дрогобычской области в их связи с говорами соседних районов, автореф. канд.дисс., Львов, 1956.
4. Б а н д р і в с ь к и й Д.Г. Фонетичні особливості бойківських говірок Боринського і Турківського районів Дрогобицької області. - "Дослідження і матеріали з української мови", т.І, К., 1959.
5. Б а н д р і в с ь к и й Д.Г. Говірки Підбузького району Львівської області, К., 1960.
6. Б а н д р і в с ь к и й Д.Г. Фонетичні особливості говірок Дрогобицького району Львівської області. - "Дослідження і матеріали з української мови", т.Ш, К., 1960.
7. Б а р а н н и к о в а Л.И. Русские народные говоры в советский период, Саратов, 1967.
8. Б а р а н о в с ь к а Л.І. Деякі особливості говірки містечка Луків Луківського району Волинської області. - "Збірник студентських наукових праць Київського педагогічного інституту. Т.І. Історико-філологічні та педагогічні науки", вип.І, К., 1955.
- 8^a. Б е в з е н к о С.П. Лабіалізоване н/н' в говорах Закарпаття (До питання про характер старовинного слов'янського н). - "Наукові записки Ужгородського університету", т.ХІV, Львів, 1955.
9. Б е в з е н к о С.П. До походження флексії -е в іменниках

- типу зліля в південно-західних діалектах. - "Праці XII Республіканської діалектологічної наради", К., 1971.
10. Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюк М.А., Самійленко С.П., Тараненко З.І. Історична граматики української мови, К., 1962.
 11. Бернштейн С.В. Очерк сравнительной грамматики славянских языков, М., 1961.
 12. Бова (Ковальчук) Л.П. Фонетична система говірок південної Житомирщини. - "Наукові записки Сумського педагогічного інституту. Т.УІ. Серія філологічна", вип.2, Суми, 1956.
 13. Бодуэн де Куртенэ И.А. Лингвистические заметки и афоризмы. - "Журнал министерства народного просвещения", 1903, май.
 - 13^a. Бондарко Л.В. О характере изменения формантного состава русских гласных под влиянием мягкости соседних согласных. - "Ученые записки ЛГУ, № 237. Серия филологических наук", вып.40. Д., 1960.
 14. Борковский В.И., Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка, М., 1965.
 15. Бородина М.А. Лингвистическая география. - "Теоретические проблемы советского языкознания", М., 1968.
 16. Брок О. Угрорусское наречие села Убли, СПб., 1900.
 17. Брок О. Очерк физиологии славянской речи, СПб., 1910.
 18. Бузук П. Да питання аб лесе прадгістарычнага (праславянскага) з. - "Запіскі аддзела гуманітарных навук. Працы класа філалогіі (Беларускай Акадэміі навук. Інститут беларускай культуры)", т.2, кн.9, Мінск, 1929.
 19. Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного творення. - "Наукові записки КДУ", т.У, вип.І, К., 1946.
 20. Булаховський Л.А. Питання походження української мови, К., 1956.
 21. Вандриес Ж. Язык, М., 1937.
 22. Варченко І.О. Лубенські говірки і діалектна суміжність, К., 1963.
 23. Ващенко В.С. Полтавські говори, Харків, 1957.
 24. Верещагин Е.М. О проблеме заимствования фонем. - "Язык и общество", М., 1968.

25. В е р х р а т с ь к и й І. Про говір замішанців, Львів, 1894.
26. В е р х р а т с ь к и й І. Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів. Ч.І. Говори з наголосом подвижимим, Львів, 1899.
27. В е р х р а т с ь к и й І. Про говір долівський, ЗНТШ, т. XXXV—XXXVI, Львів, 1900.
28. В е р х р а т с ь к и й І. Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів. Говори з наголосом недвижимим, ЗНТШ, т. XL, Львів, 1901.
29. В е р х р а т с ь к и й І. Про говір галицьких лемків, Львів, 1902.
30. В е р х р а т с ь к и й І. Дещо до говору буковинсько-руського. — "Zbornik u slavu V. Jagića", Berlin, 1908.
31. В е р х р а т с ь к и й І. Говір батюків, Львів, 1912.
32. В ы с о т с к и й С.С. Определение состава гласных фонем в связи с качеством звуков в севернорусских говорах. — "Очерки по фонетике севернорусских говоров", М., 1967.
33. В о з н я к М. Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ ст., Львів, 1911.
34. Г л а д к и й П. Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині. — "Український діалектологічний збірник", кн. I, К., 1928.
35. Г л а д к и й П. Говірка села Нехворощі Андрулівського району Бердичівської округи. — "Український діалектологічний збірник", кн. II, К., 1929.
36. Г о л о в а ц к и й Я. Розправа о языцѣ южнорусскомъ и его нарѣчіяхъ, Львов, 1849.
37. Г о л о с к е в и ч Г.К. Описание говора с. Бодачевки (Колодиевки) Ушицкого уезда Подольской губернии. — "Известия ОРЯС АН", т. XIV, кн. 4, СПб., 1910.
38. Г о р ш к о в а К.В., Очерки исторической диалектологии северной Руси, издательство Московского университета, 1968.
39. Г р и ц ь о т е н к о І.Є. Из спостережень над говіркою села Чернятин Уланівського району Вінницької області. — "Труды Одесского университета им. И.И. Мечникова", т. 146. Серия филологическая", вып. 5, изд-во Киевского университета, 1956.
40. Г у м е ц ь к а Л.Л. Принципи створення історичного словника української мови, К., 1958.

41. Дем"янчук В. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., К., 1928.
42. Дем"янчук В. До характеристики гуцульського говору, відбитка із "Записок історично-філологічного відділу ВУАН", кн. XIX, К., 1928.
43. Дзєндзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика), ч. II, Ужгород, 1960.
44. Дзєндзелівський Й.О. Коноспект лекцій в курсу української діалектології (ч. I. Фонетика), Ужгород, 1965.
45. Добош В.І. Із спостережень над фонетикою південнокарпатських говірок долини р. Тур'ї. - "Наукові записки Ужгородського університету, т. XXVI. Діалектологічний збірник", вип. 2, Ужгород, 1957.
46. Добош В.І. Южнокарпатские украинские говоры долины реки Турья (Фонетика и морфология), автореф. канд. дисс., К., 1955.
- 46^a. Дукельський Н.І. Принципи сегментації речевого потоку, М.-Л., 1962.
47. Дурнаво М.М. Дьялекталагічная паездка ў Падкарпацкую Русь улєтку 1925 г. - "Запіскі аддзєла гуманітарных навук Інбєлкульта, кн. 2. Працы класа філалогіі", т. I, Мінск, 1928.
48. Дурново Н.Н. Введение в историю русского языка, М., 1969.
49. Дурново Н. К украинской диалектологии. - "Slavia", годп. 4, вєй. 1, Прага, 1925-1926.
50. Дурново Н.Н. Очерк истории русского языка, М.-Л., 1924.
51. Дурново Н. Хрестоматия по малорусской диалектологии, М., 1913.
52. Евшєнєко А.П. О фонологической интерпретации фонетических данных. - "Праці XII Рєспубліканської діалектологічної наради", К., 1970.
53. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови, К., 1966.
54. Жирмунський В.М. Общие тенденции фонетического развития германских языков. - "Вопросы языкознания", 1965, I.
55. Жирмунський В.М. О некоторых проблемах лингвистической географии. - "Вопросы языкознания", 1954, 4.

56. Ж и т е ц к и й П. Очерк звуковой истории малорусского наречия, К., 1876.
57. Ж о в т о б р ю х М.А. Українська літературна мова в радянський час. - "Мовознавство", 1968, № 6.
58. Ж о в т о б р ю х М.А., К у л и к Б.М. Курс сучасної української літературної мови, ч.І, К., 1965.
59. З а к р е в с ь к а Я.В. Явище протези в західних говорах української мови. - "Дослідження і матеріали з української мови", т.ІV, К., 1961.
60. З а к р е в с ь к а Я.В. Система особових форм дієслова в західних говорах української мови. - "Українська лінгвістична географія", К., 1966.
61. З а л е с ь к и й А.М. З історії українського вокалізму. - "Мовознавство", 1968, № 5.
62. З а л е с ь к и й А.М. Фонематична інтерпретація наслідків перезвуку а > е в говорах української мови. - "Мовознавчі студії", К., 1969.
63. З а л е с ь к и й А.М. Частка -ся в південно-західних говорах української мови. - "Українська діалектна морфологія", К., 1969.
64. З а л е с с к и й А.Н. Вокалізм юго-західних говорів українського язика, автореф. канд.дисс., К., 1969.
65. З а л е с ь к и й А.М. Континуанти праслов'янських е та а (після м'яких приголосних) у говорах української мови. - "Мовознавство", 1970, № 3.
66. З а л е с ь к и й А.М. Про конвергенцію давніх *н, *і в південно-західних говорах української мови. - "Праці XIII Республіканської діалектологічної наради", К., 1970.
67. З а л е с ь к и й А.М. Розрізнення /а/~/е/ після середньоязикового /й/ у південно-західних говорах української мови. - "Мовознавство", 1971, № 4.
68. З а л е с с к и й А.Н. Фонетическая интерпретация отдельных явлений вокализма юго-западных говорів українського язика. - "Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу. Тезисы докладов", М., 1967.
69. З а л е с с к и й А.Н. Особенности функционирования лабиализованных гласных в закарпатских говорах українського язика. - "Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу. Тезисы докладов", М., 1969.

70. З и н д е р Л.Р. *Общая фонетика*, Л., 1960.
71. З и н д е р Л.Р. О звуковых изменениях, "Вопросы языкознания", 1957, №1.
72. З и н д е р Л.Р. Существуют ли звуки речи? - "Известия ОЛЯ АН СССР", т.УП, вып.4, М.1948.
73. З и н д е р Л.Р. Л.В.Щерба и фонология. - "Памяти академика Льва Владимировича Щербы", Л., 1951.
74. З и н д е р Л.Р. О минимальных парах. - "Конференция по структурной лингвистике, посвященная базисным проблемам фонологии (тезисы докладов)", М., 1963.
75. І в ч е н к о М.П. Сучасна українська літературна мова, К., 1962.
76. К а л н и н ь Л.Э. Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках, М., 1961.
77. К а л н и н ь Л.Э. Корреляция твердых и мягких согласных фонем в украинском языке. - "Ученые записки Института славяноведения АН СССР", т.ХХШ, М., 1962.
78. К а л н и н ь Л.Э. Организация фонемного состава иноязычных заимствований в диалектном языке. - "Советское славяноведение", 1968, № 2.
79. К а л н и н ь Л.Э. Вокализм одного надднестрянского говора. - "Материалы и исследования по Общеславянскому лингвистическому атласу", М., 1968.
80. К а р с к и й Е.Ф. Белорусы, вып.1, М., 1955.
81. К е р н и ц ь к и й І.М. Відміна іменників середнього роду в мові українських пам'яток ХУІ ст. - "Дослідження і матеріали з української мови", т.Ш, К., 1960.
82. К е р н и ц ь к и й І.М. Відміна іменників чоловічого роду в мові українських пам'яток ХУІ ст. - "Дослідження і матеріали з української мови", т.П, К., 1960.
83. К е р н и ц ь к и й І.М. Система словозміни в українській мові, К., 1967.
84. К е р н и ц ь к и й І.М. Фонетичні особливості мови в'їтівських книг ХУІ-ХУІІ ст. села Одрехови в порівнянні з сучасними лемківськими говорами. - "Дослідження і матеріали з української мови", т.ІУ, К., 1961.
85. К о з и л я н с ь к и й Б.В. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. - "Український діалектологічний збірник", кн.І, К., 1928.

86. К о б и л я н с ь к и й Б.В. Діалект і літературна мова, К., 1960.
87. К о б и л я н с ь к и й Б.В. Питання зміни а > е у східнокарпатських говорах української мови. - "Ювілейна наукова сесія, присвячена 300-річчю Львівського ордена Ле-ніна державного університету ім.Ів.Франка. Тези доповідей секцій філології, журналістики та педагогіки", Львів, 1961.
88. К о в а л и к І.І. Слово "треба" в українських говірках і літературній мові. - "Наукові записки ЛДУ, т.УІ. Серія фі-лологічна", вип.Ш, кн.І, Львів, 1948.
89. К о в а л и к І.І. Історичні зміни диференціальних ознак системи голосних фонем у давньоруській і українській мовах.- "Вісник Львівського університету. Серія філологічна", № 1, Львів, 1963.
90. К о в а л и к І.І. Деякі загальнотеоретичні питання перспективної діалектології. - "Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення", К., 1965.
91. К о с т р у б а П.П. Про систему приголосних фонем су-часної української літературної мови. - "Питання україн-ського мовознавства", кн.У, вид-во Львівського ун-ту, 1962.
92. К о с т р у б а П.П. У справі визначення артикуляції ук-раїнського /и/. - "Вісник Львівського університету. Серія філологічна", № 1, Львів, 1963.
93. К о с т р у б а П.П. Фонетика сучасної української літе-ратурної мови, Львів, 1963.
94. К р ы м с к и й А.Е. Филология и погодинская гипотеза, К., 1904.
95. К р ы м с к и й А.Е. Украинская грамматика, т.І, вып.2, К., 1908.
96. К у з н е ц о в П.С. Русская диалектология, М., 1960.
97. К у р и л о О. Матеріали до української діалектології та фольклористики, К., 1928.
98. К у р и л о О. До питання про умови розвитку дисимілятив-ного акання. - "Записки історично-філологічного відділу УАН", кн.ХVІ, К., 1928.
99. К у р и л о О. Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів, К., 1928.

100. Курило О. Про незалежну від наголосу зміну а по м"яких консонантах та по і в українських діалектах. - "Український діалектологічний збірник", кн.П, К., 1929.
101. Д а т т а В.П. Словацько-українська мовна межа. - "Діалектологічний бюлетень", вип.9, К., 1962.
102. Д а т т а В.П. Рефлекси носових в українських говорах Восточной Словакии. - "Sborník Filozofickej fakulty Univerzity komenského. Philologica", ročn. XI - XII, Bratislava, 1959-1960.
103. Д а т т а В.П. Из вокализма украинских говоров Восточной Словакии. - "Науковий збірник Музею української культури в Свиднику", I, Братіслава-Пряшів, 1965.
104. Л е к о в И. Насоки в развоја на фонологичните системи на славянските езице, София, 1960.
105. Л е к о м ц е в а М.И., Т о л с т а я С.М. Фонологический комментарий к полесским диалектам. - "Полесье", М., 1968.
106. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская, К., 1964.
107. Л е о н о в а М.В. До характеристики говірок північних районів Буковини. - "Наукові записки Чернівецького університету, т. XXXI. Серія філологічних наук, вип.7. Питання історії і діалектології східнослов"янських мов", Чернівці, 1953.
108. Л е о н о в а М.В. Спільні риси буковинських та інших говірок південно-західного наріччя. - "Научный ежегодник (Черновицкого университета) за 1959 г. Отдельный выпуск. Филологический факультет", Черновцы, 1960.
109. Л и з а н е ц ь П.М. Система голосних в українських південнокарпатських говірках Затисся Виноградівського району. "Наукові записки Ужгородського державного університету", т. XXVI, Ужгород, 1957.
110. Л и з а н е ц ь П.М. Українські говірки Затисся Виноградівського району та їх місце серед інших закарпатських говорів. - "Наукові записки Ужгородського державного університету", т. XXXV, Ужгород, 1958.
- III. Л я т в и н о в а Е.И. Вокализм русского говора Красногорского района Удмуртской АССР. - "Ученые записки Пермского педагогического института", вып.34, Пермь, 1966.

112. Мартине А. Принцип економии в фонетических изменениях, М., 1960.
113. Матвіяс І.Г., Називний, родовий, давальний і місцевий відмінки однини іменників і відміни. - "Українська діалектологія і ономастика", К., 1964.
114. Медведєв А.А. Системи фонем сучасної української літературної мови. - "Статистичні та структурні лінгвістичні моделі", К., 1966.
115. Мельничук О.С. Південноподільська говірка с.Писарівки /Кодимський р-н Одеської обл./. - "Діалектологічний бюлетень", вип.3, К., 1951.
116. Мирчев К. Историческа граматика на българския език, Софія, 1963.
117. Михальчук К., [В.А. Богородицкий. Діалектологіческие заметки. Ш. Говор села Сушки Золотоношского уезда Полтавской губернии, Казань, 1901. - "Киевская старина", т.ХХІV, кн.І-ІІ, К., 1901.
118. Назарова Т.В. Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках Нижньої Прип'яті. - "Діалектологічний бюлетень", вип.УШ, К., 1961.
119. Назарова Т.В. Фонеми и /у/-і в деяких середньополіських говірках. - "Дослідження з мовознавства", К., 1962.
120. Назарова Т.В. Відбиття структурно-генетичних зв'язків у Атласі української мови. - "Українська лінгвістична географія", К., 1966.
121. Наконечний М.Ф. Фонетика, розділ у "Курсі сучасної української літературної мови", за ред. Д.А.Булаховського, т.І, К., 1951.
122. Наконечний М.Ф. До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови. - "Питання історичного розвитку української мови", Харків, 1962.
123. Німчук В.В. Словотвір займенників у говірках району верхньої течії р.Боржави. - "Наукові записки Ужгородського державного університету, т.ХХVІ. Діалектологічний збірник", вип.2, Ужгород, 1957.
124. Орос В.І. Взаємовідносини говірок Хустського району з іншими говірками Закарпатської області. - "Дослідження та повідомлення Ужгородського державного університету. Серія філологічна", № 2, Ужгород, 1958.

125. О т р о к о в с к и й В. Малорусский говор села Кобылевки Подольской губернии Брацлавского уезда. - "Известия ОРЯС АН", т. XIX, кн. 4, II, 1915.
126. П а в л ю к Н. Украинские говоры Мараморошины /области Бая-Маре Румынской Народной Республики/, автореф. канд. дисс., Харьков, 1958.
127. П а в л ю к Н., Р о б ч у к И. Очерк фонологических систем украинских говоров в Румынии. - "Revue roumaine de Linguistique", т. X (1965), № 6.
128. П а в л ю к М., Р о б ч у к І. Рефлекси давніх р, ґ в нових закритих окладах в українських говірках Румунії. - "Праці XIII Республіканської діалектологічної наради", К., 1970.
129. П а в л ю к М., Р о б ч у к І. Фонологічні системи українських говірок Румунії. - "Праці XII Республіканської діалектологічної наради", К., 1971.
130. П а г і р " я І. Д. Система голосних у говірках північно-західної Мукачівщини. - "Наукові записки Ужгородського державного університету, т. XXVI, Діалектологічний збірник", вип. 2, Ужгород, 1957.
131. П а г і р " я І. Д. Звукові зміни у говірках північно-західної Мукачівщини. - "Доповіді та повідомлення Ужгородського університету. Серія історико-філологічна", № 1, Ужгород, 1957.
132. П а н ь к е в и ч І. Перезвук етимологічного р, ґ на у, ю, ъ, і наших говорів та їх географічне поширення. - "Підкарпатська Русь", IV, 1927, № 5-6.
133. П а н ь к е в и ч І. Дві лемківські грамоти з початку XVII ст. - "Slavia", ročn., XXIII, sez., 1, 1954.
134. П а н ь к е в и ч І. Говір сіл ріки Руської був. Марамороша в Румунії, відбитка з "Наукового збірника товариства "Провіт-та" в Ужгороді", т. X, Ужгород, 1934.
135. П а в ь к е в и ч І. До питання генези українських лемківських говорів. - "Славянская филология. Сборник статей", II, М., 1958.
136. П а н ь к е в и ч І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Прага, 1938.
137. П а н ь к е в и ч І. Українсько-болгарські мовні зв'язки в Семигороді. - "Slavia", ročn., XXIV (1955), sez., 2-3.

138. П а н ь к е в и ч І. Нарис історії українських закарпатських говорів, ч.І, Фонетика. - "Acta Universitatis Carolinae. Philologica I", Praha, 1958.
139. П а у ф о ш и м а Р.Ф. Гласные фонемы переднего и среднего ряда в позиции между мягкими согласными под ударением в одном северновеликорусском говоре /по данным спектрального анализа/. - "Филологические науки", 1964, № 3.
140. П е р е б и й н і с В.С. Дослідження системи фонем української мови отруктурними методами. - "Структурно-математичні дослідження української мови", К., 1964.
141. П е щ а к М.М. Розвиток спільнослов'янських сполук Г, К, Х з Д на українському ґрунті. - "Дослідження з української мови", К., 1958.
142. П е щ а к М.М. Ствердіння шиплячих приголосних в українській мові. - "Українська мова в школі", 1958, № 3.
143. П е щ а к М.М. История заднеязычных согласных и их общеславянских рефлексов в украинском языке, автореф. канд. дисс., К., 1960.
144. П о к а л ь ч у к В.Ф. Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості. - "Наукові записки Луцького педагогічного інституту, т.ІV. Історико-філологічна серія", вип.2, Луцьк, 1956.
145. П о п о в а Т.В. Вокалізм однієї гуцульської говірки /До питання про методику фонологічного опису/. - "Праці XII Республіканської діалектологічної наради", К., 1971.
146. П о т е б н я А. О звуковых особенностях русских наречий. - "Филологические записки", год IV, в.П-III, Воронеж, 1865.
147. П о т е б н я А. Заметки о малорусском наречии, Воронеж, 1871.
148. П р е о б р а ж е н с к а я М.Н. Чередование а//е как фонетическое явление в вологодских говорах. - "Известия АН СССР. Серия литературы и языка", т. XXIV, 1965, вып.4.
149. П р и с т у п а П.І. Говірки Бреховицького району Львівської області, К., 1957.
150. П р о к о п о в а Л.І. Приголосні фонemi сучасної української літературної мови, К., 1958.
151. П р о к о п о в а Л.І., Т о ц ь к а Н.І., С к в о р ц о в В.О. Пряме палатографування українських голосних і приголосних. - "Питання історії та культури слов'ян", ч.П, вид-во КДУ, 1963.

152. П у р а Я.О. Говори західної Дрогобиччини, ч.1, Львів, 1958.
153. П у р а Я.Е. Говори западної Дрогобиччини, автореф.канд. дис., Львов, 1958.
154. П у ш к а р М.А. Перехід 'а > ѓ/е/ у чеській мові та його українські паралелі. - "Тези доповідей У Міжвузівської республіканської славістичної конференції 25-30 вересня 1962 року", Ужгород, 1962.
155. Р а к Л. До характеристики діалектних особливостей мови с.Кодні. - "Мовознавство", 1937, № 11.
156. Р е ф о р м а т с к и й А.А. Из истории отечественной фонологии, М., 1970.
157. Р о м а н о в а М.А. Система вокалізма руских говорів по нижньому теченню рек Тавди, Тобола и Иртыша. - "Вопросы современного русского языка и диалектологии", Тюмень, 1965.
158. Р о м а н о в а М.А. К вопросу о формировании сибирских говорів, автореф.канд. дис., М., 1967.
159. Р у д е л е в В.Г. К критике некоторых базисных понятий фонологии. - "Вопросы общего и русского языкознания. Материалы шестой научно-методической конференции кафедр русского языка Уральской зоны", Оренбург, 1967.
160. Русская диалектология, под ред. проф. Н.А.Мещерского, М., 1972.
- 160^a. Русская диалектология, под ред. Р.И.Аванезова и В.Г.Орловой, М., 1964.
161. С в е н ц і ц ь к и й І.С. Бойківський говір с.Бітля, - ЗНТШ, т.СХІУ, Львів, 1913.
162. С е л и щ е в А.М. Славянское языкознание, т.1, М., 1941.
163. С и н я в с ь к и й О. Норми української мови, Х.-К., 1931.
164. С і м о в и ч В. До морфології українських прикметників. - "Slavia", роц. XII, zes. 1-2, Praha, 1933.
165. С о б о л е в с к и й А.И. Очерки по истории русского языка, ч.1, К., 1884.
166. С о б о л е в о к и й А.И. Опыт русской диалектологии, СПб., 1897.
167. С о б о л е в р к и й А.И. Лекции по истории русского языка, изд. IY, М., 1907.
168. С о л о н с ь к а Г.Т. До вивчення українських говорів Воронеччини та їх зв'язку з іншими діалектами української мови. - "О.О.Потебня і деякі питання сучасної славістики", Харків, 1962.

169. Солонська Г.Т. Загальнонародні і локальні риси у фонетиці українських говірок Воронежської області РРФСР. - "Питання літературознавства та мовознавства. Тези доповідей та повідомлень республіканської наукової конференції /травень 1967/, Харків, 1967.
170. Солонская Г.Т. Украинские говоры Воронежской области, автореф. канд. дисс., Харьков, 1967.
171. Сорочан А.И. Описание говора с.Монастырского Подольской губернии. - "Известия ОРЯС АН", т.ХУП, кн.4, СПб., 1912.
172. Станівський М. Діалектне забарвлення мови Юрія Федьковича. - "Наукові записки Чернівецького університету, т.42. Серія філологічна, вип.ІІ. Питання історії і діалектології східнослов'янських мов", кн.ІІ, вид-во Львівського університету, 1961.
173. Стеблин-Каменский М.И. К теории звуковых изменений, ВЯ, 1966, № 2.
174. Стойков С. Говорът на село Бешенсв в Банат. - "Български език", год X, 1960, кн.2-3.
175. Стойков С. Към вокализма на смолинския говор. Преглас на гласна д в ѐ, е в говора на с.Триград, Девинско. - "Език и литература", год ХУП, 1962, кн.І.
176. Стойков С. Българска диалектология, София, 1962.
177. Стойков С. Към диалектния вокализъм на български език /Преглас на гласна д в гласна ѐ/. - "Славистичен сборник /По случай У Международен конгрес на славистите в София/", София, 1963.
178. Стойков С. Банатският говор, София, 1967.
- 178а. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика, за ред. акад. АН УРСР І.К.Білодіда, К., 1969.
179. Тимченко Є. Причинки до української діалектології. Властивості говірки с.Пакутинець і с.Кремінної Проскурівського повіту Подільської губернії. - "Записки Українського наукового товариства в Києві", кн.І, К., 1908.
180. Тимченко Є. Курс історії українського язика, К., 1927.
181. Тимченко Є. Історичний словник українського язика, т.І, К.-Х., 1930.
182. Тоцька Н.І. Палатографічне дослідження голосних у говірках української мови. - "Праці АІ Республіканської діалектологічної наради", К., 1965.

183. Трубецкой Н.С. Основы фонологии, М., 1960.
- 183а. Филин Ф.Л., Происхождение русского, украинского и белорусского языков, М., 1972.
184. Хабургаев Г.А. К вопросу об интерпретации падежного синкретизма в русских говорах, ВЯ, 1963, № 3.
185. Черныш П.Я. Очерки по истории и диалектологии северновеликорусского наречия, Иркутск, 1927.
186. Черняк В.С. Из спостережень над системою голосних фонем бойківського говору. "Доповіді та повідомлення Львівського університету ім.Ів.Франка", вип.УП, ч.1, Львів, 1957.
187. Черняк В.С. Характеристика системи голосних фонем бойківського говору. - "Питання українського мовознавства", кн.ІУ, вид-во Львівського університету, 1960.
188. Чучка П.П. Система голосних у говірці села Баранинці Ужгородського району. - "Наукові записки Ужгородського університету", т.ХІУ, вид-во Львівського університету, 1955.
189. Чучка П.П. Українські говірки околиці Ужгорода в їх відношенні до інших сусідніх говорів і мов. - "Наукові записки Ужгородського державного університету, т.ХХХУ, Ужгород, 1958.
190. Чучка П.П. Деякі особливості українських говірок Брестського району Білоруської РСР. - "Праці ХІ Республіканської діалектологічної наради", К., 1965.
191. Шахматов А.А. Исследования в области русской фонетики, Варшава, 1893.
192. Шахматов А.А. Курс истории русского языка, ч.ІІ, СПб., 1911-1912.
193. Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка, Петроград, 1915.
194. Шахматов О., Крымський А. Нариси в історії української мови та хрестоматія в пам'ятників письменської староукраїнщини XI-XVII вв., К., 1922.
195. Шило Г.Ф. Палатограми українських звуків і система фонем української мови. - "Вопросы славянского языковедения", кн.І, Львов, 1948.
196. Шило Г.Ф. Явище переходу "е" в "а". - "Доповіді та повідомлення Львівського педагогічного інституту. Серія філологічна", вип.ІІ, Львів, 1956.
197. Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, Львів, 1957.

198. Ш и м а н о в с к и й В. Звуковне и формальне особен-
ности народных говоров Холмской Руси, Варшава, 1897.
199. Я р о ш е н к о В. Українська мова в молдавських гра-
мотах ХІУ-ХУ вв. - "Збірник комісії для дослідження істо-
рії української мови", т. I, К., 1931.
200. Я ц и м и р с к и й Б.М. Описание говора г. Старой Ушицы
Подольской губернии. - "Сборник ОРЯС АН", т. ХСІУ, № 3.
Петроград, 1915.
201. В а с а г а А. Wymiany ra (>re), ja (>je) na Mazowszu.-
"Poradnik jezykowy", 1958, zesz. 1.
- 201^a. В р о с н О. Weitere Studien von der sjovakisch-kleinru-
ssischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn, Kristiania, 1899.
202. Д е j н а К. Podolsko-wołyńskie pogranicze językowe, Tarno-
pol, 1938.
203. Д е j н а К. Fonologiczny system języka ukraińskiego. - "Bi-
uletyn polskiego towarzystwa językoznawczego", zesz. X,
Kraków, 1950.
204. Д е j н а К. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny, Wrocław, 1957.
205. Д е j н а К. Wyrównania oboczności 'o: 'e oraz 'a: 'e w gwa-
rach polskich. - "Język polski", XLII, 1962, 3.
206. Д е j н а К. Południowokieleckie przesunięcie artykulacji *o*
ku przodowi. - "Rozprawy Komisji językowej Łódzkiego Towar-
zystwa Naukowego", t. VIII, Łódź, 1962.
207. Д е j н а К. O niektórych procesach różnicowania się woka-
lizmu. - "Rozprawy Komisji językowej Łódzkiego Towarzystwa
Naukowego", t. XII, Łódź, 1968.
208. G e b a u e r J. Historická mluvnice jazyka českého,
díl I, Praha, 1963.
209. G e r o v s k i j G. Jazyk Podkarpatské Rusi. - "Českoslo-
venská vlastivěda". Díl III Jazyk, Praha, 1934.
210. H o r a l e k K. Úvod do studia slovanských jazyků,
Praha, 1962.
211. H u j e r O. K české přehlasce *a v ě*. - "Listy filologické",
34 (1907).
212. J a n ó w J. Gwara mańoruska Moszkowiec i Siwki Naddniestr-
zańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych, Lwów, 1926.
213. J a n ó w J. Z fonetyki gwar huculskich. - "Symbolae gramma-
ticae in honorem Joannis Rozwadowski", vol. II, Cracoviae, 1928.
214. J a n ó w J. Ze stosunków językowych rusko-rumuńskich. -
"Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie", VII (1927),
Lwów, 1928.

215. J a n ó w J. Ze stosunków językowych małorusko-rumuńskich.-
"Сборник ОРЯС АН СССР", т. CI, № 1, 1928.
216. K a r a ś M. Polskie dialekty Orawy, cz. I, Kraków, 1965.
217. K o m a r e k M. Zur Entwicklung des tschechischen Vokal-
systems. - "Zeitschrift für Slawistik", B. I, H. 4,
Berlin, 1956.
218. K o m a r e k M. Historická mluvnice česka, Praha, 1958.
219. K u r a s z k i e w i c z W. Gramoty galicko-wołyńskie
XII-XV wieku. Studium językowe, Kraków, 1934
220. K u r a s z k i e w i c z W. Uwagi o łemkowskiej gwarze
Polanek i Komłoszy na Szaryszu. - "Sbornik Matice slo-
venskej", ročn. XV (1937), č. 1-2.
221. K u r a s z k i e w i c z W. Z badań nad ikawizmem w ruskich
gwarach karpaccich. - "Lud słowiański", t. IY, zesz. I,
Kraków, 1938.
222. K u r a s z k i e w i c z W. Rozwój ja na tle dyftongów i
palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Czeł-
moczyzny. - "Studia z filologii polskiej i słowiańskiej",
t. III, Warszawa, 1958.
223. L a m p r e c h t V., Vývoj fonologického systému českého ja-
zyka, Brno, 1966.
224. L e h r - S p ł a w i Ń s k i T. Wzajemne wpływy polsko-
ruskie w dziedzinie językowej. - "Przegląd współczesny",
70, Kraków, 1928.
225. L e h r - S p ł a w i Ń s k i T., S t i e b e r Z. Gramaty-
ka historyczna języka czeskiego, cz. I, Warszawa, 1957.
226. Ł e s i ó w M. System fonetyczny gwary hutniańskiej.-
"Rozprawy komisji językowej (Łódzkiego Towarzystwa Naukowe-
go)", t. Y, Łódź, 1957.
227. N i t s c h K. Dialekty języka polskiego. - "Encyklopedia
polska", t. III, cz. II, Kraków, 1915.
228. O g o n o w s k i E. Studien auf dem Gebiete der ruthenis-
chen Sprache, Lemberg, 1880.
229. P ă t r u ț I. Fonetica graiului huțul din valea Sucevei,
București, 1957.
230. P a u l i n y E. Fonologický vyvin slovenčiny, Bratislava,
1963.
231. R a b i e j Z. Dialekt Bojków.-"Sprawozdania z czynności
i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności", t. XXXIII
(1932), 6, Kraków, 1933.
- 231^a. R o m p o r t l M. K akustické podstatě a klasifikace ok-

luziv. - "Acta Universitatis Carolinae. Philologica. Slavica Pragensia", IV, 1962.

232. S a p i r E. Sound Patterns in Language. - "Language", 1925, N 2.
233. S ł a w s k i F. Słownik etymologiczny języka polskiego, t. II, Kraków, 1958-1965.
234. S o k a l s k i B. Powiat sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym, Lwów, 1899.
235. S t a n i s l a v J. Dejiny slovenského jazyka, Bratislava, 1958.
236. S t i e b e r Z. Dwa problemy fonologii słowiańskiej. - "Lingua Poznaniensis", I, 1949.
237. S z e m ł e j J. Z badań nad gwarą łemkowską. - "Lud słowiański", t. III, Kraków, 1934.
238. T a s z y o k i W. Z dawnych podziałów dialektycznych języka polskiego, cz. I. Przejście ra > re, Lwów, 1934.
239. T a s z y c k i W. Z dawnych podziałów dialektycznych języka polskiego, cz. II. Przejście ja > je, Lwów, 1934.
240. T r a v n i č e k F. Historická mluvnice československá, Praha, 1935.
241. T r u b e t z k o y N.S. Phonologie und Sprachgeographie. - "Travaux du Cercle Linguistique de Prague", 4, 1932.
242. W a g i l e w i c z J. Gramatyka języka małopruskiego w Galicji, Lwów, 1845.
243. W e r c h r a t s k i j J. Über die Mundart der galizischen Lemken, AfslPh, B. XIY, Berlin, 1892.
244. W e r c h r a t s k i j J. Über die Mundart der Marmaroscher Ruthenen, Stanislau, 1883.
245. W e r c h r a t s k i j J. Die Mundart der Gegend von Uherci bei Lisko, AfslPh, B. XXV, 3.
246. V i r a J. Hláskoslovi osturnského hovoru. - "Sborník Matice slovenskej", ročn. VIII (1930).
247. V o r á č J. Česká nářečí jihozápadní. Studie jazykové zeměpisná, č. I, Praha, 1955.
248. Z a w a d o w s k i L. Lingwistyczna teoria języka, Warszawa, 1966.
249. Z w o l i ŋ s k i P. Fonemy potencjalne. - "Sprawozdania PAU", N 3, 1951.
250. Z w o l i ŋ s k i P. Stosunek fonemu y do i w historii języków słowiańskich. - "Z polskich studiów slawistycznych. Prace językoznawcze i etnograficzne" Warszawa, 1958.

Зміст

Вступ	3
Опозиція /в/ ~ /е/	10
Функціонування лабіалізованих голосних	55
Розрізнення /е/ з /а/. Перезвук а > е після м"яких приголосних	80
Бібліографія	139

Антон Николаевич Залесский

ВОКАЛИЗМ ЮГО-ЗАПАДНИХ ГОВОРОВ
УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА
(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР

Редактор Н.С.Редичук
Художній редактор М.І.Возний
Технічний редактор А.А.Якубенко
Коректор С.В.Лісіцина

БФ 03504. Зам. 1062. Вид. № 102. Тираж 900. Формат 60x84 1/16.
Друк. фіз. арк. 9,75. Умовн. друк. арк. 9,07. Обліково-видавн. арк. 9,82.
Підписано до друку II.XI 1973 р. Ціна 97 коп.

Видавництво "Наукова думка", Київ, Реліна, 3.
Київська друкарня наукової книги Республіканського
виробничого об'єднання "Поліграфкнига" Держкомвидаву УРСР,
Київ, Реліна, 4.